

KULTURA SJEĆANJA: 1941.

Biblioteka SREDNJI PUT
(9. knjiga)

Nakladnik
Disput, Zagreb

Za nakladnika
Josip Pandurić

Fotografija na naslovnici
Prizor munjevitoga njemačkog
zaposjedanja Jugoslavije travnja 1941.

Recenzenti
Zdenko Radelić
Nenad Zakošek

Lektura
Jasmina Han

Likovno oblikovanje naslovnice
Goran Grčić

Grafička priprema
Disput

Tisak
Zrinski, Čakovec

Godina i mjesec objavljivanja
2008, studeni

CIP-zapis dostupan u računalnom katalogu
Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu
pod brojem 683960

ISBN 978-953-260-079-7

KULTURA SJEĆANJA: 1941.

Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti

UREDILI: SULEJMAN BOSTO, TIHOMIR CIPEK I OLIVERA MILOSAVLJEVIĆ

Zagreb, 2008.

disput

Knjiga je objavljena u suradnji s
Friedrich Ebert Stiftung – uredom u Banjoj Luci.

SADRŽAJ

Predgovor

Povijesni lomovi: 1941. u sjećanju nacija (Sulejman Bosto, Tihomir Cipek, Olivera Milosavljević)	7
--	---

HISTORIJSKI KONTEKST I KULTURA SJEĆANJA

Sulejman Bosto	
Konflikt ideoloških paradigmi: crveno <i>versus</i> crno	13
Olivera Milosavljević	
Beogradska štampa 30-ih godina o nastupajućem ratu	29
Šaćir Filandra	
Redeskripcija sjećanja Prilozi bošnjačkom traganju za novim identitetom	41
Asim Mujkić	
1941. i (de)konstitucija bošnjačkog političkog identiteta	51

STUDIJE SLUČAJA

Radmila Radić	
Istorija i sećanje – primer 27. marta 1941.	69
Dokica Jovanović	
... Čuo je da su Cigani streljani na Bubnju... Kultura zaborava ili Romi u Nišu u vreme II svetskog rata	83
Olga Manojlović Pintar, Aleksandar Ignjatović	
Prostori selektovanih memorija: Staro sajmište u Beogradu i sećanje na Drugi svetski rat	95

Vjeran Pavlaković

Opet *Za dom spremni*

Desetotravanjske komemoracije u Hrvatskoj nakon 1990. godine 113

UDŽBENICI POVIJESTI I HISTORIOGRAFIJA

Tihomir Cipek

Ustaška politika povijesti

1941. kao revolucionarna godina 133

Damir Agičić, Magdalena Najbar-Agičić

Hrvatska historiografija o 1941. – polemika bez dijaloga? 145

Dubravka Stojanović

Revizija revizije

“1941” u udžbenicima istorije u Srbiji 157

PRILOG

Goran Gretić

O zločinu, oprostu i zaboravu 167

O autorima 179

POVIJESNI LOMOVI: 1941. U SJEĆANJU NACIJĀ

Predgovor

Ako je tačno da se “okrugli brojevi” u kalendarskom rasteru svjetske povijesti “ne poklapaju sa onim čvorovima vremena koje zapliću sami historijski događaji” – pa su zato puka okrugla godišta “kao što su 1900. ili 2000. godina bez značaja u poređenju sa *historijskim* datumima kao što su 1914, 1945. ili 1989”¹ – onda se i dramatski čvor 1941. godine u historijskom prostoru južnoslavenskih naroda i sa stajališta historijske znanosti i sa stajališta teorije sjećanja može razumjeti i kao “historijska prijelomnica” u novijoj političkoj (i kulturnoj) povijesti tog prostora, ali (istovremeno) i kao logičan ishod kauzaliteta (globalne i lokalne) političke povijesti koja je – u slučaju južnoslavenske političke fabule 20. stoljeća – (kauzalno) pripremljena, uvjetovana i usmjerena iskustvima i ishodom Prvog svjetskog rata, konstitucijom zajedničke države 1918, internim (nacionalnim) protuslovljima i konfliktima unutar te zajednice, hipotezama kolektivnih (= nacionalnih) sjećanja, nacionalnim političkim utopijama te eksternim (globalnim) determinantama evropske povijesti i evropske “igre snaga”. Sva ta baštinjena (i novostečena) iskustva – koja su se kristalizirala u obliku (kolektivnih/nacionalnih) koncepata samorazumijevanja, u obliku (nacionalno specifične) “kulture sjećanja” i iz toga proisteklih konkretnih normativnih političkih programa za dotične nacionalne kolektivitete – generirala su, akumulirala i reproducirala *potencijal konflikta* koji je imao svoju ideološko-političku artikulaciju, ali i mentalno-psihološku i kulturološku interiorizaciju u samorazumijevanju dotičnih političkih i kulturnih kolektiviteta, koja je stilizirana kao “kultura sjećanja”, što je u danim okolnostima efektuirana kao eksplozivni resurs sa produženim djelovanjem ili kao “motivacijski energent” za sasvim konkretne političke akcije političkih elita u (pragmatički gledano) “povoljnim” društvenim i historijskim okolnostima. O tim (historijski uvjetovanim) konstelacijama i kauzalitetima – koji su datumski locirani na evropsku 1918. godinu – te o njho-

¹ Jürgen Habermas, *Die postnationale Konstellation. Politische Essays*, Suhrkamp, Frankfurt/M., 1998, str. 65.

vu “pohranjivanju” u pamćenje i sjećanje, o njihovu utjecaju na oblikovanje političke zbilje i političke akcije, o njihovoj kulturnoj i mentalnoj stilizaciji i političkoj instrumentalizaciji, bilo je riječi u prvoj istraživačkoj fazi projekta “Kultura sjećanja” koja je (kao rezultat historijskih, politoloških, socioloških, filozofskih, kulturoloških... uvida) prezentirana u zborniku *Kultura sjećanja. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*.²

Na toj osnovi – naime, na osnovi povijesti narodā u bivšem jugoslavenskom političkom prostoru poslije 1918. godine – godina 1941. iskrsava kao *klimaks* već postojećih, prethodnim konstelacijama determiniranih konflikata koji su, s jedne strane rezultat (i) “historijskog (kolektivnog) pamćenja” (kao prigušenog, potisnutog, “hiberniranog”, ali zapravo živog, virulentnog i infektivnog političkog goriva), ali i događaja i procesa na evropskoj političkoj sceni na kojoj su južnoslavenski narodi manje-više samo eksponenti ili instrumenti sraza velikih i moćnih aktera evropske politike.

Sa stajališta teorija sjećanja – na temelju kojeg u ovom istraživanju operiramo vodećom tezom o kulturnom sjećanju (i o kulturi sjećanja) kao toposu samorazumijevanja i samotumačenja ljudskih društava, kao toposu oblikovanja identiteta i vrijednosnih poredaka, ali i kao toposu oblikovanja *političke samosvijesti* dotičnih zajednica – fokusiranje na 1941. godinu (u spomenutom političkom prostoru) ima za cilj pokazati da 1941. u sebi retrospektivno *taloži* konfliktni potencijal sjećanja na (nacionalnu/nacionalne) prošlost(i), kao što istovremeno (u krajnje dramatičnim okolnostima na početku Drugog svjetskog rata) na tobože “normativnom kapitalu” sjećanja na prošlost prospektivno *projektira* “novu političku budućnost” (kao neku vrstu replike “izgubljene” ili “propuštene”, a sada u liku sadašnjosti “ostvarive” prošlosti). Pada u oči da se sadržaji i iskustva kulturnog sjećanja, kulturnog samoidentificiranja, i kulturne povijesti izričito prevode na *političku povijest* i sprežu s njom, da se politički instrumentaliziraju – pa se tako i rekonstrukcija “kulture sjećanja” zapravo u najvećem dijelu koncentrira na *političku povijest* u kojoj su sublimirane kako oblikotvorne tako i razorne energije, a koja asimilira i apsorbira *kulturnu povijest* što tako fungira samo kao eksponent te iste političke povijesti.

Utoliko se i istraživanje 1941. godine fokusiraju prije svega na konstelacije, konflikte, interakcije, političke programe i akcije *nacionalnih kolektiviteta*. Utoliko se “nacionalno pitanje” u slučaju južnoslavenskih naroda te godine (obnovljeno i u novim okolnostima raspada evropskog političkog poretka) javlja ili kao pitanje “zakašnjelih nacija” ili (u kodu nacionalističkih opsesija) kao “pitanje svih pitanja”. Dakako da osim sklopa internih determinacija i motivacija – prividno separatnih,

² *Kultura sjećanja. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti* (ur.: Tihomir Cipek i Olivera Milosavljević), Disput, Zagreb, 2007.

a stvarno prepletenih “nacionalnih historija” (u što spadaju i balasti “kolektivnog pamćenja” dotičnih nacionalnih zajednica) – u “historijski kauzalitet” 1941. godine nesporno spada iskustvo evropske katastrofe u liku eksplozije nacionalsocijalizma i fašizma, te sraza sa suprotnom ideološkom paradigmom komunizma i staljinizma, čija je zajednička politička forma totalitarizam, a rezultat “kultura” koncentracijskih logora, genocida i gulaga. Ti globalni (evropski) poremećaji i katastrofe imaju svoje ideološke i političke klonove i derivate u političkim i ratnim procesima na ruševinama prve Jugoslavije i u svojevrsnom internom političkom, ideološkom i vojnom srazu nacionalnih kolektiviteta i njihovih političkih ambicija. Osim baštinjenog, u sjećanju profiliranog i u pamćenju “zadatog” potencijala konflikta (po matrici “poravnanja” ili “osvete” za stare historijske “dugove” u međunacionalnim računima) – u historijsku sliku 1941. godine ulazi i element sraza velikih ideoloških paradigmi, odnosno političkih kultura: lijeve i desne političke paradigme, revolucionarne utopije i tradicionalističkog konzervatizma, demokracije i totalitarizma, nacionalizma i liberalizma... Cijeli taj splet konfigurira i sadržaje pamćenja, i političke akcije, i podjelu uloga u uvjetima lokalnih i globalnih konflikata, i socijalne i ideološke razdjelnice unutar pojedinačnih nacionalnih zajednica, i mehanizme interakcije međunacionalnih konflikata ili “savezništava”...

S obzirom na zadatost “historijskog materijala” ili “historijskih činjenica” – ali i s obzirom na aporije koje u različitim nacionalnim, odnosno naciocentričnim ili solipsističkim nacionalnim historiografijama selektivno iskrivljuju sliku ili “sjećanje” na (zajedničku ili separatnu?) povijest – ovo je istraživanje nastojalo izbjeći ideološka zatamnjenja i osigurati metodološku poliperspektivnost uvida i tumačenja 1941. godine kao *kompleksnog historijskog čvora* u kojemu se – kao kauzalna rezultanta – sustižu silnice prethodne povijesti, u kojemu se istodobno razrješavaju ali/i/ili umnožavaju (novi/stari) konflikti i oblikuje nova društvena i politička zbilja. Sama ta “nova zbilja” ostavlja neriješenim i potisnutim frustracije prethodne povijesti te se ne može razumjeti kao klimaks razrješavanja i opuštanja, nego kao resurs odloženih konflikata koji su stupili na scenu u dolazećem vremenu.

Cijeli taj kompleks tematiziraju prilozi ovog zbornika, uzimajući u obzir specifičnu faktografiju posebnih nacionalnih zajednica (Hrvata, Srba, Bošnjaka, Jevreja, Roma...), njihova položaja u konstelacijama rata 1941. te njihove političke sudbine i uloge, zahvaćajući pritom širok registar pitanja i problema čije se *kritičko osvjetljenje* nastoji oblikovati s one strane “udešavanja”, “pripitomljavanja”, “selektiranja” ili “prilagođavanja” “historijske istine” nekom ideološki poželjnom nacionalnom interesu.

Ovdje prezentirani prilozi integrirani su u obliku interdisciplinarne suradnje i istraživanja koje nam nudi širok spektar tema koje predstavljaju indekse dra-

matičnog vremena 1941. godine: indeks ideoloških podjela i ideoloških matrica u beogradskoj štampi 30-ih godina; različitost interpretacija puča 27. marta 1941; diskriminiranje i marginaliziranje Roma u ratnim godinama, ali i u historijskom pamćenju; djelovanje selektivne memorije u procesima komemoracije žrtava Drugog svjetskog rata (primjer jevrejskih žrtava) te rigidni i totalizirajući koncept oblikovanja nacionalnog identiteta; redeskripcija sjećanja i aporije konstitucije nacionalnog identiteta u Bošnjaka, odnosno lomovi u konstituciji bošnjačkog identiteta i utjecaj referentnih identitetskih previranja u drugim nacijama; teškoće hrvatske historiografije i njezina ideološka opterećenja; ambivalencija u interpretaciji 1941. ("revolucionarna godina" u očima NDH ili "godina katastrofe" iz ugla nasuprotne interesne paradigme); pitanje zločina i oprosta na temelju iskustva zločina koji u nacističkoj izvedbi predstavljaju negaciju moralnog i političkog univerzalizma Francuske i Američke revolucije; sukob velikih ideoloških paradigmi ("crnog" i "crvenog") u književnom i kulturnom horizontu na primjeru "sukoba na književnoj ljevici i desnici"; falsificiranje rituala komemoracije u odnosu na 1941. i instrumentaliziranje komemoracije u kodu novog desničarstva i konzervativizma itd. – sve su to teme što ih predstavlja ovaj zbornik na niti vodilji formativne snage pamćenja i sjećanja u političkoj zbilji i u odnosu na određeno historijski dramatično razdoblje kakva je bila 1941. godina. Ideja koja je sinergijski povezala našu istraživačku zajednicu mogla bi se sažeti u temeljnoj intenciji da – prozirući moć i nemoć sjećanja i njegova oblikotvornog kapaciteta – odgovorimo na sljedeće pitanje: Možemo li "učiti iz katastrofa?"³

Sulejman Bosto
Tihomir Cipek
Olivera Milosavljević

³ Upor.: Jürgen Habermas, nav. dj., str. 65.

HISTORIJSKI KONTEKST
I KULTURA SJEĆANJA

Sulejman Bosto

KONFLIKT IDEOLOŠKIH PARADIGMI: CRVENO *VERSUS* CRNO

U kaotičnim godinama na početku II svjetskog rata (nakon sloma Kraljevine Jugoslavije) na političkoj sceni se – pored oživljavanja starih političkih ressentimenata i starih/novih rekonpozicija političkih odnosa, a pod utjecajem općeg evropskog ratnog i političkog konteksta kao i unutar-njeg/lokalnog konteksta političkih borbi, koje su se vodile između nacionalno-hegemonističkih i nacionalno-emancipacijskih težnji nacionalnih zajednica – osim čisto “nacionalnih” aktera javlja i utjecaj dviju globalno sukobljenih ideologija: komunizma (= boljševizma = staljinizma) te fašizma i nacionalsocijalizma, i njihovih domaćih sljedbenika i adepta. Cilj je ovog priloga markirati impakt tih ideoloških matrica na domaćem tlu i konkretno ih prikazati na primjeru ideološkog sukoba u *književno-kulturnom polju*: na primjeru sukoba književne ljevice sa dogmatskom strujom (kao i sa nacionalističko-klerikalnom desnicom), odnosno na primjeru sukoba dogmatske i liberalne struje unutar ljevice.

Sa stajališta naše teme vodilje (“kultura sjećanja”) te s obzirom na našu bazičnu zadaću da iz različitih interpretacijskih perspektiva, a na temelju “historijskog materijala” i historijskih iskustava, tumačimo procese i učinke historijskog sjećanja s obzirom na njegovu ulogu u konstituciji (individualnog i kolektivnog) samorazumijevanja u ak-

tualnoj političkoj i kulturnoj zbilji, 1941. godina se kao godina dramatičnog prijeloma i početka II svjetskog rata na našim prostorima mora tumačiti u najmanje dvostrukoj ekspoziciji, a to znači: u općem evropskom kontekstu II svjetskog rata i evropske političke scene uopće i, kao drugo, u specifičnom kontekstu naše "lokalne" historije i njezinih specifičnih političkih i kulturnih konstelacija. Godina 1941. dramatična je kulminacija traumatičnih iskustava političke i kulturne historije prvih decenija 20. stoljeća, odnosno traumatsko razrješenje odavno započetih konflikata, ressentimenata, neostvarenih starih političkih utopija, konstruiranja novih ideologija i političkih mitologija itd. Stoga tu godinu ne možemo ni razjašnjavati ni razumjeti samo u okviru ograničenog i u sebe zatvorenog kalendarskog isječka vremena (to jest, ne možemo se ograničiti *samo* na kalendarsku 1941. godinu), nego, naprotiv, unutar kompleksnog povijesnog kauzaliteta u kojemu se ona javlja kao *rezultanta* i ujedno kao ishodište jednog potonjeg procesa čija iskustva i sadržaji bitno suodređuju, suoblikuju i opterećuju i naše današnje sjećanje i samorazumijevanje.

U tom pogledu o 1941. možemo i moramo govoriti uzimajući u obzir procese koji su ju historijski *proizveli* (u prvim decenijama 20. stoljeća, ali i impulse koji sežu u 19. stoljeće, pa i još dublje natrag u historiju). Pritom se čini da u tom poslu rekonstrukcije događaja i procesa u prvom planu stoje spoznaje historijske znanosti, sa jasnim akcentom na *političkoj historiji*. Izgleda naime da u znanstvenom prostoru historijske znanosti svoju privilegiranu poziciju temelje na prešutnoj pretpostavci da politička historija (kao historija država) predstavlja pravi ili glavni sadržaj ljudske historije, dok (sa tog stajališta) druge historije – a prije svih *kulturna historija* – stoje u drugom planu ili kao "pomoćna disciplina" ili kao derivat političke historije. Premda ova diskriminacija kulturne historije (kao instrumenta za razumijevanje ljudskog povijesnog procesa) tu (kulturnu) dimenziju ne može strogo odvojiti od političke historije, politička historija (kao historija država) dobiva prednost iz slijedećeg razloga:

Povijest se (...) podvrgava redukciji na (...) povijesne shematizme a višedimenzionalnost ljudske povijesti svodi se na političku povijest odnosno na povijest *države* i državnih ustrojstava. Premda je to evidentna redukcija povijesti, razlog shvaćanju da je baš *politička povijest* reprezentant onog bitnog povijesti leži po Alfredu Heušu u činjenici da se u državi "sabiru najveće javne energije" koje imaju oblikotvornu moć, pa se sadržaj, tok i tendencije povijesti čitaju iz perspektive povijesti država...¹

¹ Šire upor. Sulejman Bosto, *Svijet i kontingencija*, Filozofska istraživanja-HFD, Zagreb 1997, str. 103. i naredna.

U našoj rekonstrukciji i hermeneutici “kulture sjećanja”, i u fokusiranju na 1941, želim dati riječ jednom aspektu upravo “kulturne historije” koja spada u konstelacije tog vremena i u sklop povijesnog kauzaliteta 1941. godine. Pokazat će se da taj aspekt kulturne historije nezaobilazno pripada dramatičnim 30-im i 40-im godinama 20. stoljeća, odnosno da zbivanja na kulturnoj sceni *suoblikuju* (ili reagiraju na...) proturječnu i konfliktnu političku i socijalnu fizionomiju tog vremena, pri čemu je kulturna (preciznije rečeno: književna) scena duboko upletena u aktualnu političku povijest bilo kao konformistička akcija bilo kao kritička reakcija. Zbivanja na kulturnoj (umjetničkoj/književnoj) sceni bila su pak dio širih, općih političkih i ideoloških konstelacija na evropskoj sceni – ali nisu samo povratno suoblikovala tadašnju političku (samo)svijest, nego su oblikovala i tendencije, sadržaje i procese kasnijih političkih razvitaka (sve do danas), ujedno proizvođači i sadržaje i forme našega (današnjeg) historijskog pamćenja i samorazumijevanja. U horizont događaja krajem 30-ih godina – čiji je rezultat Drugi svjetski rat, koji na našem prostoru eksplodira 1941. – spadaju barem dva kompleksa faktora:

a/ lokalne (ili interne) političke konstelacije u Kraljevini Jugoslaviji sa specifičnostima nacionalnih povijesti i njihovog konflikta;²

b/ evropske (ili globalne) političke konstelacije (na pozadini rezultata I svjetskog rata i revolucionarnih prevrata, ili na pozadini “crvene revolucije” ili na po-

² U kontekstu **analize nasilja** na Balkanu – u najnovijim ratovima na tlu bivše Jugoslavije 1991-1995, odnosno u okviru kritičke analize stereotipa o nasilju kao “strukturnom regionalnom” obilježju Balkana – Wolfgang Höpken u svojoj rekonstrukciji povijesnog kauzaliteta balkanskih (odnosno jugoslavenskih) konflikata, pored **strukturne razine** i **situacijskih konteksta** koji konkretno generiraju nasilje, uključuje i faktore kulturnih uvjeta. Pored toga, osim bazičnih (općepoznatih) determinanti političke historije Balkana (odnosno Jugoslavije) koje sačinjavaju: osmanska i habzburška vladavina, te nacionalno-emancipacijski pokreti i njihove različite motivacije nakon raspada tih imperija – on u analizu uključuje element “**unutardržavnog nasilja**”. Naime: “Historiografija nacionalnih pokreta i oblikovanja nacionalnih država 19. stoljeća, najčešće gotovo potpuno ignorira to da je oblikovanje nacionalnih država ovdje (kao i drugdje) bilo procesom koji je stalno bio povezan sa nasiljem... i da je ‘oslobođenje’ vlastitog naroda od strane vladavine nerijetko išlo sa istrebljenjem pripadnika nekog drugog naroda. Ružna riječ ‘etničko čišćenje’ svoje je opravdanje imala u opisu popratnih okolnosti onih idealiziranih ‘nacionalnih pokreta’, kojima su se balkanski narodi u 19/20. stoljeću odricali osmanske i habzburške vlasti. U najboljem slučaju postoje začeci unutardržavnog nasilja koji su u međuratnom vremenu, na primjer, u znatnoj mjeri obilježili političku svakodnevicu jugoistočnoevropskih država. A i nasilje u Drugom svjetskom ratu uzimano je u obzir najčešće samo u okviru ‘tradicionalne’ ratne povijesti a jedva u smislu eksplicitne perspektive koja eksplicitno polazi od pitanja uvažavajući teoriju nasilja. Tek je najnoviji rat u bivšoj Jugoslaviji stimilirao pogled na fenomen nasilja, u kojemu je regionalno istraživanje povezano sa pitanjima općeg istraživanja nasilja uvršteno u usporednu analizu etničkih i političkih fenomena nasilja. To se pak do sada nije zgusnulo u teorijski i historijski fundiranu analizu ‘povijesti nasilja’ na Balkanu” (Wolfgang Höpken, “Gewalt auf dem Balkan – Erklärungsversuche zwischen ‘Struktur’ und ‘Kultur’”, u: Wolfgang Höpken/Michael Rieckenberg (ur.): *Politische und ethnische Gewalt in Südosteuropa und Lateinamerika*, Köln 2001, str. 55. i naredne.

zadini “crne revolucije” – odnosno involucije). Te konstelacije fundamentalno su obilježene sukobom ideoloških paradigmi, koje su na simboličkoj ravni obojene kao “crvena” i “crna”. Sraz tih paradigmi u našem prostoru obilježava tok tada aktualnih, ali i kasnijih povijesnih tokova i sačinjava (bilo vrijednosno pozitivni bilo vrijednosno negativni) sadržaj našeg historijskog (političkog i kulturnog) pamćenja.

Na toj pozadini 1941. godina u svoj historijski miraz unosi upravo te sadržaje, nešto određenije rečeno: balast raspada jedne države, jake tendencije takozvane nacionalne emancipacije, koje se, zavisno od tačke gledišta, zavisno od historijskih samointerpretacija dotičnih nacionalnih zajednica, zavisno od interesnih sklopova i odnosa snaga, na jednoj strani tumače kao osloboditeljske, a na drugoj strani kao separatističke ili hegemonijalne, i to na matrici reinkarnacija starih nacionalnih mitologija i utopija, ukratko: euforijom nacionalnog samopotvrđivanja.

Ne treba posebno naglašavati da opći okvir “lokalnih” zbivanja predstavljaju eksterne (globalne) determinacije odnosa snaga i interesa unutar evropskog svijeta, historijskog pamćenja, te (ponovo naglašavam) utjecaj ideoloških paradigmi i njihovog sraza.

Ako je dakle posljedica i zajednički nazivnik evropske ratne katastrofe iz I svjetskog rata i raspada država i starih imperija, te procesa stvaranja novih imperija ekspanzija nacionalnih ideologija (i njima odgovarajuće političke i **nasilne operacionalizacije**), dakle *nacionalizam* (koji je svog partnera i saveznika ili patrona bio našao u “crnoj” ideološkoj paradigmi) – na drugoj strani političkog spektra javila se opozicijska alternativa (iz tabora “crvene” ideološke paradigme), čiji je alternativni programatski politički pojam bio *internacionalizam*.

Ideološki kapital tog vremena (koji svoj saldo ima u eksploziji rata 1941), sastoji se, dakle, od mješavine nacionalnih/nacionalističkih ideologija i sponzorstva ideoloških (i ekonomskih) blokova. Pod kišobranom nacionalsocijalizma i fašizma generiraju se lokalni/regionalni nacionalno-fašistički klonovi, a pod kišobranom boljševizma (u varijetetima od lenjinizma do staljinizma, armiranima idejom komunističke povijesne utopije i njezinih teorijskih i programsko-političkih operacionalizacija i opravdanja) nastaju emancipatorske alternative međunarodnog radničkog odnosno komunističkog pokreta, koji je s jedne strane svoju političku superstrukturu imao u internacionalama (II i III) koje su *de facto* realizirali represivni sustavi kontrole pod ideološkom egidom “jedinstva pokreta”, a s druge strane taj je sistem trpio unutrašnje sporove i lomove, na primjer, oko metoda revolucionarne borbe (radikalne i/ili nasilne revolucije s jedne strane i, recimo, reformističke ili socijaldemokratske struje s druge strane). Komunistički je pokret osim svog “prirodnog” ideološkog neprijatelja (kapitalizam i imperijalizam) dobio još jednog:

naime evropski nacionalsocijalizam i fašizam, u borbi s kojim je crpio dodatnu real-političku i ideološku legitimaciju i opravdanje.

Jugoslavenski narodi su se tako našli između čekića globalnih ideoloških pogona (crvenog ili crnog) i nakovnja svojih domaćih (nacionalnih i/ili vjerskih) frustracija, ambicija, ressentimenata. Sa takvim kapitalom zatekli su se jugoslavenski narodi 1941. opterećeni raspadom države, nečistim savjestima aktera represivnog a naglo propalog monarhističkog režima, silama i oktroiranim ideologijama nacionalsocijalizma i fašizma – ukratko, u svekolikoj konfuziji.

Toj je konfuziji, kako znamo, spasonosnu alternativu nudio komunistički pokret, koji je u jugoslavenskom slučaju (KPJ) bio prinuđen manevrirati između Scile ideološke i represivne kontrole staljinizma (u koji se tragično izvrgnuo boljševizam, posve kompromitirajući komunistički pokret) i Haribde domaćih problema (u koje spadaju lokalni fašistički režimi, nacionalistička bjesnila i njihova sistematska praksa okrutnih zločina), ali i unutarnjih konflikata, frakcijskih borbi i ideološko-teorijskih razlikovanja. Eksplozija fašizma i nacionalsocijalizma pojavila se kao neočekivano strašan dodatni izazov, pa je u tom pogledu komunistički pokret, kao reakcija na eksploziju fašizma i nacionalizma (i njihovih derivata), mogao sačuvati “čistu savjest” ili dobiti dodatni alibi svoga postojanja i djelovanja.

Ali, jugoslavenski se komunistički pokret nije mogao lako riješiti paternalizma i hipoteke staljinizma, te je (što iz razloga idealističkog uvjerenja što iz čisto taktičkih pragmatičkih razloga političkog preživljavanja ili situacijskog prilagođavanja) i na ideološkom planu dugo ostao vjeran dogmatici dijalektičkog i historijskog materijalizma, koji je dobio status ideološko-političke batine.

U tom je pogledu – i sa stajališta našeg istraživanja kulture sjećanja i za neposredno oblikovanje kolektivnih memorija ili, ako hoćemo, historijske svijesti – sovjetski komunistički pokret, koji se izopačio u strahovladu Staljinove represije, imao jednako “nečistu savjest” i krvave ruke (brutalne političke likvidacije i procesi, gulazi...) kao i evropski nacionalsocijalizam i fašizam, pa je staljinistički patronat strateški kontrolirao, ometao i kompromitirao tadašnje jugoslavenske komuniste.

Na ideološkom planu i na planu pragmatične (ali kompromitantne) lojalnosti Staljinu crvena je paradigma u danoj situaciji mogla (ili morala?) takoreći progutati sve strašne staljinističke blamaže komunističke ideje, totalitarnu praksu i kompromitaciju kroz potpis na pakt sa Hitlerom – da ne govorimo o stravičnoj sistematskoj praksi nasilja i likvidacije u ime dogme o beskompromisnosti puta u komunizam, odnosno, dogme o “nužnosti žrtve” za ideološki i povijesno-filozofski konstrukt “povijesnog cilja” kao “carstva slobode”.

Na strani crne pošasti fašizma nastupili su jednako brutalni domaći fašistički režimi sa svojim “povijesnim zadaćama” realizacije nacionalnih ideologija i utopija.

U toj konfuziji i s obzirom na toliko brojne ideološke, a uskoro potom i vojne neprijatelje, za lijevu paradigmu nije ostalo previše manevarskog prostora. Njezin unutarnji teret (dogmatska ideološka stega, borba sa ideološkim i političkim frakcijama, patos revolucionarne utopije...) pratio je i vanjski teret neriješenog obračuna sa staljinizmom. U tim je okolnostima važan element sadržaja tadašnjeg iskustva i važan materijal našeg historijskog pamćenja stanje kulturnih procesa i nove (to znači: s one strane nacionalno-centričnih monokulturnih obrazaca kulture i kulturne povijesti) *kulturne svijesti kao forme historijske svijesti*.

Naravno, operiranje pojmom "kulturnih procesa" ili "kulturne svijesti" u ovom kontekstu mora biti posve obazrivo jer otvaranje teme "kulturne historije" i njezine prepletenosti sa "političkom historijom" nadilazi okvire ovog priloga, koji se fokusira na jednu ograničenu historijsku epizodu (pri čemu se i sama ta "epizoda" kao dio superstrukture cjeline historijskog procesa javlja kao "nepregledna kompleksnost", pa se zbog toga i njezino tumačenje mora zadovoljiti metodskom redukcijom na "bitna obilježja"). Uvođenje u "horizont događanja" 1941, u horizont sraza spomenutih ideoloških paradigmi, i njegovo konkretiziranje na jednom kulturno-političkom, odnosno književno-političkom primjeru (kakav je sukob na tadašnjoj jugoslavenskoj književnoj ljevici), kao i postavljanje teze da u oblikovanju "svijesti epohe" sudjeluju i *kulture* i njihova prerada, upotreba ili politička operacionalizacija u danom historijskom kontekstu – ne želi precijeniti, ali ni podcijeniti značaj kulturnih energija i kulturnog kapitala u oblikovanju konkretnih političkih procesa. Spomenuti primjer o kojemu se ovdje radi (sukob na književnoj ljevici) nikako ne iscrpljuje puno složenije i opsežnije pitanje kulturne historije i interakcije (ili sudara) "kulturnih totaliteta", nego se uzima kao indeks jednog specifičnog "stanja duha" na umjetničkoj i ideološkoj razini, koje je ako ne presudno determiniralo tok stvari danog historijskog trenutka, onda barem sudjelovalo u dramaturgiji evropskog svijeta (i naše "lokalne" historije).

Stoga ovdje treba dodati da "kulturna historija" ili "kulturna predhistorija" 1941. godine seže daleko preko granica sukoba na književnoj ljevici ili sukoba "crvene" i "crne" ideološke paradigme. Ta "kulturna (pred)historija" jugoslavenskih naroda (koja je uvijek nekako bila spregnuta sa političkom historijom, sa njezinim konceptima samorazumijevanja dotičnih zajednica, njezinim nacrtima i političkim akcijama) već je smještena u interpretacijske stereotype (kulturne i političke historije) balkanskih (jugoslavenskih) naroda. Jedan je od tih stereotipa, na primjer, stereotip o *nasilju kao "strukturnom regionalnom obilježju"* Balkana, – stereotip s kojim se, među ostalim, kritički razračunava Wolfgang Höpken.³ On u navedenoj

³ Wolfgang Höpken, nav. dj.

raspravi, prikazujući stanje (prilično zaoštrene i višeznačne) rasprave o nasilju na Balkanu i njegovim historijskim i društvenim korijenima, nastoji izbjeći jednostranost stereotipa o tobožnjoj “ekskluzivnoj specifičnosti” balkanskih naroda u pogledu njihove (habituelne?) pripadnosti “kulturi nasilja”, odnosno njihove pripadnosti “predmodernoj sirovosti” (nasuprot racionalnom “civilnom poretku” modernih društava):

Takve civilizacijsko-teorijske predrasude o moderni koja je lišena nasilja izgubile su plauzibilnost, i to ne tek od erupcija nasilja u bivšoj Jugoslaviji. I ondje gdje se granice između rata i mira u moderni, između “civilnog poretka” i “poretka klanja” generalno ne daju izbrisati – kako je to učinio Michel Foucault – samoizvjesnost jedne moderne koja je tendencijski lišena nasilja je odbačena, a umjesto toga nasilje se spoznaje ne samo kao “skrivena” nego i kao stalno prisutna i inherentna strana te moderne. Ondje gdje se tako misli nasilje na Balkanu više se ne pojavljuje kao bojište jedne zaostale periferije koje se može staviti nasuprot spremnosti na mir centara, nego kao dio jedne evropske povijesti koja je upravo uvijek i posvuda bila označena prisustvom nasilja. I samo ćemo tada odbaciti želju da nasilje ove regije brzopleto analiziramo kao tobožnji “specifikum” njezine povijesti.⁴

Eliminiranje ove predrasude Höpken vidi u obavezi kompleksnog historijsko-analitičkog istraživanja koje bi moralo uzeti u obzir i razinu “strukturnih elemenata i elemenata koji se odnose na aktere” te njihovu interakciju, “a jednako se tako mora raditi o uzimanju u obzir dugotrajnih, razvojnih i društveno-povijesnih procesa kao što su procesi oblikovanja država i ‘moderniziranja’ **te o primjerenom lociranju utjecaja kulturnih faktora nasilja**”.⁵ Razmatrajući “kulturalne dimenzije nasilja”, Höpken dovodi u pitanje one teorije i stereotipe o “inherentnoj povezanosti kulture i nasilja”, o tobožnjoj kulturno-antropološkoj konstanti “mentaliteta dugih noževa”⁶, kao što odbacuje i jednostrano “prebacivanje uzroka nasilja na kulturu” koje zapravo znači “diskreditiranje drugih kultura kao nasilnih, a time i kao normativno problematičnih”.⁷ Takva kratkovida perspektiva u objašnjenju nasilja previđa i podcjenjuje “svrhovitu racionalnost svakog nasilja” (Höpken).

⁴ Wolfgang Höpken, *ibid.*, str. 56.

⁵ *Ibid.*, str. 57.

⁶ Upor. *ibid.*, str. 72 i naredne.

⁷ *Ibid.* U vezi sa istraživanjem sprege kulture i nasilja, u polju rasprave nalaze se i teze o tome da izražajne forme nasilja stoje pod utjecajem kulture, potom, da je kultura mobilizirajuća snaga, te da nasilju prethodi kulturna i simbolička priprema. Nadalje, Höpken navodi i tezu o kulturnoj dimenziji nasilja po kojoj se “uzrok nasilja nalazi ne samo u socijalnim i političkim konfliktima, etničkim antagonizmima ili ekonomskim interesima nego jednako tako u spremnosti na nasilje do-

Pa ipak se (povratna) sprega kulture i nasilja ne može posve apstrahirati. Fokusanjem na balkansku povijest i s intencijom da se oblikuje nešto kao bazični povijesno-kulturni profil Balkana, Höpken markira niz determinanti, socio-kulturnih i mentalnih obilježja Balkana koja se razumiju kao rezultat rada povijesti, povijesnih prilika i kao interakcija specifičnih, socijalnih, prirodnih, političkih pretpostavki koje predstavljaju agense političkih tokova i djelovanja u danome povijesnom kontekstu. To su (ovdje navodeći samo ilustrativno): predmoderni patrijarhalni i hijerarhijski ustrojeni društveni poreci (koji imaju dugo historijsko djelovanje), “pastoralni načini privrede” koji su oblikovali specifične “porodične i klijentelističke socijalne odnose”, bazično razlikovanje “pripadnosti grupi” i “nepripadnosti grupi”, logika lojalnosti zajednici i (na toj osnovi) “odbrambeni mentalitet”, “podnošenje konflikta” kao životnog modusa, borbena kultura i njegovanje “herojskih životnih formi”, itd. Na tom osnovu oblikovao se specifičan supstrat etičkih orijentacija i vrijednosti kao što su patrijarhalni poredak, kult snage i “časti”, maskulinocentrična norma hrabrosti itd. Unutar globalnih povijesno-političkih determinanti (u koje spada i stalna izloženost imperijalnim impaktima i tome odgovarajući mentalitet “otpora”) – sa kapitalom “pred-modernih” kulturnih konstanti, sa baštinom iskustva nasilja koje je u izvjesnom smislu postalo “mentalnom baštinom” (Höpken) – nasilne prakse (to jest organizacija i mobilizacija nasilja) izgledaju objašnjenije unutar složenog povijesnog kauzaliteta u kojemu se sama kultura ne može uzeti kao jedini, fundamentalni, linearni i odlučujući izvor nasilja, premda ovi povijesno oblikovani kauzalni kompleksi djeluju takoreći “na dugi rok” i (u obliku “kolektivnog sjećanja”) aktiviraju svoju energiju u danim konfliktnim situacijama ugroženosti (ili u situacijama novog traženja) identiteta, te (u konfrontaciji sa iskustvima “nenasilno” strukturirane političke kulture modernih društava) djeluju kao “iracionalni” ili “opsesivni” (na primjer, opsesija prošlošću ili opsesija inscenacijom poželjne prošlosti).

Ako se ove predmoderne determinante vide aktiviranim u novijoj povijesti jugoslavenskih zemalja u 20. stoljeću (balkanski ratovi, Prvi svjetski rat i njegove posljedice za samorazumijevanje pojedinih nacionalnih zajednica i njihovih povijesnih ambicija, rezultati novih političkih konfiguracija, kosovski mit u politič-

tičnog društva koja je [spremnost] baštinjena u kulturnim obrascima (...)) budući da “na nastanak nasilja ne utječu samo interesi, politički odnosi moći i stanje socijalnih problema. I slike svijeta, religijska uvjerenja i sistemi tumačenja nekoga društva odlučuju o tome dolazi li se do nasilja ili ne”, i to ne samo u pred-moderni nego i u moderni, koja sebe nekritički razumije u figuri “nenasilne” racionalnosti. U ovoj poliperspektivnoj diskusiji o kauzalitetu nasilja Höpken se poziva na brojne aktere diskusije, kao što su John Keegan, Georg Elwert, Erwin Orywel, Helga Breuninger, Michael Rieckenberg, Denis Crouzet, Bedrich Löwenstein, Hannes Granditis i mnogi drugi (iscrpnije o tome str. 72, 73 i naredne).

koj samosvijesti Srba, prinuda nacionalnog samopotvrđivanja Hrvata i nacionalni državotvorni ciljevi...), onda se ti povijesni politički i mito-politički kauzaliteti efektiraju kao konflikt kulturne i političke memorije (i njezine normativne snage) i realnosti novih političkih (globalnih i lokalnih) konstelacija i odnosa moći. Mito-političke energije u figurama rata, pobjede, poraza, osvete, ideala slobode... (uvijek kontekstualizirane i nijansirane u partikularnim nacionalnim historijama i memorijama te u njihovim međusobnim konfliktima i kolizijama) suodredile su stanje stvari u godinama koje su (i u jugoslavenskom prostoru) vodile ka 1941. kao kulminacijskoj tački i kao vratima dolazeće ratne katastrofe. Prihvatljivom se čini dijagnoza (koja se odnosi na noviju povijest jugoslavenskih naroda) da “način društvenog suočavanja iskustava sa iskustvima rata i nasilja pokazuje iznenađujući kontinuitet kolektivnih obrazaca sjećanja koji [kontinuitet] u krajnjoj liniji afirmira nasilje”.⁸

Ako se sada (napuštajući ovaj široki opći plan) fokusiramo na kompleks stanja stvari koji je blisko prethodio i koji je nužno vodio 1941. godini, onda ćemo (osim starog mito-političkog prtljaga “kolektivnih memorija” pojedinih jugoslavenskih naroda) morati uračunati ulazak na političku scenu Evrope novih *ideoloških* paradigmi: komunizma i nacionalsocijalizma/fašizma⁹ – koje sam u naslovu preveo na simboličke oznake crvenog i crnog.

U novoj situaciji evropskog svijeta (čiji se kauzalni sklop i sklop rubnih uvjeta rasteže u rasponu od završetka I svjetskog rata pa do izbijanja II svjetskog rata) nije, dakle, zanemariv ovaj prodor velikih ideologija te njihov oblikotvorni utjecaj na simbolički kapital kulture i umjetnosti. Ako smo ranije (čak sve do granica pred-moderne kulture) govorili o interakciji kulture i politike u kvazikauzalnom lancu: kultura kao vrijednosni rezervoar – politika – prakse nasilja (uz neophodnu ogradu da kultura nije bez ostatka normativni “pra-izvor”, nego samo suigrač u političkim praksama), sada je u pitanju suigra starih (tradicionalno ustanovljenih) nacionalnih kulturnih motivacija i novih ideoloških aktera. U toj suigri – kao odnosu moći – kauzalni se položaj kulture i političke prakse u izvjesnom smislu obrće: po-

⁸ Wolfgang Höpke, *ibid.*, str. 83.

⁹ Ove ideološke paradigme – kao oprečne i neprijateljske – možda su “nove” samo u smislu vremena u kojem stupaju na scenu, premda su supstancijalno “stare” u tom smislu da su, recimo, nacionalsocijalizam i fašizam i simbolički, programatski i retorički impregnirani arhaičnim mitološko-političkim motivima, promocijom neke vrste konzervativne “revolucije” koja poziva na tradiciju, te inscenacijom moći, snage, imperijalne veličine, jedinstva i kontinuiteta rase, vođe, duha naroda itd. Na strani komunističke paradigme na djelu je sekularizirana povijesna eshatologija, utopija budućnosti i njezine povijesne nužnosti – ideološki impregnirana simbolikom moći, jedinstva, trijumfa kolektiva (klase) i revolucije, snage pobjede – koja se u staljinističkoj izvedbi izopačila u totalitarnu represiju i nasilje. Njihov zajednički imenitelj sadržan je u legitimiranju nasilja kao instrumenta politike.

litika preuzima ulogu tvoračkog uzroka, kultura ulogu posljedice ili derivata političke volje i njezinog instrumenta.¹⁰ Takav odnos snaga u novoj evropskoj političkoj realnosti zatiče i jugoslavenske narode. Cijelo predratno razdoblje svoj kulturni i ideološki kapital (svoje konflikte i nedoumice) takoreći istresa ratnoj 1941. godini – kao godini osjećaja poraza, kao godini koja je postala stratište nada i “pesimistične melankolije” (kako, na primjer, Stanko Lasić jednom opisuje Krležino raspoloženje u 1941. godini).

Stoga mi se čini da unutarnje nijanse, tok i rezultate ideološko-kulturnih procesa i borbi iz tog vremena na bivšem jugoslavenskom prostoru nije moguće razumjeti bez evociranja kulturno-ideološkog sukoba na ljevici (i desnici), sukoba čiji su katalizatori bili i unutarnji, specifično lokalni kulturni (umjetnički, književni) odnosi, ali i utjecaji obiju velikih vanjskih superstrukture (staljinizma i fašizma/nacionalsocijalizma) – dakle “crvenog” i “crnoga” ideološkog Moloha. U toj su konstelaciji svjetonazorni, ideološki, kulturni, umjetnički, književni koncepti bili u direktnoj interakciji, pa je i stanje svijesti ili stanje duha neizbježno upleteno u višeznačni izazov (na jednoj strani, konzervativnog nacionalno-romantičnog ili, na drugoj strani, revolucionarno-utopijskog) *angažmana*.

Pesimističkoj melankoliji iz 1941. godine prethodi relativno dugo razdoblje borbi oko uloge, zadaće i forme umjetničkog (= književnog) *angažmana*. To dugo razdoblje, kako znamo, na “crvenoj strani” (u Sovjetskom Savezu) započinje poznatim sporovima oko ruske avangarde, političkim kanoniziranjem prolet-kulta, ideološkim normiranjem književnosti u službi klasne borbe, institucionaliziranjem ideološke kontrole književnosti kroz RAPP (Rusku asocijaciju proleterskih pisaca) koja je ovjerovljena i ojačana Harkovskom književničkom rezolucijom 1930. godine. U jugoslavenskom prostoru se (prema Ivanu Krtaliću¹¹) glasoviti “sukob na književnoj ljevici” u književno-političkim tumačenjima i književno-historijskim sjećanjima najčešće reducira samo *na spor unutar ljevice* (zaboravljajući na sukob

¹⁰ Ovo političko/ideološko instrumentaliziranje kulture simetrično se odvija i na “crnoj” i na “crvenoj” strani evropske političke pozornice. U crvenom taboru kultura postaje instrumentom revolucije unutar ideološkog reza na “buržoasku” i “proletersku” kulturu (uz eliminaciju umjetničke avangarde) – u crnom taboru, u figuri mitologije moći i “trijumfa volje”, kao represivno eliminiranje “izopačenih” umjetničkih praksi (na pr. ekspresionizma) i uz promociju umjetnosti koja treba biti “dienstbare Kunst”.

¹¹ Ivan Krtalić, *Sukob sa desnicom*, Mladost/Komunist, Zagreb 1989. Krtalićevo djelo, koje ima ambiciju da bude prilog ili nadopuna dugotrajnoj raspravi o glasovitom sukobu na književnoj ljevici, a pogotovo o ulozi Miroslava Krleže, u najboljem slučaju predstavlja upotrebljiv rezervoar materijala i informacija o sukobu na književnoj desnici (i komplementarno, na ljevici), ali je obilje i opseg podataka kojima Krtalić operira zagušilo mogućnost sustavnog i metodski jasnog prikaza stanja stvari. Osim toga, samo Krtalićevo stajalište nosi jak predznak *ideološke motivacije* i ima ambiciju da bude apologija “marksističkog” svjetonazora i lijeve ideološke opcije.

sa desnicom), kao što se također (u jugoslavenskom kulturno-političkom prostoru prije II svjetskog rata) “čita” samo po “teritorijalnom principu”, po kojemu se sukob uglavnom zbiva na osovini Ljubljana-Zagreb-Beograd, dok se događanja u Podgorici, Nikšiću, Sarajevu, Subotici, Vinkovcima i drugim manjim gradovima, po Krtačiću, zaobilaze i zapostavljaju (što se, opet, može razumjeti kao indeks lokalne raspodjele moći i uloga u bivšem jugoslavenskom prostoru u kojemu je indikativna poznata figura kulturno-političke osovine Beograd-Zagreb kao osovine sukoba i/ili suradnje). Dakle, u tom prostoru na književnoj, kulturnoj i umjetničkoj sceni veze sa evropskom umjetničkom avangardom (u modalitetima prihvatanja ili odbijanja) sežu unatrag još u 1919. Te veze dokumentira, na primjer, Krležin manifest “Hrvatska književna laž” u časopisu “Zenit” (1921). Ta veza (koja se koleba između osporavanja i prihvatanja avangarde) progovara i u Cesarčevom “Plamenu” iz 1919, ali se pojam avangarde na književnoj ljevici uz postupno odbacivanje “prolet-kulta” dovodi u vezu sa promicanjem “socijalne literature”. Tome odgovara promocija “socijalno-kritički” motiviranih različitih književnih formi u kojima se (uza sve žanrovske varijacije) u osnovi radi o nalogu za angažmanom, odnosno, o suštinskoj *heteronomiji* umjetnosti i književnosti. U toj mješavini književnosti i socijalnog angažmana glavni lik kasnijeg sukoba na književnoj ljevici, Miroslav Krleža, ne nalazi svoje mjesto, tačnije, napušta ga nakon sporova koji su se ticali odbacivanja ne samo njegove književne estetike nego i ideoloških kvalifikacija njegove literature. U svom književnom razvoju i kolebanjima između (anti)ekspresionističkih poticaja, njihovog prihvatanja i/ili odbacivanja, te koncepta izričitog socijalno-kritičkog angažmana, on (odbacujući imperative koncepta prolet-kulta)¹² – i sam dolazi pod udar ideološki kontrolirane “strategije” književnog angažmana. Krležin odgovor koji je, kako je dobro poznato, faktički otvorio sukob na književnoj ljevici njegov je Predgovor *Podravske motivima* Krste Hegedušića (1933). To je vrijeme u kojemu je na sceni lijeve (a to tada znači partijske) inteligencije za književnost obavezujuća norma tzv. “društvene funkcije” književnosti koja (norma) je faktički značila ideološku ulogu i ideološku kontrolu književnosti (koju su u ruskom prostoru predstavljali Harkovska deklaracija i RAPP). Kao što znamo, slična politička operacionalizacija ideološke kontrole književnosti u okviru jugoslavenskih komunista svoj je kasniji izraz dobila u AGITPROP-u (CK KPJ).

¹² U vezi sa ideološkim kvalificiranjem Krležinog književnog angažmana (koji – ni estetski ni ideološki – nije ni jednoznačan ni kontinuiran u profilu cjelokupnog njegovog djela i njegova razvoja), trebalo bi uzeti u obzir i ocjenu Stanka Lasića da je Krleža – uza sve otklone i traženja – u svom političkom izboru u osnovi ostao vjeran onoj političkoj crti koja se proteže od Lenjina do Tita, pri čemu se mora uračunati njegovo izričito odbacivanje staljinizma. Ova dijagnoza stoji otvorena za raspravu.

Kad je riječ o samom Krleži – koji kao glavni akter utjelovljuje sukob na književnoj ljevici i, istovremeno se boreći na frontu, obračun sa političkom i kulturnom desnicom – kao krajnje složeno pokazuje se njegovo vlastito političko sazrijevanje u čijem je amalgamu oblikovana i njegova književnost. U tome sazrijevanju sudjeluje izričito razočaranje i rezignacija s obzirom na iskustva I svjetskog rata. Prema Stanku Lasiću: “Za Krležu je presudan događaj početka rata: izdaja partija Druge internacionale. Umjesto da slijedi proklamirana načela i spriječi klanje socijalistička Internacionala se slomila: partije su glasale za ratne kredite i usvojile politiku ‘nacionalne obrane’, ‘nacionalnog jedinstva’...”¹³. U drugoj prilici, kada se “Krleža nakon sloma nacionalnih zanosa i vjere, približio ideji socijalizma u smislu Rješenja za koje vrijedi položiti život”, on (u *Izletu u Rusiju*, 1926) piše: “Umro je predsjednik njemačke republike socijaldemokrata Ebert, a ja putujem daleko preko Njemena i Visle, do carskog Kremlja gdje su porušeni carski spomenici, a u andreevskoj sali govore Meksikanci i Kinezi o nadnicama i osmosatnom dnevnom radu. To je dakle to *patetično* ostvarenje sna iz vremena kada sam bio spreman da umrem u svojoj dvadeset i prvoj godini pod junačkim i revolucionarnim vodstvom Jurice Demetrovića negdje na barikadi kod Kačićeva spomenika.”¹⁴

Neku vrstu kasnog otrežnjenja, ili bolje realističkog otrežnjenja (s obzirom na iskustvo ideološke degradacije revolucionarnog ideala, kojemu je – prema Lasićevoj interpretaciji – Krleža ostao suštinski vjeran, ali se distancirao od ideološke manipulacije dijalektičko-materijalističkim dogmatizmom, radi čega je i nastao *Dijalektički antibarbarus*) – neku dakle vrstu otrežnjenja predstavlja i Krležin obračun sa dogmatskom glupošću partijsko-ideološkog dijalektičkog barbarstva, sa diktatom Partije i njezinih ideoloških službenika, i to u novim okolnostima, na samom početku II svjetskog rata, kada je (u vremenima neotklonjive katastrofe evropskog svijeta, odbacujući lojalnost dogmatizmu partijskog diktata i partijskih ideologa, i ujedno posve razočaran pred krvavim plodovima staljinizma) branio autonomiju književnog stvaranja, ne odustajući pritom od (književnosti imanentnog) potencijala angažmana, ali po unutarnjoj naravi same umjetnosti, ne i po kanonima ideološkog katekizma.

Kad je *Dijalektički antibarbarus* objavljen u predvečerje rata u 8. i 9. broju zagrebačkog “Pečata”, izazvao je potres koji je (uz balast već vođenih ratova sa desnicom, na primjer 1936. u “Hrvatskoj straži”, koja Krležu kvalificira “kao radikalnog marksista komunista”) značio književno-politički obračun sa dogmatskim ideološkim kanonom, pa i sa samom politikom Partije (o čemu svjedoče susreti sa R.

¹³ Stanko Lasić, *Krleža. Kronologija života i rada*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb 1982, str. 118.

¹⁴ Ibid., str. 115. (*Izlet u Rusiju*, citiran prema Stanku Lasiću na nav. mjestu).

Čolakovićem, u kojima je Krleža skeptik spram Partije, u godini 1937, a posebno u godini 1938, u godini političkih likvidacija u Sovjetskom Savezu, npr. smaknuća Tuhačevskog, hapšenja Gorkića i niza drugih jugoslavenskih komunista u SSSR-u, u godini procesa Buharinu, u godini Anschlusa, u vrijeme promjene sastava CK-a: Kardelj, Ranković, Đilas, Milutinović...). Prema Lasićevim svjedočenjima, tih godina Krležu određuju tri duhovna procesa: prvo, kritika "Sovjetskog Saveza koja ide u pravcu negacije svakog despotizma i totalitarizma a za obranu slobode i dostojanstva ličnosti; kritika Staljina tu je implicitna. Drugi se tiče književnosti i ide u pravcu obrane vrijednosti i samostalnosti književnog mišljenja kao punovrijedne i nezamjenjive ljudske avanture. Treći se zove osjećaj uzaludnosti svakog ljudskog napora: glupost je vječna, sve je besmisleno."¹⁵

Godina 1939. početak je obračuna sa "dijalektičkim barbarstvom". Samo pojavljivanje "Pečata" izgledalo je (po Stanku Lasiću) kao utopijska gesta. Jer: "U godini rata, pakta Hitler-Staljin, invazije na Finsku, sistematske staljinizacije Treće internacionale – pokretanje 'Pečata' nalikuje na samoubojstvo", premda se "Krleži učinilo da braniti književnost vrijedi više nego misliti na individualnu sigurnost. A on ju je sada morao braniti od onog pokreta za koji ni u snu nije mogao pretpostaviti da će ugroziti princip književne ili artistske misli (...) Krleža je shvatio da staljinizam koji je zavladao komunističkim pokretom ugrožava ono što je moderna zamisao od renesanse naovamo osvajala: slobodu misli, to jest umjetničku pustolovinu. Nebo se zacrnjelo, bila je to nova intelektualna inkvizicija."¹⁶

U situaciji u kojoj je komunizam završio u "duhovnom i materijalnom Gula-gu" (Lasić), Krleža se u političkom kaosu između staljinističkog čekića i nakovnja fašističke ekspanzije, te sa paketom unutarnjih protuslovlja i podjela oko metoda revolucionarne borbe u komunističkom pokretu, morao osjećati podijeljeno. Pred prinudom činjenica staljinističkoga nasilja on je morao odbaciti politiku Gulaga, ali je – prema Lasiću – ostao vjeran izvornoj boljševičkoj vjeri.

Ta bitna kontradikcija Krležinog položaja i njegova nazora po Lasiću je podgrađena i činjenicom da će "usprkos užasnim spoznajama iz 1939. i 1940, Sovjetski Savez iznenada godine 1941. dobiti vrijednost oslobodilačke sile. Samo tako moguće je protumačiti Krležinu nadu za vrijeme rata i njegov dostojanstveni ali zanosni (iako pun netočnosti za koje je znao da su netočnosti) pozdrav Staljinu 1946. Dvije godine kasnije on će se vratiti tezama koje je sam istakao kao spoznaje iz 1939, ali ponovo će se zatvoriti u gornje kontradikcije."¹⁷

¹⁵ Ibid., str. 271.

¹⁶ Ibid., str. 274, 275.

¹⁷ Ibid., str. 280.

Na lijevoj strani fronta – dakle u obračunu sa lijevim dogmatizmom unutar jugoslavenskog komunističkog pokreta – Krleža se u *Dijalektičkom antibarbaru-su* žestoko obračunava sa svojim “partijskim inkvizitorom” Ognjenom Pricom. Taj obračun, koji je adresiran na Pricu kao izravnog polemičkog protivnika, rezultirao je radikalnim raskidom sa cijelim blokom negdašnjih bliskih prijatelja koji su kao “vojnici partije” ostali dogmatski vjerni političkom projektu Partije i njezine ideološke utopije. Premda Krležin obračun sa “dijalektičkim barbarstvom” nije neposredno efektuiran ni promjenom kulturne politike Partije ni “prosvjećivanjem” dogmatske partijske struje (nego je, naprotiv, rezultirao Krležinim praktičnim porazom koji Lasić opisuje pojmovima “usamljenosti”, “melankolije” i “izolacije”, dok su historijske sile istodobno marširale u pravcu katastrofe ne osvrćući se na glasove “duha” ili “kulture”), njegov je obračun sa lijevim dogmatizmom (i, ujedno, sa desnim konzervatizmom) na dugi rok i sa odloženim efektom dobio status paradigmatičnog manifesta slobodnog mišljenja. Premda je u međuvremenu historija obavila svoj posao ne osvrćući se previše na otpore slobodnog duha, u našem današnjem vremenu, nakon sloma povijesnih utopija i navodnog poraza totalitarnih poredaka, u vremenu u kojemu nam se na mala vrata u živote uselila predmoderna, arhaična politička kultura pod kišobranom neo-liberalnog “političkog pluralizma”, a odjevena u kostime malih i velikih (etnokratskih i etnocentričnih) neo-fašizama, vrijedi – memorijalno i kao ilustraciju – čuti zaboravljeni ton *Dijalektičkog antibarbarusa*.

Na Pricinu dogmatsku historijsko- i dijalektičko-materijalističku propovijed po kojoj “historijski događaji teku svojom logikom koja ne isključuje stvarnost historijskog djelovanja ljudi, njihove energije, njihovog ‘duha’”, logikom koja ne dopušta, na primjer, “iracionalističke” i “mjesečarske sanjarije” “intelektualca-pustinjaka” nadrealiste Marka Ristića (koji, po Prici, kao opasan individualist i “larpurlartist” uživa zaštitu sumnjivog “Pečata”, ne razumije “logiku historije” i odbija da joj služi prema Pricinom nalogu revolucionarnog optimizma... itd. itd.) – na tu Pricinu dogmatsku tiradu Krleža, između ostalog, odgovara ovako:

Među posljednjim umornim, jesenjim muhama koje se osjetiše mlinaricom te poletješe na književni kotač ‘Pečata’ da ga zaustave, copnuo je naš dragi Prica uvjeren da je šetnja po mrtvim časopisima jedna neobično slavna, a istodobno savršeno neopasna stvar... Isprecrtkavši ovozemaljska političkomoralna trupla ‘Pečatovih’ pokojnika točkicama svoje mušje dijalektike, sad će zinuti od čuda što se točak ‘Pečata’ od njegovih buhoserina nije zaustavio (...) U mrkloj, olujnoj ovoj evropskoj noći, kada se gole sablje same vade jedna na drugu, na bijegu u trogloditsku metafiziku dokotrlja se stari otrcani idealistički fijaker našeg ‘Peča-

ta' do dijalektičke stijene sablazni. Na bijegu u kontrarevolucionarni idealizam prokrijumčarili smo se konačno do dijalektičkog kamena međaša pograničnog spoticanja o neoborive, da, upravo sakrosanctne Pricine principe, kad je napokon stigao taj blagoslovljeni i tako dugo očekivani tren da Ognjen Prica naloži vatru u prsima ove naše opasne švercerske i trockističke bande i da nam u društvu ovih sumnjivih džentlmena dovikne svoj definitivni, politički: stoji!¹⁸

Krležin se obračun – u tim godinama, čiji je konačni saldo katastrofa 1941. godine i II svjetskog rata – odvija i na suprotnom polu ideološke crveno-crne polarnosti: na fronti prema crnim ideologijama i protiv crnog tabora nacionalističko-klerikalne, ali i protiv malograđanske i lijeve dogmatski školovane publike, čime je Krleža kompletirao svoje polemičko bojište. Sa crnom scenom – na kojoj se među brojnim protagonistima ističu, na primjer, Bogumil Herman, Kerubin Šegvić, Filip Lukas, Ivan Lendić, "Hrvatska straža", Papine enciklike, te njihova otvorena bitka protiv marksizma i komunizma – Krleža se u "Najnovijoj anatemi moje malenkosti" razračunava na slijedeći način:

Gospoda doktori rimskog privatnog prava i rimske teologije, biskupi i nadbiskupi, Dominikanci i Jezuiti, materijalistički dijalektičari i predstavnici socijalne književnosti, dioničari banke, Novoevropljani, Obzoraši i sljedbenici fra Kerubinovi, gospoda predsjednici, popovi i svećenici... Hrvatska straža, kao glas zagrebačkog Kaptola i Nedjelja, kao glas Isusovaca iz Palmotičeve ulice, časna braća Franjevci sa Socijalnom revijom iz Makarske, sarajevski Književni Pregled (...) sarajevska štampa i cetinjski Valjci, fra Kerubin Šegvić u ime najčišćeg, sublimnog hrvatstva... Hrvatska smotra... Jutarnji list, doktor Mladen u ime marksističke trgovačke komore (...) sva ta gospoda magnati, književnici i farizeji, ti legitimni predstavnici svih naših kulturnih staleža i redova, blagoizvoljeli su potpisati i javno izreći i objaviti u ime boga i djedovskih predaja, u ime naroda hrvatskoga i hrvatske narodnosti, u ime Marksa i marksizma, naše socijalne literature i socijalnoliterarne pravovjerne ljevice, u ime uzvišenog morala i metafizičke ljepote isto tako kao i u ime socijalne tendencije u književnosti, koju sam obesčastio predgovorom Hegedušićevoj mapi crteža, u ime vječno patetičnih književnih ideala, ja, nedostojan i među našim i desnim i lijevim književnim smrtnicima najnedostojniji trudbenik i radotnik, nisam vrijedan da živim ni književno ni moralno. Treba me rasčtvoriti, popljuvati, pribiti o sramotni stup, zapaliti... da ne ostane ni jedne stranice, ni jedne strofe, ni jedne rečenice od svega toga što nema ni književne, ni nacionalne, ni kulturne ni socijalne

¹⁸ Miroslav Krleža, *Dijalektički antibarbarus*, Oslobođenje, Sarajevo, str. 33. i 49.

vrijednosti, od svega što je mutno, mračno i pesimističko... i čemu je konačno i neopozivo opet jedanput odzvonilo.¹⁹

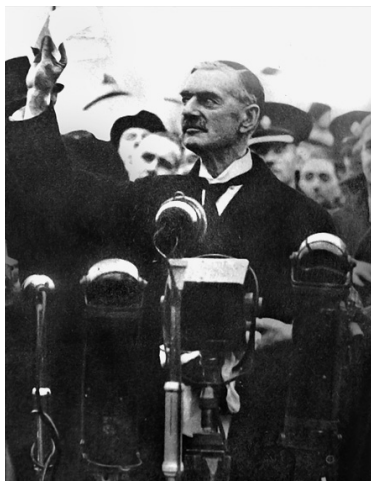
Ovaj Krležin izazov – ili bolje: rat i desnoj i lijevoj fronti, čak i ako Krleža taj rat nije dobio niti je mogao dobiti – njegova ekskomunikacija, izolacija, gubitak prijatelja, usamljenost u području “ničije zemlje” u 1941. godini, simboliziraju historijski verdikt duhu koji (neizbježno?) kapitulira pred tokom povijesti kao povijesti nasilja i “volje za moći”. Krležin intelektualni i umjetnički sukob sa svijetom – konkretiziran u specifičnom “sukobu na ljevici” (kao i sa desnicom), i bez obzira na njegov stvarni kratkoročni (neposredni) ili dugoročni učinak, predstavlja svojevrsnu sliku danog povijesnog vremena i logike tog vremena koja (podzemno ili otvoreno), stilizirana ili “redizajnirana” u novim okolnostima, upravlja i našim svijetom. Utoliko je ovaj historijski primjer više od mrtvog historijskog dokumenta, budući da u sebi sadrži i figure i logiku naše vlastite političke i duhovne sadašnjosti.

The Conflict of Ideological Paradigms: Red versus Black

Summary

In the chaotic years at the beginning of the Second World War (after the break-up of the Kingdom of Yugoslavia), apart from the distinct “nationalistic” participants, the influence of two conflicting ideologies – communism (i.e. bolshevism, Stalinism) and fascism and national-socialism, along with their local adherents and adaptations – appeared on the political scene (in spite of the resurgence of old political sentiments and the old/new configurations of political relations, but rather under the influence of the overall European war and political situation, which also acted as an internal/local context for the political fights that were carried out between the national hegemonic and national-emancipating pursuits of the national communities). The goal of this paper is marked by the impact of those ideological matrices on the local territory – as concretely shown in the examples of ideological conflicts in the *literary-cultural field*: the conflict of the literary left with dogmatic trends (and also with the nationalistic clerical right), i.e. the conflict between dogmatic and liberal trends within the left.

¹⁹ Citirano iz: Ivan Krtalić, nav. dj., str. 12-13. Citat sam – isključivo zbog opširnosti teksta – mjestimično skratio, uglavnom ne navodeći dugi niz imena koje Krleža spominje, pritom nastojeći sačuvati glavne Krležine akcente.

Olivera Milosavljević

BEOGRADSKA ŠTAMPA 30-ih GODINA O NASTUPAJUĆEM RATU

Tema ovog teksta je percepcija fašizma u beogradskoj štampi i periodici tridesetih godina, u vreme dok još nisu bile očigledne njegove posledice koje će se ispoljiti u Drugom svetskom ratu. Analiziran je samo jedan segment velike produkcije analiza koji se odnosio na razumevanje fašizma u odnosu na liberalizam i komunizam, sa posebnim osvrtom na ocene odluke Kominterne o borbi protiv fašizma u saradnji sa demokratijom. Kako je percepcija fašizma zavisila od ideološke pozicije autora, analizirana su četiri različita stanovišta: levičarsko-komunističko, demokratsko-liberalno, desničarsko-konzervativno i profašističko.

Arthur Neville
Chamberlain,
predsjednik
britanske vlade
poslije Minhenskog
sporazuma 1938.

Stanovišta o novim političkim pokretima i idejama, a to se posebno odnosi na fašizam, zastupana pre nego što su se ispoljile posledice njihovog delovanja, višestruko su značajna. Iako mogu danas da izgledaju anahrona, ona pružaju odgovor na pitanje da li je postojala kultura razumevanja i predviđanja, odnosno, da li je svest o značaju određenih zbivanja vodila ispravnom zaključivanju o mogućim posledicama ili je, prateći ideološke želje savremenika, vodila zaključcima manje ili više udaljenim od realnosti. Pokazuju i sa kakvim je predznanjima šira javnost dočekivala prelomna zbivanja, a mogu i da ukažu na razloge dijametralno suprotnih aktivizacija pojedinaca i grupa u njima.

Lako je utvrditi da je i u beogradskim glasilima percepcija fašizma zavisila od ideološke pozicije autora. Njihova najgrublja podela odnosila bi se na levičarsko-komunističku, demokratsko-liberalnu, desničarsko-konzervativnu i profašističku, odnosno, na stav kritički i prema fašizmu i prema liberalizmu sa isticanjem primata borbe protiv fašizma, stav kritički i prema fašizmu i prema komunizmu sa ispoljavanjem većeg straha od fašizma, stav ambivalentan prema fašizmu, a kritički prema komunizmu i stav afirmativan prema fašizmu, a potpuno kritički prema komunizmu i liberalizmu.

Levičarsko-komunistička orijentacija nije bila konzistentno sadržana u jednom glasilu, ovde će biti, sa malim metodološkim odstupanjem, prezentirani njeni stavovi rasuti u tri ideološki raznorodna časopisa koja su 30-ih godina izlazila u Beogradu (mesečnici *Naša stvarnost*, *Pravna misao* i *Život i rad*).¹ Kao primer ostalih orijentacija, analizirano je pisanje tri nedeljnika: *Javnost* demokratske orijentacije, *Narodna odbrana* konzervativne orijentacije i *Otadžbina* profašističke orijentacije.²

Čak i ako apstrahujemo razlike u stavovima i zaključcima koji su iz njih proisticali, pisanje navedenih (i drugih) glasila nedvosmisleno pokazuje da je srpska javnost sa solidnim znanjima o fašizmu dočekala 1. septembar 1939. godine. Štampa je analizirala uzroke uspona fašizma, njegovu ideologiju, imperijalističke namere, rasnu teoriju, antisemitizam, obaveštavala o rasnim zakonima, koncentracionim logorima, spaljivanju knjiga, progonu najviđenijih intelektualaca... Iz njenog pisanja nedvosmisleno je bilo jasno i da dolazi novi svetski rat. Iako se razlike mogu registrovati u uverenjima ili željama da će on ipak biti izbegnut, ili, naprotiv, u tvrdnji da je neminovan, ostaje činjenica da je polazno stanovište svih orijentacija bila perspektiva novog rata. Istovremeno, i potpuno u neskladu sa ovim znanjima, a u skladu sa dijametralno različitom percepcijom izazivača budućeg rata, štampa nije umela da predvidi mesto Jugoslavije u nastupajućim zbivanjima, ostavljajući nepripremljenu javnost da dočeka 6. april 1941. u evidentno dubokoj konfuziji.

Levičarsko-komunističko stanovište. Sama predmet svih rasprava o fašizmu kao njegov antipod, levičarsko-komunistička pozicija u beogradskim glasilima percipirala je fašizam kao “internacionalnu pojavu prvostepenog značaja” koja se ispoljavala u značajnom broju političkih pokreta u svetu sa istom društvenom sadržinom i poli-

¹ *Naša stvarnost*, časopis za književnost, nauku, umetnost i sva društvena i kulturna pitanja, ur. Aleksandar Vučo; *Pravna misao*, Časopis nove generacije, ur. Vladan Bataveljić, dr Nikola Vučo i dr.; *Život i rad*, ur. Milan Rajić.

² *Javnost*, časopis za kulturna, socijalna, privredna i politička pitanja, ur. Niko Bartulović; *Narodna odbrana*, ur. Milorad Pavlović i dr.; *Otadžbina*, organ “Jugoslovenskog narodnog pokreta Zbor”, vl. Dimitrije Ljotić.

tičkim ciljevima, iako pod različitim imenima. Njegovo “univerzalizovanje” je, kako se tvrdilo, dokazivalo da mu se uzroci ne nalaze u izuzetnim okolnostima jedne zemlje “već u društvenoj strukturi čitavog niza kapitalističkih zemalja”, pa je pod internacionalnost fašizma podvodila i internacionalnost njegovih nacionalističkih crta čiji je izrazito agresivni karakter isključivao mogućnost “fašističke internacionale”.

Celokupna socijalna evolucija prethodnih decenija, po levičarskom je stanovištu predstavljala “inkubaciju fašizma” koji se javio kao “autentični proizvod” opšte krize kapitalizma zbog čega je podjednako pogrešnim ocenjivalo i tvrdnje da je on apriori nemoguć u nekim kapitalističkim zemljama kao i one da je on nužna etapa kapitalizma. Po ovom stanovištu fašizam je bio definisan “ekstralegalnim” borbennim formacijama, antiparlamentarizmom, socijalnom demagogijom, vladavinom terora, totalitarnom državom, dok mu je “krstaški rat” protiv nauke pružao idealnu osnovu za “propovedanje” rasizma, antisemitizma, “pozivanje na Proviđenje” kao odlučujući faktor u istoriji i misticizam kao “svemoćnu metodu saznanja”. Obeležavan je kao “bezobzirna vladavina krupnog kapitala nad radnim masama” za čiji je uspon odgovornost snosila moćna finansijska oligarhija sa “kvazidemokratskim političarima”.

Predviđajući 1935. novi svetski rat jer je fašizam video rešenje svih problema u ratu i zato morao “neminovno i voditi u rat”, levičarsko stanovište je kao imperativ nalagalo istovremenu borbu protiv fašizma i protiv rata. Tvrdilo je da su fašizam i rat “nakazni siamski blizanci” koje je kao potporu svoje nemoći donela na svet “zalazeća civilizacija” označavajući potpunu negaciju svega pozitivnog što je stvorilo građansko društvo. Zato borba protiv rata nije smela da ima karakter “platonskog” pacifizma već je morala da sadrži razumevanje stvarne pozadine “konfuznih ratnih pokliča” fašizma koju su činile “kase finansijskih feudalaca”. Odbacujući politiku stalnih ustupaka fašizmu sa obrazloženjem da je u njegovoj “nezajazljivoj” prirodi “da bude stalno nezadovoljan”, ova je orijentacija, tvrdeći da je mir “smrtonosan za fašizam”, verovala da je jedini put za otklanjanje rata bio sadržan u formulaciji “mir će biti totalan ili ga neće biti”.

Iako se nije otvoreno pozivalo na odluke Kominterne, levičarsko stanovište je navodilo da se opšti uslovi za pojavu fašizma istovremeno potvrđuju i kao uslovi za delovanje suprotstavljenih snaga viđenih prvenstveno u radničkoj klasi kao predvodniku antifašističkog pokreta koji će, usled životne zainteresovanosti za rešenje istorijske dileme “fašizam ili demokratija”, odnosno, “rat ili mir”, ujediniti nužnost zajedničke borbe. Polazeći od tvrdnje da je moderni proletarijat predstavljao “smrtnu presudu” za stari svet, ocenjivano je da se Narodni front javio u trenutku opšte krize kapitalizma sa ciljem uspostavljanja saveza sa srednjim slojevima kako

bi se onemogućilo njihovo okretanje fašizmu. S druge strane, iako je naglašavano levičarsko uverenje da je ekonomski slom kapitalizma neizbežan i da će on usloviti socijalizam, ipak se tvrdilo da cilj Narodnog fronta nije politička organizacija tog sloma, već otpor fašizmu pomoću “velike kontraofanzive” koja će mobilisati mase.

I u trenutku otpočinjanja rata, levičarska pozicija je negirala da je on rezultat “ludila dvesta osoba”, tvrdeći naprotiv da je rat bio sračunato “neizbežno pribežište” onih koji su pokušavali da se “zgrčeni nad svojim interesima” obaviju “tamom baruta i maglom krvi” kako bi sačuvali svoja već zauzeta mesta “pred najezdom malih, neodoljivih snaga”.³

Demokratsko-liberalno stanovište. Kritički orijentisano prema obe suprotstavljene ideologije, demokratsko stanovište je 30-ih godina odbijalo da prihvati alternativu “fašizam ili boljševizam” tvrdeći da upornost sa kojom oni pokušavaju da je nametnu najbolje pokazuje koliko se “u netoleranciji i nasrtljivosti” te dve krajnosti dodiruju i koliko su “neslobodarske i antidemokratske”, nudeći u svojoj “tobože ideološkoj borbi” izbor između dve diktature. Iako su “fanatični nacionalisti” i “fanatični socijalisti” ocenjivani kao “sabraća” čije su ideje dolazile iz “istih izvora”, ipak su kod njih pronalazene i “svetle tačke”, u fašizmu težnja da unese red u “razularenju anarhičnost parlamentarizma”, a u boljševizmu rušenje carističke reakcije i ukidanje kapitalističke svemoći. Uza svu kritičnost prema komunizmu, zaključivalo se da je fašizam opasniji po mir i demokratiju jer je, dobivši podršku razočaranih masa, zaveo autoritativni sistem, princip nejednakosti ljudi protegao i na nejednakost rasa, razbio “organsku vezu demokratije i nacionalnog osećaja”, “izobličio nacionalizam” i upotrebio ga kao “mač kojim će odrubiti glavu demokratiji”. Uočavalo se da utakmica između dva bloka, demokratskih i fašističkih država, pretila da “u budućnosti dovede do novog sukoba”, a da sporost i odsustvo inicijative demokratskih država kao i brzina i odlučnost fašističkih, omogućavaju da “lakoveran” svet poveruje da će u njemu fašistički blok imati prevagu. Predviđalo se da fašizam vodi oružanom sukobu ne samo sa narodima koji nisu spremni da prihvate njegov diktat, već i između samih “fašističkih odabranika međusobno”.

Odluke Kominterne iz 1935. po demokratskom su stanovištu donete protivno svim dotadašnjim načelima ove organizacije. Naglašavano je da je komunizam

³ Nikola Vučo, Italijansko-abisinski sukob, *Pravna misao*, septembar 1935; Aleksandar Vučo, Reakcija i kultura, *Pravna misao*, decembar 1935; Marko Ristić, Intelektualci pred problemom rata, *Pravna misao*, april 1936; N. Vučo, Pobeda demokratije u Francuskoj, *Pravna misao*, maj-jun 1936; Veselin Masleša, Narodni front i ranije koalicione vlade, *Pravna misao*, juli-avgust 1936; Koča Popović, Uloga fašizma u savremenom društvenom zbivanju (povodom jedne knjige o fašizmu), *Naša stvarnost*, novembar-decembar 1936; Matić i Vučo, U drugoj smo godini rata..., *Život i rad*, februar 1941.

uvek bio protiv građanske demokratije i pacifizma smatrajući da svaki rat treba pretvoriti u građanski kako bi se slomila demokratija i uspostavila diktatura proletarijata. Tvrdilo se da je nemački nacionalsocijalizam bio pripremljen kroz “odvratnu borbu” Kominterne protiv nemačke demokratije i da su komunisti uništavajući demokratske slobode “svesno raščišćavali teren za fašističku reakciju”. Zato je, po ovom stanovištu, “jezuitski moral” da “cilj opravdava sredstvo” postao “dialektički instrumenat” komunizma usvojen kao “mudrost” za teoriju i praksu svet-ske revolucije, pa je zahtev Kominterne da se usvoji politika koja je dotle tumačena kao “kontrarevolucija i izdajstvo” a definisana u rečima “ili socijalizam ili fašizam”, ocenjivan kao rezultat objektivnih uslova u kojima su državni interesi Sovjetskog Saveza dobili primat nad interesima revolucije. Stav komunizma da stupi u borbu protiv fašizma kao najvećeg neprijatelja radničke klase, a u saradnji sa demokratijom u kojoj “radništvo ima još mogućnosti da se bori za svoja klasna prava”, komentaran je kao istorijski “oportunistički” koji pokazuje da je žestina komunističkog naleta “počela opadati”.

Navedeni stavovi vodili su ovu orijentaciju ka relativizaciji antifašizma. Isticalo se da “iskreni demokrati” moraju da kažu da su najodlučniji protivnici fašizma, ali da ni antifašizam ne žele da prihvate “kao kapiju za uvlačenje boljševizma”, uz izražavanje nezadovoljstva što se u zemlji antikomunistička akcija, koja je mogla da bude rezultat okupljanja “konstruktivnih demokratskih i nefašističkih” protivnika boljševizma, javila suprotno, u redovima “Hitlerovih eksponenata” upravo sa ciljem dokazivanja da je nastupio neminovan izbor između njega i Staljina.⁴

Desničarsko-konzervativno stanovište. Krajnje ambivalentna pozicija bila je prisutna u konzervativnim nacionalističkim krugovima koji su uglavnom imali puno razumevanja za mere koje je fašizam sprovodio u svojim zemljama, ali i, osećajući sopstvenu ugroženost od njega, kritikovali ga u onom segmentu u kome je ta ugroženost dolazila do izražaja. Ilustrativan primer za autističnu okrenutost isključivo onome što je smatrano sopstvenim “nacionalnim interesom”, predstavljalo je pisanje *Narodne odbrane* da može da razume “krajnju bezobzirnost” nacionalsocijalista prema Jevrejima i “bezobzirno” postupanje prema komunistima, ali da ne može da razume proganjanje Lužičkih Srba.

⁴ Bogdan Prica, Fašističko pravdanje nacionalizma, *Javnost*, 25. maj-2. jun 1935; Komunisti, fašizam i demokratija, *Javnost*, 10. avgust 1935; M. Dadić, Logika stvari, *Javnost*, 17. avgust 1935; Niko Bartulović, Fašizam kod nas, *Javnost*, 1. februar 1936; N. Bartulović, Fašistička i hitlerovska propaganda, *Javnost*, 25. jul 1936; Pokušaj stvaranja fašističkog bloka, *Javnost*, 24. oktobar 1936; N. Bartulović, Protiv alternative: fašizam ili boljševizam! *Javnost*, 7. novembar 1936; Ton i moral g. Ljotičeve “Otađbine”, *Javnost*, 19. decembar 1936.

Istovremeno se pozivajući na demokratiju i zagovarajući antisemitizam, ovo je stanovište videlo komunizam kao veći i opasniji problem po svet od problema fašizma, iz uverenja da je istorija Rusije od 1917. predstavljala "Himalaje naslaganih ljudskih kostiju i Volgu ljudske krvi". Istovremeno je pokazivalo veliko razumevanje za uspon nacionalizma baziranog "na idejama rase" kojim su "razbijene" evropske nacije, razapete između duha individualizma i duha kolektivismu i njihove "destruktivnosti", ponovo pokušavale da se povežu. Zato je uspon nacionalsocijalizma tumačen kao rezultat neuspeha dotadašnje Nemačke da izgradi "istinsku" političku naciju sposobnu da ostvari "socijalni nacionalizam", uz tvrdnju da je Hitler obeležio početak "nove epohe" pobedivši tri razorne sile koje su nemačkom narodu uništavale "najbitnije rasne odlike": "crvenu internacionalu – boljševizam, crnu internacionalu – popovštinu i žutu internacionalu – Jevreje", odnosno, "moskovske crvene satrape, jezuitske crnorizce i jevrejsko zlato". Označavajući njegov pokret kao "duhovnu revoluciju" koja je odbacila komunizam, a parlamentarizmu pretpostavila narodnu svest kao osnovu za stvaranje rasističke ideologije, konzervativna struja je zaključivala da se Hitler pojavio u "dvanaestom času" da pronađe "kontraotrov" protiv "boljševičkog otrova" i da vrati zemlji "radosni lik".

Imajući razumevanje za uspon nacizma, konzervativno je stanovište ipak, uviđajući da njegov cilj nije bio samo obračun sa komunizmom već i sa demokratijom, iskazivalo i izvesnu rezervu prema njemu. Zaključivalo je da bi Hitlerov pokret smatralo opravdanim kada bi se on zadržao u odbrambenom stavu prema komunizmu, ali je njegov napadački odnos prema demokratiji činio da posumnja da on "može postati isto tako štetan i rušilački i za mir sveta opasan, kao što je komunizam".

Baveći se odlukama Kominterne ova orijentacija je tvrdila da je komunizam, koji je "svuda stvarao nered i anarhiju", rušio demokratiju i spremao svetsku revoluciju, njima upravo proklamovao da "treba spasavati buržoasku demokratiju", raditi da se očuva mir i "boriti se protiv fašizma zajedno sa malograđanima". Na pitanje da li ovo odstupanje predstavlja "istinsku korekturu jedne ekstremne doktrine" ili "veliku prevaru", odgovarala je da su promenu nalagali neuspesi unutrašnje politike u SSSR-u, ali i spoljne okolnosti stvorene "neočekivanom pobedom" nacionalsocijalizma u Nemačkoj, ocenjujući da komunizam nije imao izbora pred perspektivom da fašisti reše socijalne prilike i time konačno suzbiju komunizam. Verovala je da su komunisti, pod pritiskom "fašističkog naleta", prvi put bili prisiljeni da svoju doktrinu prilagođavaju svetskoj stvarnosti postajući od izrazitih revolucionara konzervativci koji legalno čuvaju postojeći poredak.

Kontroverzni stavovi o fašizmu proizveli su i kontroverzan odnos konzervativne orijentacije prema antifašizmu. U početku je kao i demokratska, priznajući

značaj promene taktike komunizma, tražila da “istinski demokratski elementi” budu oprezni prema njemu. Pomerajući se radikalnije udesno, ubrzo je tvrdila da se “pod maskom” borbe protiv fašizma ustvari kriju nastojanja da se “potisnu ispravni jugoslovenski nacionalisti” sa jedinim ciljem da se poruše temelji države.⁵

Profašističko stanovište. Profašistička pozicija je bila nedvosmisleno obeležena prezirom prema demokratiji, strahom od komunizma i veličanjem fašizma. Ocenjujući demokratiju “preživelim”, a komunizam zločinačkim sistemom, ovo stanovište je političku situaciju u Evropi videlo kao rat dve beskompromisne “vere” – boljševizma i “novog nacionalizma”, kako je nazivalo fašizam kao jedan oblik njegovog ispoljavanja, ali i iz nespremnosti da ga zove tim, već tada prokazan imenom. U svim analizama razlika između fašizma i komunizma, neprikriveno je davalo prednost fašizmu, braneći njegove vrednosti i odbacujući njegovo izjednačavanje sa komunizmom. Navodilo je da je nasuprot komunističkom materijalističkom shvatanju sveta, fašizam postavio idealističko, a nasuprot njegovom internacionalizmu, svoj nacionalizam, konstatujući da su “idealizam i nacionalizam pre u stanju da izazovu oduševljenje”. Razliku je videlo i u težnji prvog da sanja o svetskoj revoluciji, a drugog o istorijskoj misiji germanstva kao predodređene rase, tvrdeći da je nemački radnik uvek prvo bio Nemač zbog čega ni u Hitlerovom učenju nije bilo ničeg socijalističkog. Odbacivalo je izjednačavanje ideologije “koja objavljuje rat Bogu” i “negira porodicu” i ideologije koja se stavlja u “odbranu božanskih sila”, a “porodicu kultivise kao osnovu društvene zajednice”.

Profašistička je orijentacija, ocenjujući da su “tzv. demokratske zemlje” u raspadanju i nemoćne da spasu svet od komunizma, tvrdila da su upravo fašističke države “bedemi pred navalom boljševizma”, “spasioci dosadanje kulture” i “vizionari buduće”. Prebacivala je Evropi što ne odaje priznanje Nemačkoj za “mrtvu stražu” prema komunizmu, zahtevajući da se i ona preporodi na način na koji je to urađeno u fašističkim državama ako ne želi da “istruli” i postane “plen Azije” koja se preko Rusije već približavala, a čija su avangarda bili komunisti kao “grobari bele rase” i njene civilizacije.

⁵ M. P., Nacionalizam i komunizam, *Narodna odbrana*, 19. mart 1933; ... a svet čuti, *Narodna odbrana*, 7. maj 1933; M. P., Pred smrt jednog malog naroda, *Narodna odbrana*, 30. jul 1933; B. S., Protivu Marksizma, *Narodna odbrana*, 19. novembar 1933; M. I. M., Od Bizmarka do Hitlera, *Narodna odbrana*, 29. jul 1934; M. P., Povodom pakta sovjetsko-čehoslovačkog, *Narodna odbrana*, 26. maj 1935; M. Popović, Posle Kongresa III internacionale, *Narodna odbrana*, 22. septembar 1935; M. P., 1935-1936, *Narodna odbrana*, 19. januar 1936; Ni Jevreji ni masoni već nacionalni heroji, *Narodna odbrana*, 16. februar 1936; B. S. Nikolajević, Pouke iz nemačkog nacionalizma, *Narodna odbrana*, 10. maj 1936; Rezolucija Sabora Nar. odbrane, *Narodna odbrana*, 5. jul 1936; Spokojno i hladnokrvno, *Narodna odbrana*, 10. septembar 1939; Č. M., Iseljavanje Nemaca iz Jugoistočne Evrope, *Narodna odbrana*, 4. novembar 1939.

Ocenjujući da “snažni razmah narodnoga buđenja” onemogućava stvaranje terena za svetsku revoluciju i da je komunizam pred slomom, profašističko stanovište je verovalo da je došao trenutak u kome će narodi odlučiti da li će se “povesti za parolama krvavim, lažnim i punim otvorene mržnje” ili će poći putem koji mu pokazuje njegov probuđeni “socijalni nacionalizam”. To su bili razlozi što je, po njemu, komunizam bio spreman na sporazum sa demokratijom, odnosno, sa “grupacijama koje predstavljaju prošlost”, tvrdeći da bi on “pružio ruku i crnome đavolu” samo da se “narodno buđenje” uništi i na prevaru “baci u ropstvo celo čovečanstvo”. Odluka Kominterne ocenjivana je kao “podmukla” jer joj je cilj bio “da se ubije novi nacionalizam, koji hoće da na ruševinama društvene truleži, moralne gadosti i marksističkoga otrova sagradi novu, bolju budućnost naroda”. Tvrđilo je da su komunisti postali vatreni pacifisti optužujući fašizam da sprema rat tek kada je postalo jasno da će se u novom međunarodnom sukobu “raditi o njihovoj koži”, predviđajući da će se komunizam po “obavljenom poslu” obračunati i sa kapitalizmom koji je već “potonuo u nepovrat”. S druge strane, demokratija je po ovom stanovištu, zaboravljajući na pravu – komunističku opasnost, radije prihvatila saradnju sa komunizmom nego sa fašizmom jer je u “samrtničkoj borbi” u kojoj je umirao njen “preživeli sistem”, komunizam ipak značio njegovo dalje održavanje “u obliku državnog kapitalizma”, a ujedinio ih je zajednički strah od “socijalnog nacionalizma” i želja da “lažima” unište njegov “glas krvi”.

Uvereno da su se i demokratija i komunizam prevarili u oceni fašizma koji se više ne može pobediti, profašističko stanovište je odbacivalo “parole” o agresivnom nacionalizmu kao najvećem neprijatelju mira i o ratnoj opasnosti sa te strane, verujući naprotiv da će izazivači rata biti “udruženi kapitalizam sa svojim trabantom komunizma”. Stvaranje dva svetska fronta tumačilo je nepremostivim razlikama među njima. Prvi su verovali da postoje “međunarodni kalupi” za sve narode, drugi su smatrali da svaki narod ima “posebna rasna shvatanja”. Prvi je bio internacionalan i zato front “nereda, haosa i razočarenja”, drugi je bio nacionalan i zato “front mira i reda, sporazuma i sklada”. Zato je u sukobu “dva sveta” zahtevalo “nedvosmisleno opredeljivanje”, ili u tabor udružene demokratije i komunizma, ili u tabor onih koji su želeli da “narod uzme svoje poslove u svoje ruke” kako bi uređio zemlju po svojim potrebama poniklim iz njegovih “rasnih osobina” – jer “trećeg nema”.⁶

⁶ Staro i novo, *Otadžbina*, 15. april 1934; Stara pesma, *Otadžbina*, 20. maj 1934; Komunistička opasnost, *Otadžbina*, 28. jul 1935; Dan. Gr., Nova taktika, *Otadžbina*, 25. avgust 1935; Velibor Jonić, Nova komunistička taktika, *Otadžbina*, 3. novembar 1935; Dva fronta, *Otadžbina*, 8. decembar 1935; Miniranje, Kominternu, buržoaske partije i “fašizam”, *Otadžbina*, 15. mart 1936; Evropa u magli, *Otadžbina*, 18. april 1936; Ideja protiv ideje, *Otadžbina*, 26. april 1936; Dva sveta korača-

* * *

Prezentirani načelni stavovi četiri ideološke orijentacije uslovlili su i razlike u vide-njima odnosa Jugoslavije i fašizma. Nasuprot svim ostalim orijentacijama koje su negirale postojanje fašističkih pokreta u zemlji, levičarsko-komunistička pozicija registrovala je njihovo prisustvo, posebno izraženo u rasističkim obeležjima. Demokratsko-liberalno stanovište odbacivalo je ove teze sa obrazloženjem da se fašizam uglavnom javlja u gradovima, a da u zemlji seljaka fašističke ideje mogu da nastanu samo kao plod kafanskih razgovora. Minimizirajući fašističku opasnost u zemlji, demokratsko stanovište ni u Ljotićevom pokretu nije videlo sklonost ka fašizmu, već samo njegove “primeše”, “loš surogat” i “neozbiljna oponašanja fantasta” sklonijih diktaturi nego temeljima ove ideologije. Optimistički je zaključivalo da je jugoslovenska javnost “u ogromnoj većini” protiv komunizma i fašizma, odnosno, da je spremna da odbije i “laž o nepotrebnosti nacionalnog osećaja” i laž da je najviši cilj čoveka da “u krvi uništava slobodu rasa”. Svoju je poziciju demokratska *Javnost* označila kao borbu za “nacionalnu jugoslovensku misao”, a protiv svih “klerikalnih, fašističkih i boljševičkih” separatista i internacionalista.

Konzervativno-nacionalističko stanovište, prilično udaljeno od realnosti očekujući krah komunizma, budućnost je Jugoslavije videlo u porastu političkog značaja slovenskih naroda na čelu sa Rusijom, žaleći što oni, iako “rasno najhomogeniji, etički najsačuvaniji i duhovno najdublji”, ne osećaju dovoljno “zajednicu rase, krvi i jezika”, ali i optimistički zaključujući da će takva slovenska ideologija postati neophodnost novog vremena. Istovremeno je tražilo da se jugoslovenska omladina ugleda na evropsku koja se već svrstala “u redove nacionalizma”, posebno na italijansku kod koje je Musolini “pokopao” Marksa i nemačku kod koje ga je Hitler “zbrisao”. Zahtevano je da se i ona okupi “u čvrste nacionalne redove”, “prozrači Marksom okuženi vazduh” i proučavanjem evropskih nacionalističkih pokreta stvori “novu rasnu ideologiju”.

Ocenjujući demokratiju definitivno propalom, profašističko stanovište je zaključivalo da “Jugoslavija može samo biti nacionalistička, ili je u opšte neće biti”, pri čemu njen nacionalizam mora biti socijalan, konstruktivan i borben kako bi u “nepomirljivom stavu” protiv liberalnog kapitalizma i komunizma našao u narodnom

ju zajedno, *Otadžbina*, 3. maj 1936; V. Jonić, Ne cilj – već sretstvo, *Otadžbina*, 10. maj 1936; Nova Nemačka, *Otadžbina*, 13. avgust 1936; Novi nacionalizam i opasnost rata, *Otadžbina*, 8. oktobar 1936; Štrajkovi i novi nacionalizam, *Otadžbina*, 15. oktobar 1936; D. Gr., Verski rat u Evropi i *Zbor*, *Otadžbina*, 5. novembar 1936; Dimitrije Ljotić, Da li smo fašisti? *Otadžbina*, 5. novembar 1936; Svetislav Stefanović, Kobna ravnodušnost, *Otadžbina*, 19. novembar 1936; S. Stefanović, Apsurdi i paradoksi demokratije, *Otadžbina*, 11. decembar 1936; S. Stefanović, Nacionalizam kao stvarni čuvar mira, *Otadžbina*, 6. januar 1937.

duhu svoj nacionalni i socijalni sistem sadržan u “staleškoj i zadružnoj državi”. Negiralo je da u zemlji ima fašizma jer on može da postoji samo u Italiji, kao što nacizam može da postoji samo u Nemačkoj, nazivajući i Musolinijev i Hitlerov i sopstveni pokret “Zbor” zajedničkim imenom “novi nacionalizam”.

Zbog svega navedenog, razlika u oceni fašizma između komunističke i demokratske pozicije nije bila prisutna toliko u stepenu percipirane opasnosti od njega, koliko u izraženijoj antifašističkoj borbenosti u prvoj orijentaciji. Razlika u oceni fašizma između demokratskog i konzervativnog stanovišta bila je u njegovoj negaciji kod prvog i delimičnoj prihvatljivosti kod drugog, a u oceni komunizma, u percipiranju kao manje opasnosti od fašizma kod prvog, a veće kod drugog stanovišta. Razlika između konzervativnog i profašističkog stanovišta u oceni demokratije bila je deklarativna prihvatljivost kod prvog i potpuno odbacivanje kod drugog, u oceni fašizma bila je u načelnoj prihvatljivosti i uzdržanom osporavanju nekih njegovih elemenata kod prvog i veličanju kod drugog, dok u odbacivanju komunizma među njima nije bilo razlike.

U različitom stepenu izraženi antikomunizam u tri ideološke orijentacije, opredelio je različite ocene nužnosti antifašističkog ujedinjavanja. U prve dve, demokratskoj i konzervativno-nacionalističkoj orijentaciji, antikomunizam je stvorio u bitno različitom stepenu ambivalentan odnos prema učešću komunizma u antifašističkom frontu, a kasnije i prema komunističkom vođstvu antifašističke borbe u zemlji. Eksplicitno orijentisana protiv fašizma, demokratska pozicija je sa dosta uzdržanosti posmatrala približavanje komunizma demokratiji, zadržavajući sve rezerve koje je imala prema njemu i očekujući njegovu skorou propast. Konzervativna struja je priželjkivala sukob fašizma i komunizma, voljna da ga sa strane posmatra. I pored pohvala koje je upućivala fašističkom konceptu “rasne države” preporučujući ga i za Jugoslaviju, samo je strah od onog dela njegovog rasizma u kome je prepoznavala ugroženost Slovena sprečavao da mu se pridruži. Profašistička struja se eksplicitno opredelila za fašizam spremna da ga aktivno i “borbeno” pomogne u budućem ratu.

Istovremeno, vera u pobjedu sopstvene ideologije, socijalizma, demokratije, nacionalizma ili “novog nacionalizma”, odnosno, fašizma, bila je prisutna kod svih.

Levičarsko je stanovište, verujući da je kapitalizam “na smrt bolestan organizam” koji “mora da umre da bi čovečanstvo ozdravilo”, tvrdilo da on ne sme da umre u “grču imperialističkog rata” jer bi za sobom povukao u smrt i milione “živih ćelija” iz kojih će biti sastavljena “buduća zajednica ljudi”. Ocenjivalo je da je borba protiv fašizma borba za odbranu kulture, odnosno, svega onog što u “umiranju” postojećeg mora da bude preneseno “u temelje buduće civilizacije”. Tvrdi da

se “utvrđuju stubovi budućeg društvenog uređenja”, levičarsko stanovište je očekivalo da će spas svetske kulture biti delo “naprednog i istoriski poslednjeg staleža”, zaključujući da je nastupio poslednji čas da se ona prenese na “sveža i snažna pleća novih nosilaca”.

Demokratsko stanovište je bilo uvereno u pobedu demokratije i nad fašizmom i nad komunizmom. Odbijajući tvrdnje koje su stizale sa različitih ideoloških pozicija o dubokoj krizi demokratije u svetu, već 30-ih godina je tvrdilo da su, naprotiv, i fašizam i komunizam “u opadanju”, dok je demokratija svuda “u živoj renesansi”.

Konzervativno je stanovište, priželjkujući da sa strane posmatra sukob fašizma i komunizma, očekivalo da će se iz njihove “prolivene krvi” roditi “novo čovečanstvo”. Početak rata je propratilo tvrdnjom da Jugoslavija kao “nezainteresovana” zemlja nema nikakvih obaveza da u njega stupi, videći u nacističkoj Nemačkoj “lojalnog i dobrog suseda” i izražavajući želju da sa njom živi u prijateljskim odnosima.

Profašističko stanovište je bilo nedvosmisleno uvereno u pobedu “novog nacionalizma” i nad demokratijom i nad komunizmom, tvrdeći da će sutrašnjica biti “svetla i radosna”. Verovalo je da će narodi “jednim zamahom svoje žuljevite ruke” zbrisati i demokratiju i komunizam, odnosno, i “mračne gotovane koji mu piju snagu” i “nove proroke, koji mu obećavaju krvavi komunistički raj”, optimistički zaključujući: “neka se treća internacionala stavi sto puta u službu kapitalističko-liberalne reakcije. Neka se sve sile laži i krvi spoje u jedan splet protiv naroda – narod je jači.” Podsmevajući se strahu od fašizma, istovremeno je pretilo obećavajući da država “novog nacionalizma” neće dozvoliti ni “besnilo” komunizma ni “slobodu vršljanja” demokratije, koji će “zajedno i umreti” jer će “mač” nove ideje “poseći ta dva sveta koja koračaju zajedno”. Zaključivalo je da u sukobu dva bloka samo jedan može pobediti, a upravo je na strani “novog nacionalizma” bila i sigurnost u borbu do kraja i uverenje da će konačna pobeda pripasti njemu.

Prezentirani deo ideoloških stavova zastupanih u predratnoj javnosti može da ukaže i na korene razlika koje su se ispoljile u ponašanju pripadnika pojedinih ideoloških struja u toku samog rata. Zašto su neki postali aktivni borci protiv fašizma, neki ostali deklarativni antifašisti, a aktivni uglavnom u borbi protiv komunizma, neki bili pasivni posmatrači zbivanja, a neki stupali u otvorenu kolaboraciju sa fašizmom, može se nedvosmisleno identifikovati i po ideološkim stavovima zastupanim pre rata, što vodi i zaključku da konkretna ratna aktivizacija kod pojedinaca i grupa, bar kada je o intelektualnoj eliti reč, nije bila proizvod trenutka, slučaja, neznanja ili nužnosti već najčešće ranije duboko usađenih uverenja.

Belgrade Press of the 1930s About the Oncoming War

Summary

The theme of this text is the perception of fascism in Belgrade press and periodicals of the thirties, at the time when its consequences, which would show themselves during the Second World War, were still not obvious. Only one segment of the many analyses which referred to the understanding of fascism when compared with liberalism and communism has been analysed, with a special retrospective view on judgements of the Comintern about the fight against fascism in collaboration with democracy. Since the perception of fascism depended on the authors' ideological positions, four different viewpoints have been analysed: left-communist, democratic-liberal, right-conservative and profascist.

Šaćir Filandra

REDESKRIPCIIJA SJEĆANJA

Prilozi bošnjačkom traganju za novim identitetom

Ovaj referat istražuje i kritički predstavlja najnovija teorijska, ideološka i politička usmjerenja u aktualnom bošnjačkom redefiniranju identiteta. Autor iznalazi i predstavlja četiri ideološke orijentacije unutar Bošnjaka tokom Drugog svjetskog rata te određuje i sociološki karakterizira njihove nosioce i vojno-političke domete. Rad se fokusira na funkcioniranje principa selektivnog pamćenja u najnovijoj konstrukciji bošnjačkog nacionalnog subjekta na način da ukazuje na aktualni odabir ili prešućivanje pojedinih elemenata iz prošlosti. Posredstvom odabiranih i reaktualiziranih elemenata iz vremena 1941. politološki se utvrđuje idejni profil aktualnih nacionalnih bošnjačkih političkih snaga. Sve to omogućuje uvid u vjerovatne pravce razvoja bošnjačkoga političkog identiteta.

Počasna straža
uz grob Alije
Izetbegovića.

U konstituiranju savremenog političkog subjekta iz perspektive sloma komunizma četrdeset prva godina 20. vijeka za Bošnjake nema ni približno onu važnost koju ima za Srbe i Hrvate. Drugi svjetski rat Bošnjake zatiče nacionalno dezorijentiranim i politički pasivnim, kao neorganiziranu, necentraliziranu i nekonstituiranu političku i nacionalnu zajednicu. Zatečeni su prijelomnim histo-

rijskim događanjima. Njihova unutrašnja ideološka i nacionalna podvajanja bila su prije izraz pristajanja na različite pritiske sa strane nego posljedica njihovog autonomnog odlučivanja. Predratne ideološko-političke opcije – modernistička, tradicionalistička, panislamska i ljevičarska – u ratu su zadobile militarne forme, ali i pored toga ideološka raslojavanja nisu imala ni formu ni kapacitet, a niti intenzitet kao što je to bilo kod Srba i Hrvata. To ne znači da tu nije bilo jasne podjele na demokratske i antidemokratske snage, na profašističke, fašističke i antifašističke, kao i kod drugih naroda, ali je to podvajanje bilo bez oštih naglašavanja, posebno prvih godina rata. Dovoljno je napomenuti da faktički do 1943. godine bosanskih Muslimana nije masovnije bilo u NOP-u i da su pripadnici NOP-a prve dvije godine rata u pravilu skrivali svoj muslimanski identitet nemuslimanskim imenima i nadimcima. Oni zbiljski nisu bili ni od koga priznati kao samostalni politički subjekt – a tako se uglavnom nisu ni ponašali, već su prije participirali u tuđim projektima. Sva pripisivanja bošnjačkoj strani atribucije strane u ratu sa istim kapacitetom krivnje kakav su imale srpska i hrvatska desna opcija u Bosni i Hercegovini tokom Drugog svjetskog rata samo je naknadno komunističko distribuiranje iste krivnje na sve strane, budući da je na takvoj politici komunizam egzistirao. Za Bošnjake je i dalje sporno, znanstveno nepotvrđeno i politički neprihvatljivo izjednačavanje, uz fašističku karakterologiju njihovih muslimanskih milicija i 13. SS Handžar divizije, čiji su vojnički kadar oni činili, s ustaškim i četničkim pokretom te zločinima koje su oni počinili tokom Drugog svjetskog rata.

Bošnjaci u četrdeset prvu godinu ulaze bez političke stranke, dezorijentirani i rasuti, puni strepnje i neizvjesnosti, bez intelektualnih i političkih snaga koje bi mogle artikulirati stav vlastitog naroda. Osiguranje fizičke opstojnosti i puke egzistencije ishodišni je, ali i krajnji domet njihove politike, zarad čega će doći do unutarnacionalnih diferencijacija. Prethodno je ulazak Spahe u Jugoslovensku radikalnu zajednicu (JRZ) značio i stvarni kraj Jugoslovenske muslimanske organizacije (JMO) kao samostalne bosansko-muslimanske stranke. Propašću te koalicije (JRZ) i sporazumom Cvetković-Maček, bošnjačka i bosanska politička pozicija bila je izrazito pogoršana. Bošnjačka politička elita nakon toga nije uspjela da reuspostavi JMO, tako da Bošnjaci rat dočekuju bez jake političke stranke koja bi u novoj političkoj stvarnosti mogla da pretendira na cjelovito reprezentiranje njihovih kulturnih, nacionalnih i političkih interesa. Prije je to JMO manje-više uspješno činila.

Bošnjake je Drugi svjetski rat ostavio same sa sobom. Njima nije bio problem suvišak, već nedostatak politike. U takvom stanju jasno su se diferencirale četiri orijentacije: autonomaška, prosrpska, prohrvatska i komunistička. Kao zajednički imenitelj svih tih politika – bez obzira na to koliko nacionalna generalizacija nekri-

tički hipostazirala naciju na razinu metasubjekta povijesti – može se izreći stav da se Bošnjaci u Drugom svjetskom ratu nisu borili za svoju bosansku državu (i pored komunističkog postignuća ZAVNOBiH-a), za nacionalni interes ili vjeru, već za očuvanje fizičke opstojnosti što većeg broja svojih pripadnika. Njih je ugroženost okupljala. Nacionalna bošnjačka i državna bosanska ideja bile su i suviše maglovite da bi bile pokretačka snaga borbe. No, problem i jeste u tome što narodno jedinstvo nije bilo produkt svijesti, uma, jasnog političkog stava, već osjetilnosti, skupnog egzistencijalnog straha za opstanak. Ponašalo se i djelovalo s obzirom na promjenjive trenutačne uvjete i odnose neprijateljskih snaga, jer su ostale političke i vojne snage bile neprijateljski usmjerene prema njima. Bošnjaci su bili najnezaštićeniji i najosamljeniji narod na Balkanu.

Usloženost opstanka Bošnjaka bila je otežana njihovom rasutošću. Jedno od njegovih obilježja u vrijeme rata bio je nedostatak organizacionog i političkog jedinstva, što je za posljedicu imalo to da nijedna djelatnost nije izvođena na razini cijelog naroda. Jedinstvenog vodstva u značenju nacionalnog političkog centra nije bilo. Život i politika odvijali su se u lokalnim okvirima, tako da su se političke inicijative i kasnije oružane akcije odvijale neovisno jedna od druge. To je bila sporadična, kratkoročna politika, “vođena ad hoc, te je više ličila na jedno stalno traženje, na lutanje bez jasne i koliko toliko stabilne političke usmjerenosti”.¹ Osjećanje sveopće izoliranosti bilo je najjače osjećanje bošnjačkog naroda. Bosna i Hercegovina bila je podijeljena na njemačku i italijansku okupacionu zonu, a Bošnjaci unutar sebe bili su iskidani i usitnjeni. Stoga je svako kasnije povezivanje rasutih dijelova bošnjačkog narodnog bića u osmišljenu cjelinu stvar naknadnog razumijevanja i u osnovi je ideologijske naravi.

Konstitucija savremenog bošnjačkog političkog subjekta s referiranjem na prošlost poslije pada komunizma, kada taj narod prvi put dobiva prostor za autonomno opredjeljenje, obilježena je principom selektivnog pamćenja. Kad je Drugi svjetski rat u pitanju, prešućuje se sve što se moglo negativno odražavati na taj novi politički subjekt. Hrvatska nacionalna politička orijentacija među Bošnjacima pola stoljeća je najzastupljenija među stvaralačkom inteligencijom, ali se takoreći i ne spominje, dok se o srpskoj političkoj i nacionalnoj orijentaciji jednostavno šuti. Nacionalno opredjeljivanje nije smatrano sramnim, ali ni viteškim niti junačkim; nije se imalo razloga nešto retuširati, ali jeste prešućivati, te su se novi akteri odnosili prema toj nacionalnoj epizodi s olakšanjem svjesnog zaborava.

¹ Rasim Hurem, “Konceptije nekih muslimanskih građanskih političara o položaju Bosne i Hercegovine u vremenu od sredine 1943. do kraja 1944. godine”, *Prilozi*, Sarajevo, Institut za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, god. VI, br. 4, 1968, str. 547.

U jednom dijelu bošnjačkog intelektualnog, političkog i duhovnog vodstva sama uspostava NDH 1941. godine dočekan je s razumijevanjem kraja velikosrpskog projekta. Bilo je stanovite nade da će njenim ustrojem biti zasnovani uvjeti za slobodniji ekonomski, politički i duhovni život Bošnjaka. Posebno stoga što su Bošnjaci i Hrvati bili politički saveznici u borbi za ograničavanje velikosrpske prevlasti tokom postojanja međuratne Jugoslavije. S takvim očekivanjima i iz tih pobuda dio bošnjačke vjerske i građanske strukture s velikim je oduševljenjem dočeka NDH. Sin bivšeg reisa Čauševića, Halid Čaušević, svoj tekst *Za dom* u ničeanskom stilu počinje sljedećim riječima: "Pjevajte biserni bosanski krajolici, mrka brda i obeharale doline, pjevajte pjesmu Velikog Proljeća, još nepjevanu i neslušanu pjesmu slobode, jer danas, nakon gotovo punih pet stoljeća, od kada je pod zidinama mrkog kraljevskog grada na Vrbasu nestalo i posljednje stope slobodne hrvatske države, – ponovo je iz krvi i plamena iskrsnula slobodna Hrvatska". Sličan stav daje i neslužbeni predstavnik vjerske inteligencije Mehmed Handžić koji kaže: "Neograničena božija volja htjela je da nam u ovim burnim ratnim vremenima pruži kao svoju blagodat nezavisnu državu Hrvatsku". On je bio uvjeren, uostalom kao i veliki dio intelektualne javnosti s početka samih ratnih događanja, da će uspostavom NDH prestati šikaniranje, zapostavljanje i izrabljivanje bosanskih Muslimana. U ovoj hrvatskoj nacionalno-političkoj orijentaciji bitno je razlikovati istinske pripadnike ustaškog pokreta kao ideološkog, političkog i stranačkog s jedne, i činovnike ili namještenike te države s druge strane. Značajniji položaj u ustaškom pokretu zauzimali su ostarjeli Ademaga Mešić, Pavelićev doglavnik, i Alija Šuljak, poglavni pobočnik. Visoki politički položaj Ademage Mešića bio je simboličke, a ne stvarne naravi i dodijeljen mu je kao nagrada za dosljedno prohrvatsko opredjeljenje u javnom radu tokom prethodnih decenija. U ustaškoj emigraciji u Italiji bili su Hasan Huskić iz Livna i Muhamed Pilav iz Foče, ali bez ikakva udjela u tom pokretu do 1941. godine. Zastupljenost Bošnjaka u državnim ustanovama na svim razinama vlasti bila je znatnija.²

Srpska politička orijentacija, unutar Bošnjaka tradicionalno vezana za "Gajret", tokom Drugog svjetskog rata ponašala se kalkulatивно. Prema zapisima iz neobjavljenih memoara Mustafe Mulalića, početkom rata u Beogradu, u kući punca književnika Zuke Džumhura sastala se grupa uglednih muslimana Beograda i do-

² Opširnije i detaljnije vidi u: Ratomir Gadža, "Hrvati muslimani – viši časnici", izvadak iz članka objavljenog u tromjesečniku *Republika Hrvatska*, br. 151, (prosinac) 1985, kao i Miron Krešimir Begić, "Hrvati muslimani u vodstvu NDH", poseban otisak iz časopisa *Republika Hrvatska*, bez god. izd. Pitanje zastupljenosti Bošnjaka u ustanovama NDH postavilo se i prilikom susreta bošnjačkih predstavnika s predsjednikom vlade dr. Nikolom Mandićem 28. i 29. aprila 1944. godine u Sarajevu. Nezastupljenost Bošnjaka u državnim ustanovama navedena je kao oblik zapostavljanja.

govorila da kao odgovor na novonastale okolnosti pošalje njega, Mustafu Mulalića, predratnog nacionalnog radnika iz Livna i osvjedočenog zagovarača srpstva među bosanskim Muslimanima, kao delegata u štab Draže Mihailovića s ciljem predstavljanja muslimanskih interesa u toj opciji. Kakav je bio odnos Bošnjaka prema četnicima s početka rata, nije posebno istraživano. Znano je da je prije čuvene bitke na Neretvi, dakle 1943. godine, prema istraživanjima koja nisu tako prisutna u Bosni, bilo 16 vojnih muslimanskih formacija pod četničkom komandom. Prostorno su dolazile s područja Istočne Hercegovine, od Gacka do Konjica, gdje je postojala duga tradicija srpsko-muslimanske suradnje.

Komunistička je orijentacija prve dvije godine rata Bošnjacima bila prilično zazorna, bila je zatvorena u uske studentske okvire, mada su postojale ideološke osnove za njen intenzivniji upliv na šire mase poslije predratne konferencije komunista u Vukovaru i njihovog priznavanja posebnog etničkog statusa bosanskim Muslimanima. Ona se tek kasnije razvijala u oblik i na način kakav povijesno svjedočimo manje-više kod svih jugoslavenskih naroda tokom tog vremena. Mada posebno tematiziranje ove orijentacije za našu temu nije relevantno, treba istaći da su polustoljetne tekovine socijalizma na bosanske Muslimane ostavile u osnovi dobar dojam i da stoga antikomunizam nije uopće bio značajan faktor za konstituiranje njihovog političkog identiteta devedesetih godina minulog stoljeća, što nije bio slučaj sa Srbima i Hrvatima. Njihovo novo konstituiranje ne odvija se na liniji komunizam – antikomunizam, komunizam – građanska kultura, uopće nema unutarbošnjačkih rasprava na tu temu, već se akcentira nacionalna konstitucija, reominacija nacije, kulturno profiliranje i sl.

Četvrta orijentacija, autonomaška, najpoznatiji pojavni oblik imala je u Memorandumu jednog dijela muslimanskog građanstva Sarajeva 1942. godine njemačkoj Vladi kojim se tražila uspostava posebne muslimanske teritorijalno-političke jedinice na dijelu bosanskohercegovačke teritorije. Mada je molba ostala neuslišena, neki je rezultat bilo formiranje jedne SS divizije s bošnjačkim vojničkim, ali ne i komandnim sastavom. U bošnjačkim krugovima voli se naglasiti da je za tu posebnu muslimansku političku jedinicu bio predviđen etnički heterogen sastav stanovništva. Autonomaška je orijentacija, zapravo, kao odraz neslaganja ni s jednom od postojećih orijentacija – ni s komunističkom, ni s prosrpskom i prohrvatskom, odnosno četničkom i ustaškom, gdje su muslimani bili aktivni sudionici – pretendirala na istinsku narodnu legitimnost i bila je pokušaj uspostave vlastite, samostalne politike, pa makar i uz pomoć Nijemaca. Karakterizira je lokalni i obranaški stav vojno izražavan kroz oružane formacije muslimanskih milicija. Njima je mjesno muslimansko stanovništvo vlastitim oružanim snagama nastojalo braniti svoja naselja, uglavnom sela i manja područja, pri tom imajući jednako udaljen

i jednako blizak odnos prema svakoj drugoj ideologiji i vojsci. Od tih vojnih formacija najizraslije su bile Hadžiefendićeva legija iz Kladnja i Muslimanska milicija Huske Miljkovića iz Cazinske krajine.

Šta je karakteristično za Bošnjake 1992. godine? S obzirom na vrlo specifičan i otežan nacionalno-politički razvoj bosanskih Muslimana cijelo dvadeseto stoljeće, te na njihov status osporavane nacije,³ pad komunizma dočekan je kao prilika za zakašnjelo nacionalno konstituiranje. Religija, ranije glavni marker nacije, sada postaje samo njen građivni element, dok se akcenat stavlja na kategorije jezika i države, ili se bar tako mislilo i nastojalo. Geopolitičke prilike pred rat u socijalističkoj Jugoslaviji uslovljavaju ograničenu demokratizaciju nacije tako da se ne otvaraju neka stara pitanja. Nije bilo posebnog antikomunističkog histeriziranja nad činjenicom da su komunističku bošnjačku nomenklaturu prve dvije decenije nakon 1945. godine dominantno činili bivši gajretovci, poznati po ranijoj prosrpskoj orijentaciji – od Osmana Karabegovića, Zaima Šarca do Avde Hume – niti se činjenica da su komunisti tek 1968. godine priznali bošnjačku nacionalnost pod nazivom Muslimani uopće politički koristila u novim prilikama. Kao da nije bilo vremena za antikomunizam?

Kada 1992. godine dolazi do nečeg što se može zvati konstitucija vlastitog bošnjačkog političkog subjekta, vrlo je bitno znati koji se elementi iz prošlosti uzimaju kao građivni za taj novi slobodni subjekt. Kada je u pitanju Drugi svjetski rat, uočljivo se insistira na samo jednoj njegovoj činjenici. Selektivnom metodom se prosrpska, prohrvatska i autonomaška orijentacija uopće ne tematiziraju. Čak o 1941. godini i Drugom svjetskom ratu poslije pada komunizma ni jedan bošnjački autor nije napisao značajan znanstveni tekst, izuzev jedne knjige Envera Redžića s odranije poznatim neokomunističkim viđenjem Bosne. Osobno sam prije rata, devedesete godine, objavio jedan tekst-dokument koji je s vremenom postao najreferentnija tačka u nacionalno-političkom konstituiranju, a odnosio se na muslimanske rezolucije 1941. godine.⁴ Rezolucije građana Muslimana Sarajeva, Bijeljine, Prijedora, Zenice, Tuzle, Mostara, Banje Luke nastale su kao čin manifestacije nezadovoljstva većine bosanskih muslimana fašističkim sistemom vjerske i nacionalne diskriminacije koju je počela nakon uspostave vlasti provoditi NDH. One su primjer negativnog odnosa većine bošnjačkog stanovništva prema sustavu fašizma i akt ljudskog poštenja i građanske hrabrosti njihovih potpisnika. U trenutku

³ O bosanskim Muslimanima kao osporavanoj naciji vidjeti: Francine Friedman, *The Bosnian Muslims, Denial of a Nation*, Westview Press, USA, 1996.

⁴ Vidjeti Šaćir Filandra, "Prilog rastakanju ontologije zla", *Književna revija – list za književnost, kulturu i društvena pitanja*, Sarajevo, 31. april 1990.

nastanka one su kroz imena potpisnika izražavale miroljubivo lice jednog naroda, njegovo načelno odbacivanje nasilja, diktature, politike zločina. Kao protest protiv smišljenog uništavanja srpskog, jevrejskog i romskog naroda one su istovremeno i pokazatelj političkog stanja Bošnjaka početkom Drugog svjetskog rata, kao i njihove zatečenosti novim događanjima, ali i ugroženosti, nesigurnosti, neusmjerenosti i nesnalažljivosti. Muslimansko građanstvo spomenutih gradova osudilo je zločine nad civilnim stanovništvom, zatražilo od vlasti da se s takvim nasiljem prestane i odreklo se svih muslimanskih sudionika u tim zločinima, očekujući uspostavu reda i zakona.

Rezolucije su bile upućene najvišim organima ustaške vlasti, izražavajući na taj način apsolutno neslaganje sa zločinačkim karakterom tog režima, mada ne i sa samim režimom. Inicijator svih protesta bila je organizacija vjerske inteligencije El-Hidaja. Rezolucije su bile istinski antifašistički akt i tokom devedesetih godina naglašavao se njihov politički etos. Bile su najreferentnija tačka novonastajućeg bošnjačkog političkog identiteta. Njime je nova nacionalna, nominalno građanska politika bosanski obrazac življenja u različitosti situirala u tradicijski živu etiku koegzistencije bosanskohercegovačkih naroda, budući da je ranija politika bratstva i jedinstva bila dio komunističkog svjetonazora. Mada nisu nikada u znanstvenoj niti političkoj izvanbošnjačkoj javnosti uspjele zadobiti značajniji status, rezolucije su bile najsvjetliji politički momenat na koga se oslanjala nova bošnjačka nacionalna politika. Na njihovom tragu se kasnije konstituirao bošnjački politički subjekat koji dosljedno insistira na održivosti obrazaca tradicionalne bosanske političke kulture i u novim uslovima.

Prvi dokument u tom nizu referiranja na rezolucije ili bar njihov duh bila je Platforma Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine u ratnim uvjetima iz 1992. godine. Ona je "kao najširi politički okvir za okupljanje svih patriotskih snaga" bila antifašistički intoniran politički projekt budućnosti zemlje. Određivanje Bosne i Hercegovine kao građanske republike, "države građana" pa potom "konstitutivnih i ravnopravnih naroda Muslimana, Srba i Hrvata i pripadnika ostalih naroda koji u njoj žive", i to u času kada je izložena velikoj agresiji, bilo je odraz političkog samopouzdanja i povjerenja u vrijednosti humanizma, ravnopravnosti i demokratije. Platforma unutrašnje ustrojstvo zemlje predviđa na regionalnoj i lokalnoj samoupravi "koja uvažava ekonomske, kulturne, istorijske i etničke kriterije", čime se veliko i od tada presudno pitanje "etničkog kriterija" upadljivo stavlja na četvrto mjesto. Odnos posebnih nacionalnih i zajedničkih državnih interesa rješavao bi se konsenzusom i paritetom u Vijeću naroda; ne pristaje se na mir koji za osnov ima "stvaranje etnički čistih teritorija ili regionalnu podjelu Bosne i Hercegovine na isključivo etničkoj osnovi". Rat protiv Bosne i Hercegovine naziva

se “agresijom”, a obrana “opštenarodnim odbrambenim ratom”.⁵ Platformom Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine samo redefinira zavnbihsku definiciju Bosne kao i srpske i hrvatske i muslimanske, odnosno, ni srpske ni hrvatske ni muslimanske; određuje se karakter Bosne i Hercegovine kao države i postavlja cilj za koji će se oružane snage boriti.

Šta je bilo sa Platformom? Političke snage Platforme Predsjedništva Bosne i Hercegovine u ratnim uvjetima su izabrale ostanak na političkoj sceni uz cijenu iznevjeravanja samog duha Platforme, koji je u potpunosti poražen i napušten. Time su one povijesni gubitnici. Pristalo se na pritiske od strane agresora i međunarodne zajednice te je Dejtonskim mirovnim sporazumom praktički dosegnuta linija fronta između vojski pretvorena u unutrašnje administrativne granice kantona i entiteta.

Drugi važan politički dokument nastao na tragu te iste tradicionalne bosanske političke kulture bili su amandmani o konstitutivnosti naroda na cijelom području zemlje. Odlukom Ustavnog suda Bosne i Hercegovine iz 2000. godine amandmanima se osigurava konstitutivnost i jednakopravnost svih naroda na području cijele države s obzirom na to da je Dejtonski ustav imao diskriminirajuće odredbe, Hrvate i Bošnjake sveo je na Federaciju Bosne i Hercegovine, a Srbima pojedinačno dao posebnu nacionalnu jedinicu Republiku Srpsku.⁶

Koji su elementi korišteni za simboličko predstavljanje bošnjačkog naroda nakon sloma komunizma? Sve značajke konfesionalnog karaktera bošnjačke nacije, na način kako je ona bila određena u komunizmu, zbiljski se zadržavaju i u novim okolnostima, kada dolazi do prenamaglašavanja islamskog udjela u javnom manifestiranju nacionalnog identiteta. Ne ulazeći u šire elaboriranje pojave tzv. kulturno-vjerskih manifestacija i svih pojava međuforni između vjerske i nacionalne kulture, znakovito je u tom smislu, da navedemo samo jedan primjer, potenciranje trojice autora koji su dobili svoja sabrana djela: Alija Izetbegović, reis Džemaludin Čaušević i Mehmed Handžić. Dvojica teolozi, a treći politički lider s jakom vjerskom kulturom. Spomenuta izdanja promovirana su i podržavana kao veliki nacionalni dometi. Oni su dobili svoja sabrana djela na način kako se to prije radilo komunističkim ideolozima: Bakariću, Pucaru, Kurtoviću itd.

Pored najdoslovnije instrumentalizacije religije u političke svrhe, a što nije samo bošnjačka značajka u postkomunističkom vremenu, Bošnjaci se zaogrću ore-

⁵ Platforma je donesena u Sarajevu 26. juna 1992. godine. Navedeno prema: *Oslobođenje*, Sarajevo, 24/25. XI 2003.

⁶ Vidjeti Mirko Pejanović, “Struktura i karakteristike razvoja političkog pluralizma u Bosni i Hercegovini 1989-2003”, u: *Razvoj političkog pluralizma u Sloveniji i Bosni i Hercegovini*, uredili Danica Fink Hafner i Mirko Pejanović, Sarajevo/Ljubljana 2006, str. 45-71.

olom žrtve. Do javnog prezentiranja i instrumentalizacije genocida nad njima u Drugom svjetskom ratu, kada su njihovi gubici stanovništva bili 8,9%, dolazi relativno kasno.⁷ Zbornik dokumenata *Genocid nad Muslimanima* sakupljaju, uređuju i izdaju Antun Miletić i Vladimir Dedijer. Ovi ugledni srpski historičari svjedočenjem genocida nad bosanskim Muslimanima u Drugom svjetskom ratu posredno su zapravo, bar za Bošnjake, označili i beogradsko zvanično priznanje tog genocida, mada sami autori sa zvaničnom politikom nisu bili u takvom odnosu. Prije i ovakvog simboličkog beogradskog priznanja genocida nad Bošnjacima, o tome među njima niko nije smio javno govoriti. Zanimljivo je da je na sarajevskoj promociji zbornika o genocidu u Domu pisaca bilo samo troje ljudi. Nije u pitanju bio strah koliko neznanje i tadašnja nezainteresiranost Bošnjaka za svoju prošlost te naivno uvjerenje da je komunizam sve riješio. Danas je situacija opravo obrnuta. Genocid je postao jedan od ugaonih kamena novog nacionalnog identiteta, ali i izvor negativne teleologije i nesretne svijesti koja se njime gradi.

Tokom rata dolazi do renominacije nacije i reuspostave nacionalnih institucija; obnove slobode vjerskog života i ponovnog pokretanja tradicionalnih vjerskih okupljališta, dovišta, kao što je Ajvatovica; vraćanja naziva jeziku *bosanski*, što u osnovi znači da se vršila autonacionalizacija. Ono što svakoga sa strane zanima jeste pitanje islamizacije društva. Ona je dijelom, kao u svim postkomunističkim društvima Srednje i Istočne Evrope, fenomen povratka religijskog na političku scenu, dijelom je reakcija na ideološku ateizaciju bivšeg režima, a dijelom se koristi u različite političke i nacionalne svrhe. Islamizacija se u bošnjačkom slučaju najviše koristila za socijalizaciju i motivaciju pripadnika nacije, budući da su se druga sredstva pokazivala manje efikasnim. Za to je karakteristična islamizacija vojske krajem 1993. i početkom 1995. godine.⁸ U oba slučaja, s obzirom na to da je to predmet istraživanja Haškog suda te tema raznih priča o terorizmu, radilo se o upotrebi religijskog osjećanja u svrhe borbene motivacije. Vojni neuspjesi i ratni gubici stanovništva bili su tako ogromni da se svjesno i planski pribjeglo raspirivanju i korištenju vjerskog žara u motivacione svrhe, budući da ideja nacije i ideja države nisu bile dovoljan motivacioni faktor za ljude na frontu. Ovo bosanski vojni komandanti neće danas priznati. Bila je to čista zloupotreba religije u borbene svrhe, a ne neka planska islamizacija društva.

⁷ Gubitke bošnjačkog stanovništva u Drugom svjetskom ratu Kočović je procijenio na 86.000. Vidi: Bogoljub Kočović, *Žrtve Drugog svjetskog rata*, Sarajevo, Svjetlost, 1990, str. 94.

⁸ O procesu islamizacije bosanskohercegovačke vojske tokom rata u raspadu Jugoslavije vidi u: Marko Atila Hoare, *How Bosnia Armed*, The Bosnian Institute, London, 2003.

**The Redescription of Memory.
Contributions to Bosniac Search for a New Identity**

Summary

This study investigates and critically represents the latest theoretical, ideological and political directions in contemporary Bosniac redefinition of identity. The author describes and presents four ideological orientations among Bosniacs during World War II and determines and sociologically characterizes their agents and military and political achievements. The entire study focuses on the functioning of the principle of selective memory within the latest construction of Bosniac national agency, pointing to the processes of selection or ignorance of certain elements of the past. By means of the selected and reactualized elements from 1941, in terms of political science, the whole profile of ideas of present national Bosniac political currents is being established, thus offering an insight into the most probable directions of development of Bosniac political identity.

Asim Mujkić

1941. I (DE)KONSTITUCIJA BOŠNJAČKOG POLITIČKOG IDENTITETA

Autor analizira kako je 1941. godina dramatikom svojih zbivanja uni-
jela lom u konstrukciju dominantnog bošnjačkog političkog i kulturnog
identiteta, promatrajući ga u kontekstu identitetskih 'previranja' drugih
naroda u BiH. Rad pokušava pratiti disonantno višeglasje međusobno
kompetitivnih, najprije političkih identitetskih naracija – 'građansko-na-
cionalističke' i ljevičarske – koje odaju visok stupanj unutarnje nekohe-
rentnosti, ali i međusobne isključivosti. Kontekstualizirane ne samo u
okvir 1941. već i prethodećih događaja kao što je nagodba Cvetković-
Maček, alternativne i međusobno sučeljene identitetske naracije kod
Bošnjaka dodatno su u političkom smislu marginalizirale ovu etničku
grupu za krupne događaje koji su predstojali tokom ratnih godina –
redefiniranje svoga ambivalentnog položaja unutar Nezavisne Drža-
ve Hrvatske (od potpune asimilacije do neuspješnog 'utopijskog' vezi-
vanja za Reich), mladomuslimanski bijeg u apolitičnost, te nejasnoće
vezane za status 'muslimana' u novoj BiH i Jugoslaviji. Posljedice tog
identitetskog loma, sugerira autor, uvelike su pripremile teren za svo-
jevrsnu rehabilitaciju cvetković-mačekovštine u formi tajnih sporazu-
ma Milošević-Tuđman 1991. godine.

1. Uvod: 'Nepovijesni narodi' i nacionalno pitanje

Kada govorimo o političkom identitetu, jedna *kogni-
tivna* perspektiva nas uči da nema nekog jezgrenog
bošnjaštva, hrvatstva, srpstva koje treba doseći ili
kojima se treba približiti već samo projekcije ideal-
nog tipa što ga čine postupci – suštinske značajke koje treba per-
formirati, a koji se iščitavaju u obrascima koje nude mediji, vi-

Poštanske
marke iz doba
NDH.

đeniji 'muževi' određene zajednice, žrtve koje su pale za slobodu naše zajednice, kosti predaka koje 'opominju'. Ovaj gradivni 'arheološki' materijal kulturno-političke elite proizvode i oblikuju u dominantne koncepcije identiteta grupe. Otuda proizlazi da je etnicitet još jedna vrsta društvene strukturiranosti ili društveno organiziranog skupa praksi kojima se oblikuju odnosi između ljudi, a ne vrsta ljudi. Ako pođemo od pretpostavke da narod nije niti može biti prirodna vrsta, već skup duboko društvenih praksi unutar jedne grupe koja odaje klasičnu strukturu moći, onda u jednom takvom kontekstu, prema pisanju Brassa, "etničke grupe su 'kreacije elita, koje se pozivaju, iskrivljuju i ponekad fabriciraju materijale iz kultura grupa koje žele predstavljati u cilju zaštite vlastitog probitka ili održanja, ili u cilju stjecanja političke i ekonomske prednosti za svoje grupe kao i za same sebe'" (Calhoun, 1993: 229). Otuda naprimjer danas na teritoriju BiH, gdje dominira određeni 'konstitutivni' narod, što je u većini slučajeva rezultat genocida i ratnih dejstava, puka etnička pripadnost tom narodu nije ono što po sebi osigurava građaninu status i moć. Jasno je da većina pripadnika tog teritorijalno 'povlaštenog' naroda, dakako, nastavlja živjeti u neviđenoj bijedi i marginalizaciji. Na ovaj način načet je mit o govoru realnosti etniciteta – tih najmanjih gradivnih jedinica bosanskohercegovačkog društva kao u sebi odjelitih i jednakih cjelina. Kognitivistička analiza pokazuje da nema jednog bošnjačkog, srpskog ili hrvatskog etniciteta, već radije cijeli jedan pluralitet često međusobno sukobljenih koncepcija koje u podređenosti drži jedna, vladajuća koncepcija koju nazivam koncepcijom *hegemonističkog etniciteta*. Ona je sušti govor vladajuće elite koja vrši odabir ključnih identitetskih etničkih razlika koje koristi za proizvodnju željenog konteksta etniciteta. Ona locira etnicitet u opreci prema drugima, na način pripremljenog konteksta karakteristika te grupe koji počiva na pretpostavci da grupne kategorije imaju jedan skup inherentnih značenja. Koncepcija hegemonističkog etniciteta u BiH svodi se na dominaciju etnopolitičke elite kroz niz diskriminatornih praksi ne samo prema pripadnicima drugih etniciteta već i prema pripadnicima subordiniranih i alternativnih koncepcija unutar jednog te istog etniciteta.

Tako se otkriva da je *eticitet povezan s praksom i retorikom dominacije koja počiva na obezvređenju individualnosti*, kao i na strategiji depersonalizacije. Strategija depersonalizacije zasniva se na predstavljanju političkih sukoba u bosanskohercegovačkom društvu kao sukoba 'mi-oni', kao borbe protiv političkog neprijatelja koji je pripadnik drugih etničkih grupa, te sukoba između 'poštenih i nepoštenih' unutar iste grupe s ciljem sprečavanja alternativnih pogleda. U tu svrhu na strani etnopolitičkih poduzetnika i njihove neometane vladavine bez ikakve konkurencije je i čitav dejtonski pravno-politički okvir, unutar kojega se građanin može pojaviti samo kao pripadnik etničke grupe, dakle samo kao depersonalizi-

rani pripadnik političke grupe. To je etnopolitička praksa svođenja sugrađana na bezlične Druge, kojima je lakše manipulirati te prema kojima je lakše izvršiti akt diskriminacije, pa čak i nasilja.

Vidimo da je, kako zaključuje Calhoun, “nacija u najboljem slučaju jedan retorički modus artikuliranja određenog političkog zahtjeva, a u najgorem, jedan od načina na koji određene elite manipuliraju masovnim osjećanjima na putu ka moći” (Calhoun, 2003: 214). Pa ipak smo skloni da jednoj tako iščašenoj kolektivističkoj koncepciji damo povlašteni stvarnosni status, a na štetu pojedinca, za kojega u najboljem slučaju sjetno kažemo kako ‘njegovo vrijeme još nije došlo’. Naravno, ono što je temeljna karakteristika bosanskohercegovačke političke zajednice u najširem smislu jeste da ne samo da ne možemo govoriti o etnosu kao stvari u svijetu, već ne možemo govoriti ni o tome da će se ikada, barem u doglednoj budućnosti, moći ostvariti zacrtani cilj prelaska etnosa u naciju, osim daljim procesima etničke separacije, teritorijalnog koncentriranja, svakovrsne društvene i političke segregacije po etničkoj osnovi, što bi podrazumijevalo i dalje korištenje sile i zločine. Ustvari, s tim u vezi postavlja nam se jedno civilizacijsko pitanje: može li se danas tolerirati klasični obrazac formiranja nacionalne države koji podrazumijeva najgrublje kršenje ljudskih prava i sloboda, ‘humana preseljenja’, zločin i razaranja? Za zaokruženje nacionalnih država na tlu BiH od ključnog značaja je svakako pitanje teritorija. Koncept etničke teritorijalizacije najbolje se vidi u tematiziranju problema ‘mapa’. Sjetit ćemo se da je temeljni kamen spoticanja na raznim mirovnim pregovorima oko preuređenja BiH bilo pitanje ‘mapa’. Zahvaljujući kamerama svjedoci smo jednog užasnog ‘časa anatomije’, kada su etnopolitički jugoslavenski lideri u Ženevi secirali bosanskohercegovački teritorij nagnuti nad detaljnu mapu ove nesretne zemlje. Mape su vrlo važan izvor frustracija etnopolitičara jer predstavljaju važan sastojak nacionalističkog kolektivnog imaginarija o grupnoj odjelitosti. Kontekst u kome se javljaju moderne političke mape s kraja osamnaestog stoljeća potvrđuje Brubakerovu tezu o etničkom kao pogledu na svijet: “Ovim ograničenim zamišljanjima dao se grafički i sinoptički izraz u proliferaciji mapa... koje su počele registrirati cijeli svijet kao skup ograničenih teritorija različitih boja za različite imperije ili nezavisne zemlje... one su postale vizualnim reprezentacijama svijeta... s izgledom teritorijalnih oblika individualnih zemalja koji zamišljenoj zajednici daje jednu definitivnu formu” (Calhoun, 2003: 234-235). Jasno je da je nacionalno državotvorstvo s kraja osamdesetih godina u Jugoslaviji u utemeljivačkim postupcima novih-starih političkih elita s ciljem zazivajućeg proizvođenja nacionalnih organizama počivalo dobrim dijelom na tzv. etničkom kontinuitetu kao jezgru nacije u rađanju. Ovaj proces je imao auto-referencijalnu tačku u procesima nacionalne izgradnje s kraja tridesetih godina prošloga stoljeća, da bi kulminirao 1941.

u teritorijalnom pripajanju bosanskohercegovačkog teritorija i etničkom čišćenju zamišljenih 'banovinskih' prostora, ostavivši bosanskohercegovačke muslimane u 'košmaru' pluraliteta međusobno sukobljenih identiteta bez koncepcije *hegemonističkog etniciteta*. Projekti nacionalne emancipacije na prostorima bivše Jugoslavije, a osobito na tlu BiH, i 1941. i 1991. godine počivali su s jedne strane na učitavanju specifičnih kulturnih i političkih praksi u biološko tkivo, a s druge strane na svojevrsnoj zemljišnoj uknjižbi.

Na žalost nacionalnih, 'državotvornih' elita, dosljedna primjena samog etničkog principa putem kojeg se htjelo oblikovati novo nacionalno tijelo, kao u kakvom ogledalu, dalo je skromne rezultate. Mape koje su odjednom vidjeli u etničkom ogledalu nisu ni izbliza nudile definitivnost, određenost, odnosno jasnu, u različitim bojama prikazanu odjelitost, odnosno čulno-vizualno-opipljivu predstavu svoje zamišljene nacionalne zajednice utemeljene na etničkoj zasebitosti kao posebnom organizmu koji bi imao smislen oblik. Etničko čišćenje i genocid poduzet 1941. pokazao se prevelikim zalogajem i za velikosrpsku i za velikohrvatsku buržoaziju, a vrlo brzo dobio je i snažan 'remetilački faktor' u vidu jedinica NOB-a. Čini se da je i 1941. i 1991. godine etničko ogledalo prikazalo mapu cijelog ovog prostora – Hrvatske, BiH, Srbije – kao nedopustivo prošaranu i mrljavu, prikazalo je tu 'mrsku leopardovu kožu' koja je onemogućavala prostorno-teritorijalnu zasebitost i prepoznatljivost, pa samim tim i nacio-tvorne procese. Avaj – otkrilo se u tom ogledalu, naprimjer, da je drugi najveći srpski grad ustvari Sarajevo, *izvan* matice Srbije, da je najhomogeniji bošnjački prostor stotinjak kilometara *izvan* BiH, naime u regiji Novog Pazara, otkrilo se da je teritorij najkompaktnijeg hrvatstva u zapadnoj Hercegovini, dakle *izvan* Hrvatske. Otkrila se prilično kompaktna srpska teritorijalnost diljem hrvatskih granica, a Srbija kao homogena nacija počivala je samo u jednom dijelu takozvane uže Srbije. Iako je predmet ovog rada bošnjački politički identitet, mislim da se i za bosanske Srbe i Hrvate, pa čak donekle i za Srbe i Hrvate u Srbiji i Hrvatskoj, može tvrditi da je artikuliranje njihovog političkog identiteta bilo utoliko teže zbog nepostojanja razvijenog buržuskog sloja koji je bio motorna snaga stvaranja nacionalnih država u Zapadnoj Europi, kao i zbog nepostojanja kompaktnih, jasno odjelitih teritorija s preciznim etničkim titularom, koje su se mogle steći – i to tragična praksa formiranja nacionalnih država u posljednja dva stoljeća zorno pokazuje – jedino brutalnom silom, etničkim čišćenjem i genocidom.

Ako zavrismo *izvan* klasičnog liberalnog obrasca stvaranja nacionalne države, naprimjer, u marksistički pristup ovoj problematici, ni sam Marx ni Engels svojedobno nisu pokazivali milost prema onima koje treba "apropriirati", samjeriti, dovesti u red, ukratko – *civilizirati*. Prema klasicima marksizma, osim Poljaka na istoku

Europe ne postoji niti jedan narod koji bi se mogao okarakterizirati modernim u smislu da je bio u stanju proizvesti svoju buržoaziju i, konsekvntno tome, stvoriti operativnu nacionalnu državu, taj “*sine qua non* zahtjev za opstanak nacionalne zajednice u kapitalističkom načinu proizvodnje. Nacionalne zajednice koje nisu u stanju formirati nacionalne države prepreke su razvoju progresivne centralizacije i uniformnosti čovječanstva, te stoga moraju biti asimilirane od strane ‘vitalnijih’ i ‘energičnijih’ nacija koje su u stanju formirati nacionalne države sa demokratijom ‘kao kompenzacijom’” (Nimni, 1997: 72). U kojem smislu ova redeskrpcija klasika marksizma određuje identitete naših malih naroda u kontekstu kapitalizma kome smo se ‘vratili’? Što su nacionalne zajednice koje nisu bile u stanju da do sada formiraju nacionalne države, odnosno zdravi sloj buržoazije?

To su, prema klasicima marksizma, *nepovijesni narodi*. Ako se načas vratimo u duhovni vokabular devetnaestog stoljeća, to bismo mogli interpretirati kao narodi koji nisu subjekti svog povijesnog razvoja, odnosno subjekti “historijskih transformacija koje će jačati kapitalističku ekonomiju” (ibid.: 70), već objekti tuđeg posredovanja. Nepovijesni narodi tako ne mogu razviti buržoaziju jer su bili ‘seljački narodi’, ili ne mogu razviti vlastitu državu, ili žive izmiješani, ili su isuviše maleni da stvore unutarnje tržište – što su sve kriteriji koje ‘ispunjava’ BiH zajedno sa svojim ‘konstitutivnim’ narodima. U takvim uslovima, ‘nepovijesni narodi’ moraju tražiti saveznika u onima koji brane ‘stari poredak’, jer je to jedini način da osiguraju svoj opstanak.¹ “Nezaustavljivi tok progresu zahtijeva dobrovoljnu asimilaciju ili anihilaciju ovih nacionalnih zajednica” (ibid.: 71). Za Marxa i Engelsa nepovijesni narodi su ‘feudalne enklave’, legla reakcije. Njihovi nacionalni identiteti i kultura su, u poređenju sa vitalnim kapitalističkim nacijama, nazadni. Njihov je nacionalizam, za razliku od nacionalizma razvijenih kapitalističkih nacija, reakcionaran, što je bilo posebno vidljivo u vrijeme Kraljevine SHS i tokom Drugog svjetskog rata, pa, ako se hoće, i u periodu 1991-1995. Zastrašujuće je podsjetiti se na cijelu ‘teutonsku identitetsku arheologiju’, reakcionarne protuprosvjetiteljske metafore i nerijetko, rekao bih, ‘mitološku brutalnost’ koja je korištena za proizvođenje nacionalnog identiteta na području Hrvatske, BiH i Srbije u oba ova ‘lomna’ perioda. Ako, sukladno marksističkoj doktrini, nacionalizam “ukida feudalni sistem izgrađujući ‘nacionalnu državu’, onda nacionalistički pokret zaslužuje podršku kao ‘oruđe’ progresivne društvene promjene. Međutim, ako se pak nacionalistički pokret

¹ Paradoksalno, nisu li takvu vrstu ‘zaštite’ uživali u okviru Varšavskog pakta. U tom kontekstu, i za federaciju južnih Slavena se može reći da je imala istu funkciju. Nimni pominje da, prema Marxu i Engelsu, ako “slavenski istočno-europski narodi ne mogu konstituirati nacionalnu državu, njihova jedina nada u opstanak bila je u stvaranju federacije ‘slavenskih naroda’ pod vođstvom Cara sve Rusije, tog bedema europske reakcije”, ibid., 69.

javlja među jezičkim ili kulturološkim zajednicama koje nisu u stanju preživjeti prevrat kapitalističke transformacije, jer su premalene ili imaju slabu ili nikakvu buržoaziju, onda nacionalistički pokreti postaju 'regresivna' snaga – ona koja je nesposobna prevazići stadij 'seljačko-feudalne' društvene organizacije" (ibid.: 63). Takve skupine, u tom kontekstu, valjda trebaju biti *asimilirane* i *uklonjene*. S tom alternativom Bošnjaci su bili suočeni podjednako 1941. i 1991.

Mada se u savremenoj literaturi, u emancipatorskoj viziji komunističkih disidentata o Istočnoj i Srednjoj Europi mislilo kao o "carstvu duhovne slobode, diverzitetu i tolerancije... domu jednakih naroda sa prebogatim koloritom kulture, njegovanog diverziteta jezika, religija, tradicija i ličnosti" (Michnik, 1997) (sjetimo se samo Einsteina, Kafke, Lukacsa, Krleže i drugih), čini se da je prelazak na 'kapitalističku matricu', uz izuzetke, ovaj region pretvorio u područje mržnje, etničke i vjerske netolerancije. Većina zemalja ovog regiona nije ostvarila pretpostavke za uspostavu građanskog društva. Zbog čega? Po Hegelu, građansko društvo postiže se tamo gdje "individualni interes stječe svoju legitimaciju i postaje emancipiran od religijskih i drugih obzira, koji su do formiranja građanskog društva ograničavali slobodnu igru individualnih interesa" (Nimni, 1997: 61). Kao takvo, u analizama Karla Marxa, građansko društvo se pojavljuje samo na određenom stadiju razvoja proizvodnih snaga, u onom trenutku kada se buržoazija nametne kao dominantna klasa. Pojam građanskog društva tako je rezerviran samo za moderne kapitalističke nacionalne države ili za ono što smo maločas, zahvaljujući Marxu, okarakterizirali kao 'povijesni narodi'. Drugim riječima, "građansko društvo postoji samo kao specifična konfiguracija određenih klasa. S obzirom na to da je buržoazija univerzalno dominantna klasa, građansko društvo daje legitimitet dominaciji buržujujske klase stvaranjem utiska da su zahtjevi buržujujske klase za reprodukcijom svojih egzistencijalnih uslova ustvari 'opći' zahtjevi društva kao cjeline" (ibid.: 64). Prema predloženim deskripcijama, u zemljama Istočne Europe, nakon pada komunizma, građansko društvo nije moglo biti uspostavljeno jer te zemlje nisu dostigle taj određeni stadij razvoja proizvodnih snaga koji bi omogućio da "individualni interes stekne svoju legitimaciju i postane emancipiran od religijskih i drugih obzira, koji su do formiranja građanskog društva ograničavali slobodnu igru individualnih interesa". Zbog toga građani tog dijela Europe, da parafraziram Slavenku Drakulić, nisu mogli da razviju osjećaj za individualnu odgovornost i da steknu kontrolu nad svojim životima. Raskid sa komunizmom, u nedostatku buržujujske klase, bacio je te narode u 'reakcionarni nacionalizam' koji, umjesto 'slobodne igre individualnih interesa' i građanskog društva, vodi u kolektivističko etničko ili vjersko homogeniziranje. Uspostavila se dihotomija iz Marxovog navoda između buržujujske civilizacije i 'barbara' koje treba civilizirati na način koji je gore pomenut – asimilacijom ili anihilacijom.

Ovo ponavljanje prošlosti, odnosno ponavljanje 1941. u 1991, tjera nas, uprkos 'surovosti' Marxovih deskripcija, da se upitamo ko su, unatoč nepostojanju razvijenog buržuskog sloja, subjekti političke artikulacije Bošnjaka 1941. godine i koje su karakteristike njihovih identitetskih naracija. Suprotno Marxovom, moram reći prilično korisnom uvidu u nemilosrdne mehanizme samooblikovanja nacije, i one 'nepovijesne' grupe razvijale su određeni stupanj narodnosnog osjećaja i pripadnosti. Za polazište u razmatranju kompetitivnih identitetskih naracija kod Bošnjaka uzimam dragocjen uvid po kome "sve što bih mogao reći jeste da nacija postoji kada značajan broj ljudi u zajednici smatra da formira naciju, ili se ponaša kao da je nacija već formirana" (Seton-Watson, u Anderson, 2006: 6) uz, rekao bih, 'neizbježni' dodatak Benedicta Andersona da "smatrati se' možemo prevesti sa 'zamišljati se'" (Anderson, 2006: 6). Zašto 'zamišljati'? Nacija se zamišlja, pojašnjava Anderson, "jer pripadnici čak i najmanjih nacija neće upoznati sve ostale pripadnike tih nacija, susresti ih ili čuti za njih, premda u umu svih njih živi slika njihovog zajedništva" (ibid.). Slijedi nekoliko koncepata zamišljanja bošnjačke političke zajednice u osvit 1941. godine.

2. Građanska koncepcija

U svom djelu *Bošnjačka politika u XX stoljeću* Šaćir Filandra sumira 'prazno mjesto' bošnjačkog političkog identiteta u godinama koje su prethodile Drugom svjetskom ratu. Analizirajući rad *Jugoslavenske muslimanske organizacije*, koja je, nepodijeljeno je mišljenje, u periodu između dva svjetska rata bila ključnim političkim 'artikulantom' muslimanskih interesa, Filandra zaključuje kako ova građanska partija "nije zagovarala posebnu nacionalnost bošnjačkog naroda, ni u obliku Muslimana ni Bošnjaka" (Filandra, 1998: 70). Štaviše, ako se pogleda historijat identitetskog artikuliranja bosanskohercegovačkih muslimana od 1878. godine, od kada bismo mogli računati ulazak BiH u moderno doba, pa sve do danas, tri su konstante koje su bitno uticale na (de)konstituciju bošnjačkog političkog identiteta: *konfesionalni identitet* (Bošnjaci kao 'Muslimani' ili 'Islamski narod'), nemogućnost ekskluzivnog teritorijalnog vezivanja za BiH, odnosno *nepostojanje ekskluzivnog, dominantnog etničkog titulara* u BiH na temelju kojega bi se moglo krenuti u 'izgradnju nacionalne države', uz *nepostojanje jakog buržuskog sloja* – potencijalnog subjekta artikulacije jasnog nacionalnog identiteta, te svojevrsna *biopolitika*, odnosno konstantna zabrinutost bošnjačkih političara i inteligencije za 'osiguranje fizičkog' ili biološkog opstanka, čime se 'političko' djelovanje na proizvođenju nacionalnog identiteta konstantno reduciralo na refleksivni model političkoga artikuliranja. Sve tri konstante su se kroz XX stoljeće pokazale *de-konstitutivnim*, ili, blaže rečeno, zaprekama u artikulaciji jasnog političkog, nacional-

nog identiteta. Pokušaj političke artikulacije Bošnjaka iz konfesionalne perspektive ustvari se pokazao kao njihova suštinska depolitizacija, odnosno redukcija na vjersku skupinu, pa su u 1941. godinu ušli potpuno rasuti. Ni koncept 'manjka' teritorijalnosti nije se, osim puke dimenzije biološkog opstanka u godinama koje su prethodile 1941, pokazao koherentnijim. Nejasna koncepcija bosanskohercegovačke teritorijalne autonomije u političkom je smislu bila toliko marginalna da uopće nije ozbiljno razmatrana u razgovorima koji su prethodili nagodbi Cvetković-Maček, odnosno doživjela je svoju karikaturu u očuvanju svoje teritorijalne cjelovitosti kao 'srca Hrvatske' unutar NDH, što je bio potpuni krah 'građanske' politike očuvanja BiH. Otada su morale proteći dvije krvave godine pokolja i sistematskog genocida da bi se prvi put u modernoj povijesti BiH artikulirao njezin politički identitet na Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a 25. 11. 1943. u Mrkonjić Gradu. I treće, kada govorimo o zaista oskudnim političkim bošnjačkim artikulacijama, Filandra zaključuje:

U 1941. godinu Bošnjaci ulaze bez vlastite političke snage, dezorijentirani i rasuti, puni strepnje i neizvjesnosti. Nedostajalo je intelektualnih i političkih snaga koje bi mogle razumjeti svoje vrijeme, položaj Bošnjaka u njemu, te odrediti puteve i sredstva za osiguranje vlastitih interesa. U nedostatku nečeg takvog Bošnjaci nemaju jasnog političkog usmjerenja ni cilja, te se sve vrijeme rata njihovi politički interesi svode na osiguranje fizičkog opstanka (Filancia, 1998: 158).

Štaviše,

Muslimanske mase i rukovodstvo, laičko kao i religijsko, čini se nisu bili jedinstveni oko pitanja svog porijekla kao ni po pitanju stupnja privrženosti jugoslavenskoj ideji. Barem inicijalno, Muslimani, pripadnici više klase, izgleda da su iznenađujuće pozitivno prihvatili dominaciju ustaškog režima, možda u očekivanju da će ovaj provesti vladavinu zakona. To se, međutim, nije desilo, pa su se Bosanski muslimani u većim gradovima oglasili nizom protesta preko svoga *klera* [dakle, religijskih dostojnika, a ne političkih predstavnika: A. M.] (Friedman, 1996: 123).

Nije li upravo to 'osiguranje fizičkog opstanka' ključna karakteristika moderne bošnjačke političke artikulacije od samih početaka, dakle od austrougarske okupacije pa sve do uspostave NDH? Preživljavanje se čini ključnom riječi bosansko-muslimanske politike od 1878. do 1941. godine. Mada na prva identitetska pitanja koja su se najdirektnije ticala islamskog, dakle konfesionalnog identiteta, postavljena pred bosanskohercegovačku muslimansku zajednicu već 1878, nije odgovoreno

sve do izbijanja Drugog svjetskog rata,² ona su po uspostavi Kraljevine SHS nadopunjena i teritorijalnim pitanjem, koje je kulminiralo 1939. Takvo samopoimanje u opreci prema 'kršćanskom poretku' u prvi plan je istaklo vjerski stalež kao glavne identitetske zagovornike, odnosno autore 'zamišljanja'.

Ako je pak tome tako, onda bi se moglo postaviti pitanje nije li bošnjačka politika ustvari uvijek bila neka vrsta *biopolitike*? Ako jeste, ne krije li se u tome glavna prepreka da postane politikom u pravom smislu riječi? Ne krije li se, onda, u tome i ključni paradoks 'bošnjačke reaktivne politike', upravo stoga što je uvijek počivala na pred-političkom, egzistencijalnom momentu, pa je kao takva uvijek ovisila o kontingenciji 'državotvornih' politika svojih susjeda. *Izvanpolitički* izvor bošnjačke politike, mentalitet stalne ugroze, mentalitet *mudedždžen* ('onaj koji je ostao', Karčić, vidi 2004), kao i neumitni tok povijesnih zbivanja u užem i širem okruženju – osobito ostvarenje etnički homogenih nacionalnih država s kraja 19. i početka 20. stoljeća – iziskivali su stalna reagiranja bosanskih muslimana, i to ponajčešće u formi egzistencijalnog refleksa, stalno su onemogućavali narodnosnu političku artikulaciju u modernom smislu.

Jasno je da misliti bošnjaštvo *etnički*, što je prema nekim autorima kao što je Šaćir Filandra bio vrhunac dometa građanske bošnjačke politike prije 1941, ili *konfesionalno* – kako je naime uobičajeno i poželjno čak i danas misliti bošnjaštvo u okvirima etnopolitički konstituirane savremene BiH, na čemu se zasnivaju politički programi i glavni kulturni kodovi – odnosno *politizirati* etničko, što se danas postavlja kao poželjni cilj u dugoročnom smislu, označava u konačnici, a to nam iskustvo iz 1941. zorno pokazuje, njihovo svođenje na vjersku skupinu, odnosno odricanje, ili još bolje rečeno, samoodricanje političkog subjektiviteta, čiji rezultat može u najboljem slučaju biti status *vakufsko-mearifске autonomije* (dakle, nešto već viđeno), mada ni to nije zagantirano, barem kada je u pitanju Kraljevina SHS, Jugoslavija ili NDH. To je jedan retrogradni, redukcionistički i, što je najvažnije, pretpolitički koncept koji nije mogao dati temelja za artikulaciju političkog identiteta Bošnjaka, pa je 'građanski' pokušaj njegove konstitucije ujedno bio i njegova dekonstitucija, što je rezultiralo potpunim slomom, ne 1941. godine već još 1939. godine. Drugim riječima, ako je islam bit bošnjačkog identiteta – što se nerijetko i danas može čuti – onda se o Bošnjacima ne može govoriti u političkom smislu, već samo u smislu 'Muslimana', ili 'Islamskog naroda' u Bosni.

Može se zaključiti kako je vrhunac bošnjačkih 'političkih' zahtjeva bio suštinski izvan-političan. Naime, od austrougarske okupacije pa do uspostave NDH mogao

² "Kako preživjeti kao muslimanska zajednica izvan islamskog državnog uređenja? Kako biti modernizovan bez gubljenja muslimanskog identiteta? Kako praktikovati islam u Evropi?" (Karčić, 2004: 107).

bi se svesti uglavnom na zahtjev za samostalnim uredovanjem vjersko-prosvjetnim pitanjima. Tome u prilog ide i tvrdnja da je 1941. godine, pa i dalje kroz rat, "jedi-na organizirana i djelatna bošnjačka intelektualna snaga bila El-Hidaja, udruženje bošnjačkih vjerskih službenika. Ona je sabirala Bošnjake oko vjere i vjerskih pitanja, potičući solidarnost i međusobno pomaganje svojih članova" (Filandra, 1998: 164). Dakako, ovaj transfer, odnosno redukcija političkog na vjersko samo svjedoči o bošnjačkoj političkoj beznačajnosti. Filandra je eksplicitan: "Nema jedinstvenog bošnjačkog političkog i vojnog djelovanja [tokom Drugog svjetskog rata – A. M.], niti jasne predstave o vlastitom stanju i cilju djelovanja" (ibid.: 195). Ova izjednačenost vjerskih i političkih zahtjeva jedna je od dominantnih karakteristika bošnjačkih politika (ujedno i de-konstitucije njihovog političkog identiteta) od početka pa sve do kraja XX stoljeća, od MNO 1906. godine pa sve do SDA 1990. godine. Sjetit ćemo se da je SDA svoje političko djelovanje otpočela na zahtjevu za reafirmiranjem vjere, te je na osnovu toga pokušala izgraditi političku artikulaciju. Vrijeme koje je uslijedilo, pa sve do danas, jasno ukazuje da je ova redukcionistička konfesionalna jezgra identitetske političke artikulacije njezin ključni kamen spoticanja. Štaviše, takav pristup je u godinama rata od 1991. do 1995. djelovao razorno po ionako nestabilne institucije novopriznate države BiH – pseudoislamizacija institucija – vojske i policije u prvom planu, etnička rekompozicija u ostalim institucijama u krajnjem ih je delegitimirala na status 'jedne od zaraćenih strana'.

'Druga struja', ako se tako može reći, pokušaja identitetske artikulacije Bošnjaka pripada vrlo uskom sloju 'sekularne inteligencije' koja je bila hendikepirana svojim uglavnom feudalnim porijeklom. Na žalost, kod Bošnjaka u prvoj polovini XX stoljeća nije bilo jednog stabilnog srednjeg sloja, buržajske klase koja bi ovu zadaću iznijela, pa onda ne čudi zaključak Šaćira Filandre: "To da inteligencija, pod čijim pojmom ovdje u osnovi mislimo na tad novonastajuću zapadnjački obrazovanu inteligenciju, nije predvodnik političke borbe za narodna prava, osobnost je ustroja ukupnog bošnjačkog bića. U manjoj ili većoj mjeri ta pojava je prisutna sve do početka devedesetih godina XX stoljeća" (ibid.: 22). Hendikep bošnjačkog istupa u modernu politiku najprije se sastojao u tome što su njegovi ključni akteri bili predstavnici feudalnog sloja u raspadanju, zemljoposjednici čiji su zahtjevi s jedne strane mogli biti samo anahroni, a s druge strane otuđeni od ogromne većine bošnjačkog naroda. Osim toga njihovi ključni zahtjevi kao što su "vjerska samostalnost, odbrana zemljišnih odnosa", odraz su "političke nezrelosti, jer se rješenjem tog pitanja ne rješavaju bitna ekonomska, politička i državno-pravna pitanja naroda" (ibid.: 25). Oni koji su ih naslijedili, uspostavom Kraljevine SHS, osobito rukovodstvo JMO, u jugoslavenskom kontekstu na vjetrometini, osobito velikosrpskog interesa, djelovali su isuviše reaktivno, bez jasne koncepcije o posebnoj nacional-

nosti bošnjačkog naroda. Filandra navodi prilično preciznu dijagnozu muslimanskog stanja s početka Kraljevine iz časopisa *Nova Evropa* (1923), gdje se kaže: “sami naši muslimani, kao da nisu načisto sa sobom, i kao da nisu čak ni dovoljno obavešteni o sebi, o svome stanju i o prilikama svoje uže i šire sredine” (ibid.: 71). Strategija ‘muslimanske’ politike koja je imala unaprijed prilično skučen prostor djelovanja, svodeći se u bitnom smislu na svega dva elementa – *biološki*: muslimana, etničkih Slavena, i *teritorijalni*: BiH u svojim historijskim granicama (‘turski paragraf’ Vidovdansko ustava), temeljila se na razvijanju kvazi-identitetske naracije jugoslavenstva – muslimani kao Jugoslaveni – što je sa svoje strane podrazumijevalo pristajanje ovog političkog rukovodstva uza sve hirove i politička spletkarenja ‘pijemonta’ jugoslavenstva – političkih elita iz Beograda. No, na žalost, “razgradnja jugoslavenske ideologije [tridesetih godina XX stoljeća – A. M.] značila je jačanje srpskog i hrvatskog nacionalizma, čije je područje nasrtaja bila bošnjačka ukupnost i zbog toga se jugoslavenstvo kao neutralno, a državotvorno područje djelovanja brani” (ibid.: 104). Pa ipak, u domeni realne politike, moglo bi se upitati nije li u tim kriznim godinama projugoslavenski savez u formi JRZ, kojoj je pristupio JMO, bio u biti savez s velikosrpskom strategijom dominacije Jugoslavijom. Jugoslavenstvo je JMO ustvari pokušao odbraniti od velikosrpskih manipulacija iz ‘egzistencijalnih’ razloga, ali se to brzo pokazalo nemogućim poslom. Naime, opravdani strah od slabljenja centralističke ideologije koji je značio jačanje srpskog i hrvatskog nacionalizma i otvorene pretenzije prema BiH i bošnjačkom narodu pokazao se ‘dvosjeklim mačem’, jer je centralistička ideologija ustvari bila velikosrpska strategija dominacije. Kao i 1989, te 1939. godine srpska politička elita doživljava svojevrсни poraz jer više nije mogla držati Hrvate pod kontrolom, pa odustaje od ‘jugoslavenstva’ kao pokušaja dominacije, svodeći se na ‘realniji’ princip, princip etno-teritorijalnosti. Sa smrću Mehmeda Spahe u osvit nagodbe Cvetković-Maček može se reći da je umro i zadnji Jugoslaven, kao što je bošnjačka građanska politika doživjela totalno rasulo. Tek post-festum, nakon potpisivanja Nagodbe, ‘ostaci ostataka’ bošnjačke građanske politike, predvođeni Džafer-begom Kulenovićem, predlažu stvaranje četvrte teritorijalne, neetničke jedinice koja bi, po njihovom sudu, ‘učvrstila Jugoslaviju’ (koju ključni politički akteri Kraljevine već duže vrijeme nisu više htjeli)³ i bila neka vrsta jugoslavenskog Pijemonta. Premda nerealističan u nacionalistički zaoštrenoju jugoslavenskoju političkoju konstelaciji s kraja tridesetih, ovaj zahtjev za autonomijom je značajan jer je, možda prvi put, doveo do općega konsenzusa Muslimana u svim svojim značajnijim elementima – konfesionalnom,

³ Ne mogu a da ne primijetim izvjestan paralelizam s utopijskim prijedlogom Izetbegović-Gligorov koji bi očuvao Jugoslaviju 1991. godine u trenutku kada tu tvorevinu više ne žele političke elite jugoslavenske gradivne S-H-S osovine.

političkom i kulturnom – a pogotovo što je imao odjeka i među naprednom ‘studentskom omladinom’ iz BiH svih etničkih grupa i približio stajališta ljevici, koja će u godinama koje slijede odigrati ključnu ulogu u modernoj artikulaciji identiteta sveukupne bosanskohercegovačke političke zajednice, uključujući tu i poziciju i identitet Bošnjaka. Unatoč izrečenim zahtjevima, pragmatično muslimansko rukovodstvo, osobito Džafer-beg Kulenović, ipak se nije odlučilo napustiti Vladu i JRZ koje su bile direktno protiv bosanskohercegovačke autonomije, čime se pokazuje da “političko vodstvo bivše JMO nije predstavljalo cjelovitu i organiziranu snagu koja bi mogla prepoznati, izraziti, predstaviti i usmjeriti interese naroda. Narod je bio izdan od tog istog vodstva. Prepušten samom sebi, baš kao i političari koji su ga trebali voditi, pasivno je iščekivao rasplet događanja” (ibid.: 158).

Na temelju rečenog, možemo zaključiti da je ‘građanski’ pokušaj političkog identitetskog artikuliranja bio neka vrsta ‘kvadriranja kruga’:

1. Prvobitne pokušaje definiranja političkog identiteta Bošnjaka predvodila je islamska ulema i temeljila ih na konfesionalnom elementu. Konfesionalni element se ponajprije zbog svoje univerzalnosti pokazao neprimjerenim za artikulaciju političkog, odnosno nacionalnog identiteta. Dakle, onaj sadržaj koji bi eventualno bio namijenjen za konstituciju nacionalnog identiteta pokazao se istovremeno dekonstituirajućim jer svojom univerzalnošću poništava ciljani partikularitet. On nije mogao biti usmjeren k izgradnji modernih sekularnih institucija. Taj problem uočila je malobrojna sekularna bošnjačka inteligencija (Bašagić, Ljubušak) koja pokušava, u svjetlu modernih tendencija izgradnje nacionalne države, artikulirati politički identitet na etničkoj komponenti. Ali BiH je zemlja bez dominantnog, odnosno bez etničkog gospodara-označitelja. Ponuđene forme identitetskog samorazumijevanja bile su uglavnom romantičarske, svodeći se na ‘jezgreno bošnjaštvo’, jedinstveni narodnosni supstancijalitet s tri različite vjere. Slaba institucionalna podrška Austro-Ugarske Monarhije i već poodmakla ‘nacionalizacija’ bosanskih Srba i Hrvata osudila je ovaj projekt na propast.
2. Prvi pokušaj artikulacije političkog identiteta dešava se s pojavom prve političke organizacije bosanskih muslimana – MNO. Na žalost, nosioci ove identitetske naracije su pripadnici feudalnog sloja koji su se fokusirali na zaštitu svog krupnog posjeda. Njihovi interesi su bili otuđeni od interesa ogromne većine bosanskih muslimana. Dakako, tragično je da prvu šansu moderne političke artikulacije koriste pred-moderne feudalne interesne grupe.
3. Građanski pokušaj s JMO u Kraljevini SHS/Jugoslaviji nije imao mnogo jasniju identitetsku predstavu, pretjerano se disperzirajući i vezujući za kontingent-

ne odnose političke moći unutar Kraljevine. Tek očito rušenje jugoslavenskog okvira, koji kulminira u nagodbi srpsko-hrvatske buržoazije i koji je usmjeren na podjelu BiH, a muslimane, prema kasnijem priznanju Vladka Mačeka, uopće nije uzimao u razmatranje, tjera sada već vidno oslabljenu JMO na refokusiranje svoje političke platforme. Ova tendencija i beznadežno lutanje muslimanskog političkog vrha odaje činjenicu da ni na kraju tridesetih nije postojala bosanskohercegovačka, a osobito ne neka jugoslavenska muslimanska buržoazija koja bi mogla artikulirati relevantnu političku identitetsku naraciju.

3. Lijeve perspektive

Ni jugoslavenska, niti bosanskohercegovačka ljevica nije se ozbiljnije bavila 'nacionalnim' pitanjem BiH sve do sredine tridesetih godina XX stoljeća, barem iz dva razloga. Prvi, do dolaska Josipa Broza na čelo KPJ 1937. godine ovu ilegalnu političku organizaciju prate unutarnji sukobi, a drugi, čisto *ideološke* prirode, temeljio se na uvidu da je nacija buržuska tvorevina te da je kao takvu treba prevladati.⁴ Pa ipak, može se zaključiti da je "jedino komunistički pokret, uvjetno rečeno, pravilno sagledao stvarnost nacionalnih odnosa u BiH, zauzeo stav prema bosanskoj samobitnosti i uvažio etničku, ali ne i nacionalnu različitost Muslimana/Bošnjaka u odnosu na ostale jugoslavenske narode. Sve ostale političke snage u Kraljevini Jugoslaviji nisu dosegle tu teorijsku razinu, za sve njih Muslimani su bili Srbi ili Hrvati, a BiH srpska pokrajina ili hrvatski državotvorni prostor" (Filandra, 1998: 153). No ipak, "KPJ je već sredinom tridesetih godina zauzela, u osnovi definitivan stav o jugoslovenskoj federaciji pet jednonacionalnih zemalja i ukazala na specifičan položaj Bosne i Hercegovine, Vojvodine i Kosova, zbog njihove višenacionalne strukture" (Babić, u: Muftić, 2002: 194). Valjalo je propitati koliko *prazno* mjesto dominantne 'većinske nacije' namjesto izvora konflikta i frustracije može postati izvorom slobode. Samo je, kako se vidi, ljevičarska perspektiva prihvatila taj izazov, pokušavajući odbaciti 'građanski' uhodani model nacionalnog državotvorstva koji počiva na dominantnoj etničkoj jezgri.

Bitna karakteristika BiH koju KP osvještava u nizu svojih službenih stavova o ovom dijelu Jugoslavije mogla bi se izraziti kao *nedostatak krajnjeg, dominantnog etnonacionalnog referenta* na kojemu bi se temeljila proizvodnja nacionalne drža-

⁴ "Marksisti su dugo smatrali da su moderne nacije rezultat kapitalističkih proizvodnih odnosa – da su, ustvari, toliko od njih ovisne da će s krajem kapitalizma nacije same od sebe početi nestajati. Marksisti su odbijali nacionalističku legitimaciju neovisnih nacionalnih država konstituiranih na etničkoj osnovi, smatrajući da nacije nisu ni prirodne niti vječne te da prioritet mora imati klasa kao temelj za buduće nenacionalno društvo" (Suny, 1993: 4).

ve. U tom smislu prepreke za BiH da postane klasična nacionalna država sada se, uz nedostatak 'domaće' buržoazije, udvostručavaju nedostatkom većinske etničke grupe. Građanski, buržoaski pristup, vidjeli smo, kulminirao je u ignoranciji cijelog jednog naroda u etnoteritorijalnoj diobi, koja je dovela do najvećih zločina s izbijanjem rata 1941. godine. Taj pristup vođen u centrima etničkog homogeniziranja u Beogradu i Zagrebu poticao je *zazivanje* preciznih razgraničavanja, na-prosto jedno krvavo 'disolviranje etnonacionalnog referenta u BiH kao plurala' u nekoliko odjelitih singulara, najprije na 'srpski' i 'hrvatski' dio BiH. Upravo u odnosu prema tom upražnjenom mjestu dominantnog nacionalnog referenta u BiH, nakon propasti jugoslavenske ideje s kraja tridesetih godina XX stoljeća, počeli su se izgrađivati dominantni, odnosno homogeni etnički identiteti u svom naročito odjelitom singularitetu, kako na vanjskom planu – kroz odnos prema drugim etničkim singularitetima – najprije u formi brutalnog etnoteritorijalnog razgraničavanja provedenog silom oružja i genocidom, tako i na unutrašnjem planu – kroz internu dinamiku etničke grupe unutar koje se uspostavlja i silom (ekonomskom i političkom) održava koncepcija hegemonističkog etničkog identiteta, što je osobito vidljivo u pokušaju ustaškoga asimiliranja muslimanskog stanovništva.⁵ Namjesto prihvaćanja ove 'brutalno-jasne' buržujske strategije, KP se odlučuje, vjerovatno pod uticajem Lenjinovog pristupa nacionalnom pitanju, za jedno temeljno multi-etničko konstituiranje buduće političke zajednice. Već prilično artikulirana politika KPJ prema BiH "iznesena je u 'Borbi' od 7. 2. 1941. godine, gdje je, pored više drugih stavova i zaključaka, naglašeno da će Bosna i Hercegovina opstati slobodna, a u okviru te slobode ostvariće se 'puna ravnopravnost svih njenih stanovnika, kako Srba i Hrvata, tako i Muslimana'... 'To je put na kome će Bosna zaista postati ono što mora da bude: spojnica hrvatskog i srpskog naroda u zajedničkoj borbi protiv okupatora'" (Muftić, 2002: 199-200). Na taj način KPJ prihvaća da se nosi s pluralom etnonacionalnog označitelja u BiH, ovaj put uz Srbe i Hrvate, pripisujući i Bošnjacima, odnosno bosanskohercegovačkim muslimanima, status ravnopravne etničke grupe. Na taj način, može se s Filandrom zaključiti da je "bošnjačka komunistička inteligencija jedina unutar bošnjačkog naroda i cjeline komunističkog pokreta pred Drugi svjetski rat dosegla svijest o nacionalnoj samobitnosti Bošnjaka i državotvornoj zasebitosti BiH. Ona je, prema tome, najviši bošnjački nacionalni

⁵ "U vezi s tim, najilustrativniji je članak u listu 'Ustaša' koji je napisan prigodom prvog Bajrama u NDH, gdje se pored ostalog kaže: 'Tok hrvatstva nije prekinut već je u novom duhu nastavljen u islamu, ostao je sačuvan i još čišći, jer vjera je spasila duh prošlosti, vjera je spasila duh otaca i duh rodniha ognjišta. Tok vijekova ostao je neprekinut i nastavljen je čist od svih utjecaja... To bošnjaštvo nije ništa drugo, nego sačuvano hrvatstvo, koje je pod okriljem islama našlo svoju zaštitu i neprekinutost toka, ogradiivši se čak i od svoje islamske braće sa istoka" (Duraković, 1993: 131).

domet između dva svjetska rata” (Filandra, 1998: 153). Vođeni lenjinističkim, odnosno sovjetskim modelom federacije naroda koji imaju pravo na samoodređenje, jugoslavenski komunisti su po uzoru na sovjetsku opreku prema velikoruskoj dominaciji istakli nužnost federalizacije Jugoslavije po istom osnovu, a u opreci prema velikosrpskoj dominaciji. U stavovima KPJ jasno je naznačeno da BiH zasluži poseban status u okvirima Jugoslavije, te da će o njenoj budućnosti odlučivati (‘pravo naroda na samoodređenje’) ne velikosrpska i velikohrvatska buržoazija, već “svi njeni stanovnici, kako Srbi i Hrvati, tako i Muslimani”. Na ovaj način, već u februaru 1941. godine anticipiran je dvojaki politički identitet bosanskohercegovačke zajednice, s jedne strane građanski, jer se govori o individualnim stanovnicima BiH, a s druge etnički, jer su svi stanovnici ujedno nosioci određenih kolektivnih, etničkih identiteta. Iz ove perspektive jasno je da je bošnjački, a time i srpski i hrvatski nacionalni identitet u BiH moguć jedino kao bosanskohercegovački nacionalni identitet.

LITERATURA

- Anderson, 2006: Benedict Anderson, *Imagined Communities* (London, New York: Verso).
- Calhoun, 1993: Craig Calhoun, “Nationalism and Ethnicity”, *Annual Review of Sociology*, Vol. 19, 211-239.
- Duraković, 1993: Nijaz Duraković, *Prokletstvo Muslimana* (Sarajevo: Oslobođenje).
- Filandra, 1998: Šaćir Filandra, *Bošnjačka politika u XX stoljeću* (Sarajevo: Sejtarija).
- Friedman, 1996: Francine Friedman, *The Bosnian Muslims/Denial of a Nation* (Westview Press).
- Karčić, 2004: Fikret Karčić, *Bošnjaci i izazovi modernosti* (Sarajevo: El-Kalem).
- Michnik 1997: Adam Michnik, “Gray is Beautiful: Thoughts on Democracy in Central Europe”, *Dissent*, Vol. 44, proljeće 1997.
- Muftić, 2002: Edhem Muftić, *Bošnjačka ljevica* (Sarajevo: DES).
- Nimni, 1997: Ephraim Nimni, “Marx, Engels and the National Question” u: *The Rights of Minority Cultures*, ur. Will Kymlicka (Oxford University Press).
- Suny, 1993: Ronald Grigor Suny, *The Revenge of the Past/Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union* (Stanford University Press).

1941 and (De)Constitution of Bosniac Political Identity

Summary

The author analyzes how the year of 1941 with all the dramatic events brought rupture in the construction of a dominant Bosniac political and cultural identity viewed in the context of identity 'turmoil' of all other peoples in Bosnia and Herzegovina. The study tries to capture the rather dissonant plurality of competitive, primarily political, identity narratives – 'civic-nationalist' and leftist – that reflect a higher degree of internal incoherence and exclusiveness. Being contextualized not only in the framework of 1941, but also in the context of crucial preceding events – such as the Cvetković-Maček Agreement – the alternative and internally conflicted identity narratives of Bosniacs additionally marginalized and weakened this ethnic group in political terms for the coming events during the war – the redefinition of its rather ambivalent position within the Independent State of Croatia (from total assimilation to unsuccessful, 'utopian' ties directly with the Reich), the apolitical escape of Young Muslims, and the unclear status of 'Muslims' in new Bosnia and Herzegovina and Yugoslavia. The consequences of such an identity rupture, as the author suggests, prepared the way for a unique rehabilitation of the Cvetković-Maček approach in the form of secret agreements between Milošević and Tuđman in 1991.

STUDIJE SLUČAJA

Radmila Radić

ISTORIJA I SEĆANJE – PRIMER 27. MARTA 1941.

Puč izvršen 27. marta 1941. i način na koji se on tumačio narednih šezdeset godina, odličan je primer kako se sećanje koristi kao instrument vlasti, ali i određenih parcijalnih potreba i interesa. Tokom Drugog svetskog rata i posle njega o samom događaju i njegovim posledicama pisano je mnogo u domaćoj i stranoj historiografiji sa raznih polazišta, od odricanja do glorifikacije, a objavljena su mnogobrojna sećanja i memoarski spisi. Događaj je različito tumačen ali najčešće uz emotivna i ideološka opterećenja. Kralj i emigrantski krugovi koristili su ga kao moralni kapital. Za druge je taj datum bio "koban" i fatalan. Tumačenja su često imala obrise vremena u kojem su njihovi autori živeli i teza koje su želeli da dokažu, a ne vremena i okolnosti u kojima se dogodio. Posle 1945. godine 27. mart je u potpunosti tretiran u funkciji potreba novih vlasti, kao vrhunski patriotski čin uz svesno prećutkivanje i ignorisanje određenih činjenica. Danas se ovaj događaj tumači kao fatalna greška koja je proizvela sva zla koja su se dogodila u Drugom svetskom ratu i posle njega na prostoru nekadašnje Jugoslavije.

Demonstracije
u Beogradu
27. III. 1941.

Problem odnosa istorije i sećanja moguće je posmatrati na više nivoa. Prvi nivo vezan je za vreme i prostor. Filozof Benedetto Croce je rekao da je celokupna istorija savremena istorija i da nikakva istorija ne može biti ništa osim toga. Kada se kaže da će konačan sud dati istorija, iskaz nije tačan jer konačnog suda istorije nema, tj. on je

promenljiv. Prema Arnoldu Tojnbiju to znači da je savremeni čovek još uvek, kao i primitivni čovek, zatočenik svog vremena i prostora i to u objektivnom i subjektivnom smislu. Zbog toga svaka generacija istoričara vidi identične epizode prošlosti u novoj perspektivi nametnutoj tranzitom sa istorijske pozicije jedne generacije na drugu. Nova perspektiva donosi bliske obrise starog pogleda u novim odnosima, donosi i ranije nevidljive oblike na svetlost, ali i zamagljuju raniji pogled. Kada pišu o prošlosti, istoričari neminovno unose nešto od svojih osećanja o kontraverznim savremeniciima i događajima i prenose sopstveni društveni milje u prošlost.¹ “Zanat istoričara” trebao bi da bude brana da se u ovome ne ode predaleko.

Drugi nivo posmatranja vezan je za manipulaciju. Da bi opisao vezu između kolektivnog sećanja i konstrukcije nacionalne istorije u Francuskoj, Pjer Nora je uveo pojam mesta sećanja, naglašavajući da mesta sećanja nisu samo puki čuvari prošlosti i prenosioci uspomena, već i mesta na kojima se sećanja “izmišljaju” i grade u skladu sa novoproklamovanim sistemima vrednosti. Nora je, pored ostalog, pokazao kako državne institucije upotrebljavaju simbole da oblikuju nacionalnu memoriju, tj. kako vladajuće elite koriste sećanje kao instrument vlasti. Na to upozoravaju i Erik Hobsbaum i Terens Rejndžer u knjizi *Izmišljanje tradicije* koja je mnogo uticala na studije sećanja. Razmatrajući ovo pitanje, Erik Hobsbaum je konstatovao da je krajem 19. i početkom 20. veka, sa rađanjem modernih nacionalnih država, u Evropi počela i proizvodnja ili izmišljanje tradicija (*invented tradition*).² Slično mišljenje imaju i neki autori sa ovdašnjih prostora, poput sociologa Todora Kuljića. Kuljić smatra da je privilegovani pristup medijima i strateškim ustanovama obezbedio vladajućim elitama monopol na tumačenje prošlosti.³ Taj monopol one su od kraja 19. veka koristile kako bi se, uz pomoć pažljivo odabranih sećanja iz nacionalne istorije, učvrstile na vlasti i odredile pravac političkog razvoja. Tako se kolektivnim sećanjem često manipulisalo u političke svrhe.

Dobar primer manipulacije kolektivnim sećanjem uočljiv je na slučaju 27. marta. Nije mi namera da se bavim pitanjem rekonstrukcije događaja vezanih za 27. mart, okolnostima u kojima se on dogodio, niti posledicama koje su nastupile.⁴ Cilj ovog priloga je pokušaj da se analizira kako se odnos prema ovom događa-

¹ Arnold Toynbee, *An Historian's Approach to Religion*, Oxford University Press, Oxford-NY, 1979, str. 6-7.

² Erik Hobsbaum, Terens Rejndžer (ur.), *Izmišljanje tradicije*, Beograd, 2002.

³ Todor Kuljić, *Kultura sećanja – teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, Čigoja, 2006.

⁴ U knjizi Nila Balfura i Sali Mekej, *Knez Pavle Karađorđević – jedna zakasnela biografija*, Beograd, 1990 (*Prince Paul of Yugoslavia*, by Neil Balfour and Sally Mackay, Hamish Hamilton, London, 1980) navodi se da je stav o beogradskom puču, kao razlogu odlaganja operacije Barbarosa (nemački napad na SSSR) i izmeni toka Drugog svetskog rata, posledica delovanja britanske i jugoslovenske propagande. Po nekim istraživanjima, puč je, navodno, više pomogao nego odmogao Hit-

ju menjao tokom vremena, kakva su bila njegova tumačenja i kakve promene su ta tumačenja doživela.

Postoji nekoliko nepobitnih činjenica vezanih za 27. mart. Nemački pritisak da Jugoslavija prekine sa neutralnošću i pređe na stranu Osovine sudario se sa britanskim da Jugoslavija zauzme antiosovinsku poziciju. Političko-propagandni rat dve sile pratio je i sukob dve obaveštajne službe. Jugoslovenska vlada je potpisala Tripartitni pakt 25. marta 1941, primajući u isto vreme uveravanja od Ribentropa da će nemačka vlada poštovati jugoslovenski suverenitet i teritorijalni integritet i da neće tražiti jugoslovensko vojno angažovanje niti prolaz trupa preko jugoslovenske teritorije. Međutim, što je nemački pritisak na Jugoslaviju od jeseni 1940. bio jači da se ona priključi Trojnom paktu, to su u društvu bili snažniji otpori politički pristupanja. Puč je izvela vojska⁵, ali taj korak je izveden uz široku podršku važnih segmenata društva: predstavnika pojedinih srpskih političkih partija, naročito onih koje su smatrale da su koncesije učinjene Hrvatima 1939. ugrožavale interese zemlje i koje nisu prihvatale politiku kneza Pavla Karađorđevića, javnih i kulturnih radnika antifašističke orijentacije, Srpske pravoslavne crkve⁶, studenata i osoblja Beogradskog univerziteta i dr. Komunistička partija, još uvek ilegalna organizacija, takođe je pozdravila puč.⁷ Potpisivanje pakta bila je samo kap koja je prepunila čašu i dovela do erupcije opšteg nezadovoljstva koje se taložilo godinama pre toga.

leru u njegovom planu invazije Rusije. Ovaj navod zasniva se na knjizi Van Greveld M. L., *Hitler's Strategy 1940-1941. The Balkan Clue*, O. U. P. (1973); isto tvrdi dr. Zoran Janjetović pozivajući se na knjigu Giuseppea Boffa, *Povijest Sovjetskog Saveza*, II, Opatija, 1985, u: Zoran Janjetović, "27. ožujak 1941.: uzroci, akteri, ideologija, posljedice", *Časopis za suvremenu povijest*, 3/2006, Zagreb, str. 1013-1029.

⁵ General Dušan Simović pisao je 17. 3. 1942. godine Entoni Idnu: "Puč je bio manifestacija jugoslovenske duše. Planiran je među ljudima, među kojima nije bilo političara, svi su bili oficiri. Jedina osoba koju sam ja informisao o našim planovima pre njihovog izvršenja bio je ministar Budisavljević i bivši ministar Maksimović", NA, FO 371/33441, 170462; pogledati takođe: *Istorijska političkih stranaka u Jugoslaviji*, I, Beograd, 1952; Бранко Петрановић, *Србија у Другом светском рату 1939-1945*, Beograd, 1992; Михаилло Константиновић, *Политика споразума – дневничке белешке 1939-1941: лондонске белешке 1944-1945*, пр. Радомир Константиновић, Нови Сад, 1998, стр. 208.

⁶ Радмила Радић, *Живот у временима: Гаврило Дожих (1881-1950)*, Beograd, 2006.

⁷ KPJ je bila spremna na rušenje režima kneza Pavla u jesen 1940, ali ta ideja je bila odbačena u Kominterni. Posle sloma Francuske, SSSR je, preko Kominterne, KPJ namenio aktivniju antifašističku poziciju na Balkanu. J. Broz Tito pisao je u *Proleteru* u jesen 1940. da balkanski narodi nemaju razloga da se mešaju u grčko-italijanski sukob, koji su izazvali imperijalistički osvajači iz oba tabora. KPJ je na rat gledala kao na obračun dva imperijalistička bloka. G. Dimitrov je poručio 22. 3. 1941. da se zauzme odlučan stav protiv kapitulacije pred Nemačkom i da se zahteva prijateljstvo sa SSSR-om. Komunisti nisu znali za datum državnog udara, ali su svojim učešćem u demonstracijama 25/26. 3. doprineli raspoloženju za smenu režima. Posle puča, G. Dimitrov je 29. 3. poručio Titu da se odustane od daljih uličnih demonstracija i na svaki način izbegavaju sukobi sa vlastima

Demonstracije u Beogradu 27. marta trajale su tokom celog dana i proširile su se i na druge krajeve zemlje. Postoje brojna svedočenja o antifašističkom duhu koji je u Beogradu, ali i u drugim delovima zemlje (Vojvodina, Crna Gora, Dalmacija, Slovenija, Makedonija) vladao tih dana.⁸ Miloš Moskovljević u svom *Dnevniku* pod datumom 25. mart piše: "Ovaj dan može biti sudbonosan za dalju sudbinu našega naroda. Danas su Cvetković i Cincar-Marković u Beču potpisali protokol o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu. Zvanično je jedino objavljeno da nam se garantuje integritet, ali samo od strane Nemačke i Italije, da nećemo ratovati na strani osovine, ni puštati njihove trupe. Ali se zna da nam je posle rata obećan izlazak na Jegejsko more! Naivni prodani ljudi reći će pa to je odlično! Bićemo sačuvani od rata, a ne preći nam nikakva opasnost. Ali nije davno bilo kad su Nemačka i Italija garantovale Češkoj integritet posle oduzimanja Sudetske oblasti, pa nije prošlo ni pola godine, a Nemačka je uzela pod svoju zaštitu jednu Češku. Reklo bi se da su oni nas preklinjali da im priđemo, pa nam sve daju, a ništa ne traže, jer se ne objavljuje šta mi njima dajemo, samo se veli da je priložen tekst pakta triju sila, a po njemu one će rešavati sudbinu sveta, a mi se moramo pokoriti njihovim odlukama. A dotle ćemo im davati sve što zatraže, pustićemo i njihove sanitetske vozove i sa vojničkom opremom bez prava kontrole i suzbijaćemo svako neprijateljstvo prema njima! I pored sve prividne samostalnosti, nastaće vrlo težak period, stvarno ropstvo. Ceo svet je zaprepašćen i uzbuđen; svi ovo smatraju izdajstvom, kakvog nema u našoj istoriji, još pre potpisivanja, u nedelju, bio je veliki miting u Kragujevcu, na kome je bilo 10-15000 naroda. Vojska je sva gotova da se bije, ali nisu oni na najvažnijim položajima, kao, na primer, ministar vojni Pešić..." Pod datumom

(B. Petranović, N. Žutić, *27. mart 1941*, tematska zbirka dokumenata, Beograd, 1990, str. 70-76; B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, knj. I, Beograd, 1988, str. 379). U zapadnoj literaturi uloga jugoslovenskih komunista ponekad je jednostrano tretirana ili su im pripisivani pronacistički stavovi. U National Archive, Public Record Officeu u Londonu nalazi se nekoliko poverljivih izveštaja u kojima se tvrdi da je stav KPJ početkom 1941. bio pronemački. U jednom od dokumenata pominje se telegram od 7. 11. 1947. u kome se britanski poslanik u Jugoslaviji instruiira da povodom sve češćih izjava u Jugoslaviji o učešću KPJ u demonstracijama od 27. 3. skrene pažnju "pogodnoj ličnosti" jugoslovenske vlade da vlada njenog veličanstva poseduje ozbiljne dokaze o "pronemačkoj aktivnosti jugoslovenskih komunista 1941. godine". Glavne zamerke odnose se na sledeće: tokom perioda od 1939, kada je potpisan sporazum između Ribentropa i Molotova, pa do leta 1941, KPJ je imala neutralno držanje prema ratu, poručujući radnicima i seljacima da ne treba da prolivaju svoju krv u imperijalističkom ratu, za interese kapitalista. Slične teze branili su neki engleski istoričari (Dejvid Martin). NA, FO 371/78681/HCO 170770, Political situation in Yugoslavia 1949. Sa druge strane, u zapadnoj literaturi postoji i teza da se u slučaju 27. marta radi o dve struje u KPJ, jednoj u Srbiji i drugoj u Hrvatskoj. Takve teze zastupali su nemački istoričar Otmar Nikola Haberle i Franc Borkenau (B. Petranović, N. Žutić, *27. mart*, str. 498; B. Petranović, N. Žutić, "Beogradski univerzitet i 27. mart", *Istorijski glasnik*, br. 1-2, Beograd, 1989, str. 103-129).

⁸ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, str. 75-86.

27. 3. Moskovljević je zabeležio: “Posle Velikog petka uvek dolazi Uskrs. Prekjuče je izgledalo da je sahranjena Jugoslavija, da je izgubila nezavisnost, i svi smo bili utučeni, izgubivši nadu da ćemo se spasti. Jedina nada bila je vojska, ali i ona nije ništa preduzela da nas spase od sramne kapitulacije. Međutim, danas je iznenada nastupio Uskrs. Vojska je noćas po ponoći izvršila prevrat, svrgla namesnike i dovela kralja Petra, 5 meseci pre punoletstva na vlast... I nastalo je neopisivo veselje narodno koje je trajalo od jutra do blizu ponoći. Policije nigde nije bilo, a gde je bilo žandarmi su se grlili s narodom. Svako je dao srcu na volju, manifestovalo se do mile volje i nikakvog nereda nije bilo... Uveče su bile čisto komunističke manifestacije, s glavnim parolom Savez sa SSSR-om i Narodna vlada...”⁹

Vojislav Simić se seća: “Kad smo 25. marta 1941. saznali da je Dragiša Cvetković potpisao pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu, napustili smo gimnazijske učionice. Sa nama su bili naši profesori, sjajni ljudi, od kojih su mnogi kasnije postali profesori univerziteta i akademici. Pokušali su da nas smire, ali uzalud, sve je vriilo, i spontano je počeo miting. U sredini dvorišta naše gimnazije bio je postavljen košarkaški gol (koš), jer nas je Bora Jovanović 1940. zarazio košarkom. Uz pomoć ‘indijanskih merdevina’, govornici su se jedan za drugim peli na koš i odatle govorili. Svi smo bili patriotski opredeljeni i protiv Hitlerove Nemačke. Ono malo komunista je ćutalo, a jedan jedini ljotićevec (zvao se Ćuruvija) pobegao je... Pošli smo Penkarevom ulicom ka spomeniku, i već kod današnje Gradske kafane naleteli smo na grupu ljotićevaca i žandara, koji su pokušali da nas spreče da idemo dalje. Probili smo se nekako, ali smo u toj gužvi dobili i poneki pendrek po leđima... Ispred Nemačkog biroa stajalo je nekoliko vojnika i mirno gledalo kako kamenice razbijaju izloge tog zdanja. Bujice ljudi su kuljale iz svih ulica i u svim pravcima. Ispred palate Albanije uzvikivali smo: ‘Dole Nemačka’, ‘Živela Jugoslavija’, ‘Bolje rat nego pakt’ i ‘Bolje grob nego rob’. Već oko 10 sati grad je bio preplavljen ljudima. Na posledice niko nije mislio. U Knez Mihailovoj ulici, sa prozora jedne zgrade, slepi guslar Perun Perunović pevao je pesme o hrabrom srpskom narodu i mladom kralju Petru. Ljudi su ga slušali kao u transu...”¹⁰ Desimir Tošić svedoči isto: “U danima, 23, 24. i 25. marta – dakle, pre potpisivanja Trojnog pakta, traju spontane demonstracije u Beogradu; osnovne škole, ženske i muške gimnazije – sve je zapaljeno i vri. Protestuje se protiv vlade, Namesnika. Nose se trobojke, sluša javno Radio London na

⁹ Момчило Исић, *Милош Московљевић у великој руској револуцији*, Београд, 2007, стр. 47 (Архив САНУ, Дневник Милоша Московљевића, рукопис, бр. 14745).

¹⁰ Vojislav Simić, Guslar protiv Trećeg rajha, www.dnevnik.co.yu/modules.php?name=News&file=article&sid=6182

časovima. Marta 25. ni u jednoj gimnaziji i na Univerzitetu nije bilo predavanja. Studenti i gimnazisti objavili su narodnu žalost. Komunisti ne učestvuju.”¹¹

Engleski izveštači javljali su marta 1941. da je engleska ratna pesma *Tipereri* najpopularnija kafanska pesma u Beogradu i da episkop Nikolaj drži govore i bodri narod da je bolje umreti nego potpasti pod tuđinsku vlast.¹² Širene su antinemačke brošure. Isak Alkalaj, vrhovni rabin Jugoslavije, zabeležio je da se posle objavljivanja vesti o potpisivanju Pakta osećalo “duboko očajanje”.¹³ Pričalo se da će patrijarh Gavriilo i episkop Nikolaj organizovati pohod na prestonicu.¹⁴ U Patrijaršiju su u međuvremenu stizali brojni telegrami iz cele zemlje u kojima je izražavana podrška SPC-u i patrijarhu u njenom stavu protiv pristupanja Paktu.

Marko Vujačić, potpredsednik AVNOJ-a, u izjavi datoj pred Komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, 21. 8. 1945. rekao je između ostalog: “Kada sam ja povodom depeša koje sam dobio od naroda Crne Gore da protestujem protiv paktaške politike kneza namesnika, dobio audijenciju, u nizu drugih audijencija po istom pitanju, a kazao knezu namesniku da narod Crne Gore u Nemačkoj i Hitleru gleda svoga vjekovnog i krvnog zlotvora i da pakt smatra za izdaju, knez je odgovorio: ‘Vi Crnogorci mnogo guslate, a nama ne trebaju gusle i poezija, nego realnost i stvarnost. Ja znam šta radim.’ ‘A šta je sa Rusijom?’ pitao sam kneza namesnika, ‘narod Crne Gore u Rusiji gleda svoga brata i vjekovnog pokrovitelja, zaštitnika i branitelja.’ ‘O kojoj Rusiji vi mislite?’ ‘Ja o jednoj jer druge ne postoji na svijetu!’ ‘Ta je Rusija pakao! Mi moramo stvoriti najjače bedeme da pljusak koji je progutao Rusiju ne proguta i nas kao ostatak slovenstva.’ Ja sam na to rekao: ‘Pa sigurno nas neće braniti Nemci i Italijani od Rusije?’ Knez je na to doslovno odgovorio: ‘Ako bude trebalo i oće!’ Ja sam na to rekao: ‘Tada će se svi Crnogorci odmetnuti gori u hajduke!’ Knez me je pitao: ‘Kako to mislite odmetnuti se u hajduke?’ Ja sam odgovorio: ‘Tako: kada je god ruski vojnik digao pušku u odbranu slovenstva, sa njim su bili i Crnogorci. Crnogorci u bratskoj Rusiji od pamtivjeka gledaju svoju sudbinu. Rusija nas je uvijek branila da nas ne progutaju bilo zapadne sile bilo Otomanska carevina. Braniće nas i danas, sa njom se treba čvrsto vezati pa kakvu sudbinu doživi 200.000.000 Rusa to je i naša sudbina! To je jedina politika koju hoće i krvno želi, i koja je jedino moguća za Crnogorski narod! Nikada nas

¹¹ Desimir Tošić, “Jedno viđenje studentskih političkih kretanja pred Drugi svetski rat – lične beleške iz 1941. godine”, *Tokovi istorije*, 3/2006, str. 229-265.

¹² Arhiv Srbije i Crne Gore, CPB, 38-122-267.

¹³ Milan Ristović, “Izveštaj vrhovnog rabina Jugoslavije dr Isaka Alkalaja o događajima u Jugoslaviji od kraja marta do kraja juna 1941”, *Tokovi istorije*, 1-2, 1997, str. 181.

¹⁴ Коста Николић, *Страх и нада у Србију 1941–1944: свакодневни живот под окупацијом*, Београд, 2002, стр. 17-19.

nije i neće od Rusa braniti Nemačka i Italijanska puška!’ Knez je na to odgovorio: ‘Nešto slično rekao mi je i patrijarh Dožić...’¹⁵

Njujork tajms je sledećeg dana napisao: “Vest o događaju u Beogradu primljena je u SAD kao blesak munje koja obasjava mračni predeo... Ogroman je to događaj kada jedan deo Evrope koji nije ni bogat, ni gusto naseljen, ni moćan, ali pun starostavnog patriotizma i koji poseduje neosvojivu dušu kaže ‘ne’... Mi imamo obavezu prema ovom malom narodu na Balkanu, obavezu koja je zasnovana na poverenju i datoj reči. Odlučimo da to poverenje i tu datu reč održimo.”¹⁶ Nekoliko godina kasnije Winston Čerčil piše: “Plan je stvorila i sprovela u delo čvrsta grupa srpskih nacionalističkih oficira koji su se identifikovali sa pravim raspoloženjem javnosti. Njihova akcija je izazvala buru narodnog oduševljenja. Beogradske ulice su ubrzo bile prepune Srba koji su skandirali: ‘Bolje rat nego pakt’; ‘Bolje grob nego rob’. Na trgovima se igralo; svuda su se pojavile engleske i francuske zastave; srčane i usplahirene mase su sa silnim prkosom pevale srpsku himnu...”¹⁷

Zvanična i nezvanična tumačenja

Tokom Drugog svetskog rata i posle njega o samom događaju i njegovim posledicama pisano je mnogo u domaćoj i stranoj historiografiji sa raznih polazišta, od odricanja do glorifikacije, a objavljena su mnogobrojna sećanja i memoarski spisi (Velimir Terzić, Jovan Marjanović, Ferdo Čulinović, Elizabet Barker, Filis Oti, patrijarh Gavriilo Dožić...)¹⁸. Za neka od objavljenih sećanja može se sa sigurnošću

¹⁵ Muzej istorije Jugoslavije, Kabinet maršala Jugoslavije, II-4-a/15. Tokom demonstracija, patrijarh je izlazio više puta na prozor Patrijaršije i držao govore demonstrantima. Istog dana, na zasjedanju Sabora on je rekao: “Sudbonosni su događaji koje preživljavamo, sudbonosniji možda, nego ikada, ne samo za pojedince nego i za države i narode... Kada nam je saopšteno da je sklapanje pakta neminovno, mi smo postali svesni da ovde nije u pitanju samo država, niti su u pitanju samo čast i tradicija predašnjih generacija, već i generacija koje će posle doći. I ja lično i Sveti Arhijerejski Sinod izjavili smo da ne možemo ostati ravnodušni. U nedelju smo se morali sastati, došli smo do zaključka da se nalazimo u doba da moramo obeležiti svoj stav prema vlastima i narodu, pa smo smatrali da smo slabi, da bez Sabora opredelimo politiku i liniju kojom ćemo ići. Smatrali smo da je ono što je vlada učinila bilo pogrešno i da vređa čast, slavu i tradiciju našeg naroda, i to onda kada je narod gotov da ide do kraja. Neka je slava Bogu, zahvaljujući tome da je prošle noći (izvršen puč) i situacija je mnogo jasnija. Naš položaj je mnogo lakši. Sinoć mi je jedan od kraljevskih namesnika rekao da ćemo mi biti krivi ako narod bude ustao i nastanu neredi i da će posledice toga biti ulazak Nemačke u našu zemlju. Noćasnji akt spasao je čast našeg naroda, i mi možemo samo blagosloviti ovo delo...”, МПСГ, стр. 166-273; *Православље*, бр. 360, 1982.

¹⁶ Dragan Bisenić, “Donovanov pozdrav Beogradu”, Danas.co.yu/20060325/vikend7.html

¹⁷ Винстон Черчил, *Други светски рат*, III, Београд, стр. 148-149.

¹⁸ Gregorić D., *Samoubistvo Jugoslavije*, Jugoistok, Beograd, 1942; Драгиша Цветковић, *Истина о 25. и 27. марта*, Париз, 1951; Nikola Milovanović, *Vojni puč i 27. mart 1941*, Beograd, 1960; Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije*, Beograd, 1982; Kosić N., *Dnevnik 17. mart-28. mart 1941*, Milvoki, 1984, Čačak, 1996; Knežević Ž., *27. mart 1941*, Njujork, 1979; Petranović, B. i Žutić N.,

tvrditi da su nastala sa ciljem da se opravda 27. mart.¹⁹ Događaj je različito tumačen, ali najčešće uz emotivna i ideološka opterećenja.²⁰ Kako kaže Branko Petranović, prisvajali su ga i kralj Petar II i Draža Mihailović i Josip Broz. Beogradski prevrat je različito ocenjivan u krugu građanstva, monarha, emigracije, četnika, kvislinga, Nedića i Ljotića. Kralj i emigrantski krugovi koristili su ga kao moralni kapital. Za Dragišu Cvetkovića taj datum je bio “koban”, za Danila Gregorića bilo je to “samoubistvo Jugoslavije”.²¹ Zboraš Stanislav Krakov govorio je da je puč od 27. marta bio nepotreban, koban, čak i zločinački. Drugi Ljotićevac dr Dimitrije Najdanović rekao je da nema čudnijeg datuma u našoj istoriji od 27. marta: “Čudan je po gluposti svojoj, političkoj gluposti. Politička glupost je ograničenost političkog vidika i odsustvo političke vizije.”²² Sporovi su vođeni i o ulozi pojedinih aktera kao što je na primer SPC, oko toga da li su crkveni predstavnici trebali da se mešaju u političke događaje u vezi sa 27. martom. Ima mišljenja da je opredeljenje episkopata za 27. mart predstavljalo izdaju srpskog naroda, da su ih na taj potez “nagovorili Britanci” i da nije trebalo da se mešaju tamo gde im nije mesto. Opredeljenje vrha SPC-a za 27. mart Đ. Slijepčević je nazvao izdajom srpskog naroda, a u njegovu direktnu umešanost u puč nije sumnjao.²³ Javno mnjenje se delilo na “dvadeset-sedmomartovce” i “dvadesetpetomartovce”.²⁴ Događaji vezani za ovaj datum, kako kaže Petar Bosnić, posmatrani su kroz optiku zavađenih emigrantskih grupa, kvislinga i komunističke ideologije.²⁵ Mada se polemike o državnom udaru i demonstracijama 27. marta 1941. godine, značaju tog čina, ulozi protagonista i posledicama na dalji tok istorijskih zbivanja, u historiografiji vode već više od 60 godina, posle 1945. u zemlji je zvanično preovlađivala jedna verzija.

27. mart 1941. (Tematska zbirka dokumenata), Beograd, 1990; Elizabet Barker, *Britanska politika na Balkanu u Drugom svetskom ratu*, Zagreb, 1978; Мемоари патријарха српског Гаврила, Beograd, 1990; Milan Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, Rijeka, 1970; Jakob Hoptner, *Jugoslavija u krizi 1934-1941*, Rijeka, 1972; Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, Beograd, 1992; Borivoje Mirković, *Istina o 27. martu 1941. godine*, Beograd, 1996; i dr.

¹⁹ Радмила Радић, *Живот у временима: Гаврило Дожих (1881-1950)*, Beograd, 2006, стр. 13.

²⁰ Petranović, B. i Žutić N., *n. d.*, стр. 7.

²¹ Gregorić D., *Samoubistvo Jugoslavije*, Jugoistok, Beograd, 1942; Petranović, B. i Žutić N., *n. d.*, стр. 95; Pogledati i Vidosav Petrović, *Dragiša Cvetković, njim samim*, Niš, 2006; Бојан Б. Димитријевић, “Рат или пакт? Дилема са најкраће историјске дистанце”, *Историја XX века*, 1/2005, стр. 63-76.

²² www.sedmica.co.yu/feljton83.htm

²³ Ђоко Слијепчевић, *Историја СПЦ*, 3, Beograd, 1990; Н. Крстић, *Политика и образ. За васкрс распетог српства*, Beograd, 1993, стр. 24-26; *Православље*, бр. 360, 1982; *Искра*, 1. 3. 1987; *Весник*, бр. 777, мај 1988.

²⁴ Prof. Petar Bosnić, “Živan Knežević i Nikola Kosić o 27. martu 1941. godine u ‘Promemoriji’ (1981)”, *Tokovi istorije*, 1-4/2001, стр. 123-148.

²⁵ Prof. Petar Bosnić, *n. d.*, стр. 123-148.

Erik Hobsbaum kaže: “Revolucije i ‘progresivni pokreti’ koji raskidaju sa prošlošću, po definiciji imaju svoju sopstvenu relevantnu prošlost, iako ona može biti prekinuta određenim datumom, kao što je 1789. godina. Međutim, sve dok postoji takva referenca prema istorijskoj prošlosti, osobitost ‘izmišljenih’ tradicija je ta da je kontinuitet sa njom uglavnom veštački. Ukratko, te tradicije su odgovori na nove situacije... Brze transformacije društva slabe i razaraju društvene obrasce za koje su ‘stare’ tradicije bile stvarane i proizvode nove.”²⁶ Olga Manojlović-Pintar u jednom svom tekstu kaže da je u međuratnoj Jugoslaviji, naročito u vreme proklamacije ideje integralnog jugoslovenstva, rat iskorišćen kao element ujedinjenja.²⁷ To se ponovilo i u socijalističkoj Jugoslaviji. “U kratkom 20. veku (1914-1989) ideologije su negovale opšte kulture sećanja (buržoaske i socijalističke) kao okvire unutar kojih su izmišljane nacionalne tradicije.”²⁸ Pošto se istorijsko vreme revolucionarnog tipa zasniva na želji za prekidom, iz prošlosti se uzima samo ono što je moguće upotrebiti kao pripremu za budućnost. Jugoslovenske ideološke strukture su posle 1945. težile da produkuju jednu “novu” kolektivnu memoriju i konstruišu kolektivnu amneziju u odnosu na prethodni režim, Kraljevinu Jugoslaviju i buržoasko društvo.²⁹ Prema Todoru Kuljiću “ne samo što uvek nove društvene snage traže i novu sliku prošlosti (radi pravedanja vlasti ili pretendovanja na nju), a time i novu organizaciju društvenog vremena, nego i svaki klasni savez nameće vlastite kriterije kod procene prošlosti i prikazuje posebne interese kao opšte... Drugim rečima, prošlost se menja zato što se menja i vizija budućnosti...”³⁰ Planskom manipulacijom upotrebe istorije nametane su vrednosti iz prošlosti i usmeravana politička socijalizacija.³¹

Iako Komunistička partija nije bila organizator demonstracija 27. marta već samo njihov učesnik, posle Drugog svetskog rata ovaj je događaj tumačen u skladu sa ideološkim i političkim potrebama vremena. “Interesi uvek uređuju odnos javnog pamćenja i zaborava kao i način korišćenja zapamćenih sadržaja, a ideologije (što su marksisti najoštrije uočili), prikazujući posebno kao opšte, predstavljaju selektivno pamćenje kao autentično i neiskrivljeno.”³² Tako se u *Istoriji SKJ* kaže:

²⁶ Erik Hobsbaum, Terens Rejndžer (ur.), *n. d.*, str. 6 i 10.

²⁷ Olga Manojlović, “Koncentrični krugovi pamćenja: sećanje, tradicija i istorija”, *Tokovi istorije*, 1-2/2006, str. 91-103.

²⁸ Dr Todor Kuljić, “Kultura sećanja – istorijat”, *Tokovi istorije*, 1-2/2004, Beograd, 2004, str. 123-155.

²⁹ Bojana Pejić, “Doba komemoracija”, *Vreme*, br. 866, <http://www.vreme.com>

³⁰ Todor Kuljić, *Kultura sećanja*, Beograd, 2006, str. 12.

³¹ Isto, str. 147 i 175.

³² Dr Todor Kuljić, “Kultura sećanja – istorijat”, str. 123-155.

“Na dan potpisivanja protokola o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu (25. mart 1941), KPJ je započela demonstracije koje su se 26. i 27. marta slile u opšti pokret naroda protiv izdajničkog akta vlade. KPJ je izišla iz ilegalnosti i predvodila mase demonstranata koje su prihvatile njene parole o demokratizaciji, odbrani i savezu sa SSSR. Prvih dana posle puča od 27. marta, KPJ je vršila pritisak na vladu generala D. Simovića zahtevajući demokratske promene i novu spoljnu politiku. Pokretom od 27. marta KPJ se afirmisala kao jedina organizovana politička snaga u borbi za odbranu nezavisnosti Jugoslavije – u danima kratkotrajnog aprilskog rata KPJ je zvala na odbranu od agresije, radila na jačanju odbrambenih snaga armije, tražila naoružanje radnika za borbu protiv pete kolone i za podršku armiji.”³³ Profesor Viktor Novak o istom događaju piše 1948. godine: “Elementarnom snagom digli su narodi Jugoslavije 27. marta uprljani obraz nacije i osvijetlali ga od uniženja, kojem ga je doveo jedan izdajnički režim. Bila je to jedna snažna pojava ozdravljenja od teškog, gotovo dvodecenijskog, infektivnog ataka amoralnosti i služenja tuđim interesima. Znalo se i osjećalo na svim stranama, da sada tek treba nastupiti borba na život i smrt. Taj dan obilježen je u čitavom svijetu kao besprimjerni poduhvat pobune protiv fašističkog zavojevača, koji je bio na vrhuncu svojih pobjeda. I u svijetu se osjetilo da se narodi Jugoslavije vraćaju najvišim vrijednostima i da su u tom trenutku zadali u toku rata upravo oni, ovim svojim gestom, prvi najelementarniji moralni poraz nasilnom Reichu i njegovom fireru...”³⁴ U jednom od udžbenika za istoriju iz 1965. kaže se: “Potpisivanje Trojnog pakta izazvalo je ogorčenje naroda Jugoslavije. U Proglasu Partije, objavljenom još istog dana, ukazivalo se na izdaju kojom su vlastodršci Jugoslavije krunisali svoju dugogodišnju nenarodnu politiku. Istog dana počele su, na poziv Komunističke partije Jugoslavije, demonstracije koje su 27. marta dostigle vrhunac. Narodi Jugoslavije, vođeni od komunista, pokazivali su rešenost da brane nezavisnost zemlje.”³⁵ Ovo će biti zvanično tumačenje sve do 80-ih godina 20. veka.

Tek u poslednjim decenijama 20. veka historiografija i publicistika pružile su objektivniji pristup pre svega preko istraživanja profesora Branka Petranovića, ali i drugih autora.³⁶ B. Petranović je svojim istraživanjima pokazao ne samo kakvu je ulogu igrala Komunistička partija Jugoslavije u demonstracijama 27. marta već

³³ Istorija SKJ, *U borbi za demokratizaciju i odbranu nezavisnosti Jugoslavije (1938 – 1941)*. http://komunist.free.fr/istorija/ist_05.html

³⁴ Viktor Novak, *Magnum crimen. Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Zagreb, 1948, Beograd, 1986, str. 533.

³⁵ *Pregled istorije jugoslovenskih naroda*, II, Beograd, 1965, str. 186.

³⁶ Petranović B. i Žutić N., *27. mart 1941.* (Tematska zbirka dokumenata), Beograd, 1990; Ilić B., *Memoari armijskog generala Bogoljuba S. Ilića 1898-1942*, pr. Mile Bjelajac, Beograd, 1995; Mirković B., *Istina o 27. martu 1941. godine (memoarski spis)*, pr. Petar Bosnić, Beograd, 1996.

je dao odgovore i na mnoga druga pitanja, a posebno ono koje je vezano za ulogu britanskog faktora. On kaže da se britanski uticaj na prevrat 27. marta nikako ne može posmatrati van postojećeg raspoloženja u srpskom narodu i vojsci i da je antinemačko raspoloženje u srpskom narodu bilo nesumnjiva činjenica. Britanski pritisak je prema njegovom tumačenju bio sinhronizovan sa autohtonim otporom naroda u samoj zemlji. Petranović dodaje da je jednostranom i preuveličanom predstavljanju uloge Britanaca u prevratu 27. marta najviše doprinosila nemačka propaganda i propaganda pronemačkih snaga u Srbiji.³⁷

Desetak godina kasnije krenuo je novi talas preispitivanja. “Provala zabranjene prošlosti kod bivših socijalističkih režima krajem 20. veka bila je dobrim delom podstaknuta belinama dekretiranog komunističkog organizovanog pamćenja. Rušenje tabua kratko je trajalo, jer je ubrzo stigla faza novih isključivosti... Nakon slova socijalizma tabuizirana prošlost vraća se u isključivom i osvetničkom obliku.”³⁸ Antifašističko nasleđe Jugoslavije počelo je da se povlači i nestaje iz svakodnevnog života.³⁹ Ulica 27. marta promenila je naziv, tj. vraćeno joj je ime koje je imala pre Drugog svetskog rata, Ulica Kraljice Marije. Promena naziva ulice izazvala je reakcije u javnosti, ali objašnjenje je dato da se radi o povratku na stari naziv jer su posle rata komunisti nasilno menjali nazive ulicama.⁴⁰

Poslednjih godina se u javnosti sve češće može čuti mišljenje kako je 27. mart bio “fatalna greška” koja je prouzrokovala niz katastrofalnih posledica. Događaji od 27. marta 1941. posmatraju se isključivo kao delo britanske obaveštajne službe, govori se o ulozi drugih obaveštajnih službi, kaže kako je 27. mart bio “suštinski iracionalan čin u duhu kosovskog mita”.⁴¹ Poseban pravac u historiografiji i publicistici predstavlja nastojanje potomaka i poštovaoca kneza Pavla da ga rehabilituju, tj. da revidiraju njegovu ulogu u martovskim zbivanjima. Autori ovih knjiga tvrde između ostalog da je puč uneo razdor među Srbima, da je predstavljao “virus” koji razara nacionalno biće već decenijama.⁴² Istoričar dr Petar Opačić tvrdi da, s obzirom da su garancije koje je Jugoslavija dobila potpisivanjem Trojnog pakta (očuvanje integriteta, suvereniteta, nepovredivost granica, neučestvovanje u vojnim pohodima

³⁷ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, str. 67-68.

³⁸ Todor Kuljić, *Kultura sećanja*, Beograd, 2006, str. 162.

³⁹ Dragan Bisenić, “Donovanov pozdrav Beogradu”, danas.co.yu/20060325/vikend7.html

⁴⁰ Velimir Ćurguz Kazimir, “Kloniranje istorije”, *Vreme*, br. 762, <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=424675>

⁴¹ novosti.rs/sr/stampaj/opcija/btg_novosti/0/3046/

⁴² Nil Balfur i Sali Mekej, *Knez Pavle Karađorđević-jedna zakasnela biografija*, Beograd, 1990 (*Prince Paul of Yugoslavia*, by Neil Balfour and Sally Mackay, Hamish Hamilton, London, 1980); Миодраг Јанковић, *Кнез Павле од лепоте до истине*, Београд, 2004; Миодраг Јанковић, Вељко Лалић, *Кнез Павле истина о 27. марту*, Београд, 2007.

Pakta, uz obavezu da se jugoslovenska teritorija neće koristiti za prevoz trupa i vojnih transporta, i uz sve to, Jugoslaviji su data obećanja za pristup Egejskom moru, posed Soluna i solunske luke) morale da se čuvaju kao tajna, to “iskoristili srpski političari i oficiri – protivnici pristupanja zemlje Paktu, u svojoj propagandi, optužujući vladu za izdaju zemlje i uvlačenje u rat na strani fašističkih sila, te su na toj osnovi uspjeli da izvedu narod na ulice i omoguće uspješan vojni puč 27. marta, kojim je srušena vlada Cvetković-Maček, uklonjen knez Pavle iz vrha državne vlasti, a maloletni kralj Petar Drugi doveden na presto”. On dalje navodi kao posledice: Aprilski rat i kapitulaciju vojske, rasparčavanje zemlje, stvaranje kvislinških tvorevina, genocid nad srpskim narodom, revoluciju i kontrarevoluciju, itd. Opačić kritikuje “pravoverne” istoričare koji su tvrdili da Hitleru nije moglo da se veruje, navodeći primer Bugarske u čijem slučaju je poštovan dogovor. Dodaje da je, što se tiče Jugoslavije, pristupanje Trojnom paktu značilo nadu u preživljavanje.⁴³

U udžbeniku za 8. razred osnovne škole objavljenom 2005. godine piše: “Narod je na ulicama burnim demonstracijama i u slavljeničkom raspoloženju pozdravio taj događaj. Podršku i čestitke za ovakav rasplet događaja u Beogradu naročito je pružila vlada Velike Britanije.” Dalje sledi da je odluka o napadu na Beograd doneta istog dana i da je Hitler zbog “verolomstva” zahtevao da se Jugoslavija napadne nemilosrdno.⁴⁴

Sve se češće naglašava da su “zaverenici koji su se rukovodili patriotizmom, sledili mitsku stranu srpske istorije” i da je “istorijski zanos dela srpskog naroda proizveo katastrofu u Aprilskom ratu, okupaciju i komadanje zemlje, razbuktavanje srpsko-hrvatskog sukoba... otpočinjanje stravičnog genocida nad Srbima...”⁴⁵ Tumači se da je puč indirektno doveo do osvajanja vlasti od strane KPJ, ali i do sukoba devedesetih godina na jugoslovenskom prostoru jer je “bio dodatna kočnica u razvoju nacionalne i demokratske političke kulture kod Srba”.⁴⁶ Na pitanje da li je pakt mogao da poštedi Jugoslaviju od ratnih razaranja uglavnom se daju potvrdni odgovori, mada ima i onih istoričara koji priznaju da, ako bi Jugoslavija i bila pošteđena ratnog vihora kao Bugarska, Rumunija ili Mađarska, svakako je ne bi “mimoišao talas sovjetizacije”.⁴⁷ Nedavno je sa velikom pompom “otkrivena” čak i

⁴³ Dr Petar Opačić, “Odmazda zbog puča – Jugoslavija u Trojnom Paktu” (8), 23. mart 2006, www.novosti.co.yu/code/navigate.php?Id=16&status=jedna&datum=2006-03-23&feljton=5146

⁴⁴ Сузана Рајић, Коста Николић, Небојша Јовановић, *Историја за 8. разред*, Београд, 2005.

⁴⁵ Коста Николић, Бојан Б. Димитријевић, *Данило Греговић и 25. март 1941.*, Београд, 2007, стр. 235-237.

⁴⁶ Zoran Janjetović, “27. ožujak 1941.: uzroci, akteri, ideologija, posljedice”, *Časopis za suvremenu povijest*, 3/2006, Zagreb, str. 1013-1029.

⁴⁷ Бојан Б. Димитријевић, “Рат или пакт? Дилема са најкраће историјске дистанце”, *Историја XX века*, 1/2005, стр. 63-76.

davno poznata činjenica u istoriografiji kako demonstracije nisu bile komunističke (povodom otkrivanja filma o demonstracijama). Tim povodom istoričar dr Milan Ristović je rekao: “Problem ovog istorijskog događaja, kao i svih ostalih, jeste njihova složenost. Prikazani film jeste pokušaj jedne zanimljive rekonstrukcije. Meni nije doneo bog zna šta novo, neki snimci su viđeni, neki nisu, a on je kao celina zanimljiv istorijski dokument. Vidimo ko je sve učestvovao – studenti, običan svet, pa neki sa šubarama i kokardama. Ono kako se kasnije tumačio, to je rezultat nove političke situacije. Niste mogli da očekujete od Titovog režima posle 1945. da o jednom tako kompleksnom događaju govori i prikazuje ga u njegovoj složenosti, u kojoj su komunisti bili samo jedan njegov deo. I to manji.”⁴⁸ Dodao je da je na demonstracijama 27. marta 1941. bila trećina ukupnog stanovništva Beograda i da je ono oko čega nema rasprave, činjenica da su te demonstracije bile eksplozija patriotske energije. “Narod se pobunio protiv nečega što nije bila tradicija, protiv savezništva sa bivšim neprijateljima. Druga je stvar kako se to danas ocenjuje. Nepotrebno je i neistorično govoriti da li je 27. mart bio potreba, da li je bio samoubilački čin.”

O “nametanju 55 godina komunizma”, koje neki istoričari ubrajaju u istorijske posledice aprilskog sloma, dr M. Bjelajac svojevremeno je napisao da razloge pre treba tražiti u odnosima zapadnih sila i SSSR-a, a ne u 27. martu. Isti autor upozorava da istoričari sada znaju “... da je 7. jula 1940. u Berlinu između Hitlera i Čana bilo zaključeno da Jugoslavija ‘kakva je sada’ neće moći da ima prava građanstva u novoj od Osovine stvorenoj Evropi. Isti trag prati se u fondovima Višijske Francuske. U avgustu je generalisimus Žekov posle sastanka sa Hitlerom, fon Ribentropom i drugima preneo sofijskim zvaničnicima i intimnim prijateljima ‘da se trenutno u Berlinu neće razmatrati nikakva vojna akcija na Balkanu i to zbog ekonomskih razloga, te da će se čekati konačna pobeda Rajha za komadanje Jugoslavije, koja će biti svedena u granice Stare Srbije’. U Viši iz Budimpešte 25. septembra iz dobro informisanih krugova stižu vesti da su u Rimu raspravljani planovi koji neće odmah biti primenjeni. Jugoslavija se razbija i svako dobija svoj deo, a Mađarska i Zemun.”⁴⁹ Ovo nije bilo poznato ni pučistima, ni knezu Pavlu.

Različita tumačenja i manipulacije 27. martom prisutna su već šezdeset godina u publicistici i istoriografiji u zavisnosti od političkih prilika i strane koja svoju ulogu u ovim zbivanjima nastoji da opravda ili naglasi. Tumači ovog događaja ponekad zaboravljaju da akteri zbivanja o kojima pišu nisu mogli da znaju kakve će biti posledice njihovih postupaka, niti da li će ih biti, kao što nisu mogli da znaju ni

⁴⁸ T. Čanak, *Istoričar Milan Ristović posle emitovanja nedavno otkrivenog filma o 27. martu*, <http://arhiva.glas-javnosti.co.yu/arhiva/2006/03/29/srpski/K06032801.shtml>

⁴⁹ Др Миле Бјелајац, “Да ли је пуч од 27. марта био грешка/Поводом писма историчара др Зорана Јањетовића у рубрици ‘Међу нама’, 30. 3. 2006”, *Политика*, 8. 4. 2006, стр. 14.

kada će se i kako rat završiti. Pučisti su mogli da naslućuju izvesne posledice, ali nisu mogli da pretpostave da će doći do sloma države, podele i okupacije, građanskog rata, pokolja i progona onih razmera koje su usledile. Kolika god da je bila uloga Britanaca u pripremi puča, on svakako ne bi uspeo da nije bilo širokog neraspoloženja prema knezu Pavlu lično i vladi Cvetković-Maček, bez obzira na rasprave o tome da li je politika koju je knez Pavle vodio bila ispravna ili ne. Istoričari bi pre svih trebali da se čuvaju tvrdnji da bi “pristupanje Trojnom paktu značilo nadu za preživljavanje” jer na osnovu današnjih saznanja teško može da se tvrdi da se sudbina Jugoslavije ne bi na isti način odigrala čak i da se ostalo pri Trojnom paktu.

History and Remembering– the Case of March 27, 1941

Summary

The putsch made on March 27, 1941 and the way it was interpreted in the next sixty years, make a good example of how memory is used as an instrument of power or as an instrument of specific partial needs and interests. During World War II and after it, foreign and domestic historiography wrote about this specific event and its consequences from different positions which ranged from veneration to negation. Many reminiscences covering the same range were published. The occurrence was interpreted differently, but predominantly with an emotional and ideological load. The king and the emigrant circles used it as moral capital. For others, the date was fatal. Interpretations usually reflected the time in which their authors lived and theses that they wanted to prove, and not the times and circumstances in which it happened. Beside manipulation of the event by the actors themselves, there occurred manipulation of the event by the authorities. After 1945, the putsch was completely used in function of the needs of new authorities as a great patriotic achievement with conscious suppression and disregard of some facts. Today this occurrence is interpreted as a fatal error which produced all evils that happened during World War II and after it in the region of the former Yugoslav state.

Dokica Jovanović

... ČUO JE DA SU CIGANI STRELJANI NA BUBNJU...*

Kultura zaborava ili Romi u Nišu u vreme
II svetskog rata

U Nišu i na seoskom području niške opštine početkom II svetskog rata je živelo više od 1.300 Roma. Niš je tada imao oko 40.000 žitelja. Prvo masovnije hapšenje niških Roma (zna se da se radilo o "velikoj grupi"), desilo se oktobra 1942. godine, kada su uhapšeni Romi bili odvedeni u logor na Crvenom Krstu u Nišu. Inače, o sudbini niških Roma u tom periodu se ne zna mnogo. Osim retkih svedočenja očevidaca sačuvanih u raznim dokumentima, pre svega u Arhivu grada Niša, i sećanja retkih savremenika, nema sistematizovanih nalaza o ovoj stvari. Sa druge strane, sudbina Roma u ratu ne predstavlja naročit interes (sem retkih istraživača) zvaničnih ustanova (političkih, obrazovnih, naučnih, kulturnih...). Naravno, zaboravljeno je čak i to da se o Romima ništa nije želelo znati.

“**T**reba poći od načelne postavke da su Jevreji i Cigani uopšte nepouzdan elemenat i da samim tim predstavljaju opasnost za javni poredak i sigurnost. Jevrejski intelekt je taj koji je začeo ovaj rat; on se mora uništiti. *Cigani ne mogu biti korisni članovi zajednice naroda s obzirom na njihovu duhovnu i fizičku*

Iz nacističkog
kriminalističkog
dosjea (fotografija
AKG London).

* Iz svedočenja Rake Panića, iz Niša, pred Gradskim povereništvom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Nišu, datog 14. 2. 1945.

gradnju. Utvrđeno je da je jevrejski elemenat uzeo znatnog učešća u vođstvu bandi i da su baš *Cigani odgovorni za naročita zverstva i za obavljanje obaveštajne službe* (kurzivi moji). Stoga se načelno u svakom slučaju imaju staviti na raspoloženje trupa kao taoci svi muškarci Jevreji i Cigani. Uostalom postoji namera da se žene i deca Jevreja i Cigana uskoro prikupe u sabirni logor.”¹

Upravo citirana naredba vojnog zapovednika Srbije je bila “zakonska osnova” za postupanje prema Romima u okupiranoj Srbiji. I u Nišu.

U Nišu je, pre početka II svetskog rata, živelo oko 40.000 žitelja, a od toga oko 950 Roma u gradu i oko 350 na seoskom području. O razmerama genocida nad Romima govori podatak da je popisom iz 1948. godine u Nišu evidentirano 566 Roma, a na seoskom području opštine Niš 354 Roma.² Međutim, ovaj podatak se mora uzeti sa izvesnom rezervom jer je etnička mimikrija kod Roma i tada (kao i danas) bila vrlo izražena. Osim toga, okupatorske vlasti su objavljivale imena streljanih Srba i Jevreja. Međutim, o ubijenim Romima nije vođena naročita evidencija. Njihovih imena, po pravilu, nije bilo na objavama okupatorskih vlasti. U Arhivu i Muzeju grada Niša ima vrlo malo dokumenata o Romima, te se ne može utvrditi makar približan broj streljanih Roma, niti se može celovito sagledati njihov položaj.

Konsultujući retke dokumente i nekoliko objavljenih tekstova, kao i delove nekih publikacija pokušaću da, barem u naznakama, osenčim sudbinu niških Roma. Nedostatak dokumenata i izražena nezainteresovanost stručne i šire javnosti za ovu mračnu stranicu bliže prošlosti su bili razlog da zajedno sa snimateljem, organizatorom i režiserom sa romske RTV “Nišava”, kao prilog za ovaj skup, snimim dokumentarni film o sudbini niških Roma u II svetskom ratu pod naslovom *Ovaj život, poklonjen mi je*.

Upravo zbog rečene kulture zaborava zapišaću u ovom tekstu imena Roma onako kako su zapisana u ovim retkim dokumentima i onako kako su rečena u razgovorima sa starim Romima, savremeniciima ratnih zbivanja u Nišu. Drugi razlog ovoj odluci je u sledećem: ovo je prvi put da se javno publikuju imena nekih Roma-žrtava posle više od 60 godina.

Ratna stvarnost niških Roma je obeležena zločinom, progonom i diskriminacijom koji su vršeni nad njima.

Prvih dana okupacije predsednik niške opštine Dragutin Živković je potpisao “Rešenje na osnovu Uredbe i naredbe vojnog zapovednika u Srbiji o Jevrejima i ci-

¹ Naredba dr Harolda Turnera, SS brigadnog vođe i državnog savetnika u činu generallajtnanta i načelnika Upravnog štaba Srbije, od 26. oktobra 1941. godine, potčinjenim komandanturama. Vidi šire u: Jovan Zlatić, *Stradanje Jevreja i Cigana u Nišu 1941-1943*, Nissa, 3-4/1990, str. 87-94.

² Jovan Ćirić, *Prilog o poreklu i prošlosti Roma u Nišu i niškom kraju*, Nissa, 3-4/1991, str. 468.

ganima, a u vezi § 4. iste Uredbe da se dole označeni službenici razreše odmah od dužnosti”. Tri službenika Jevreja i petnaest Roma (“služitelja Tehničkog odeljenja”) izbačeno je s posla.³ Pored toga, kvislinška propaganda je označila Rome, uz Jevreje i antifašiste, kao veliku pretnju “novom poretku”. “Novo vreme” u tekstu pod naslovom *Prostitutka na čelu komunističkog štaba – Uništenje komunista na Pasjači* piše:⁴ “Pre izvesnog vremena glavni komunistički štab za Jablanicu, Kosanicu i Toplicu potpuno je uništen... Štab se sastojao od jevreja, cigana, propalih gimnazista i studenata, nedoučenih intelektualaca i robijaša iz mitrovačkog zatvora na čelu kojih se nalazila ‘Mancika’⁵ prostitutka iz Prokuplja.”⁶ U skladu sa rasističkom politikom kvislinških vlasti u Srbiji Romi su bili, primera radi, isključeni prilikom dodele besplatne hrane beogradskoj sirotinji. U “Novom vremenu” se može pročitati sledeća vest pod naslovom *Na dan svoje slave deliće Beogradska opština hranu i hleb sirotinji*: “Sutra na Spasovdan, na dan svoje slave, opština grada Beograda podeliće sirotinji beogradskoj besplatno hranu i hleb. Pravo na ovo imaju svi izuzev Jevreja i Cigana.”⁷

Sastavni deo njihovog života je bio koncentracioni logor na Crvenom krstu u Nišu. Internirani su u ovaj logor zajedno sa Srbima, Jevrejima i internircima iz raznih krajeva Evrope. Iz ovog logora su vodila tri puta za internirane Rome. Jedan put ih je vodio na prinudni rad u Borski rudnik, drugi u koncentracione logore širom Evrope, a treći na Bubanj, brdo u okolini Niša, gde su streljani. Pored toga, prinudni rad je bio svakodnevnica onih Roma koji nisu bili internirani. Romkinje su Nemcima, čuvarima logora, prale posuđe, uređivale jevrejske kuće u koje su se useljavali Nemci, krečile su javne objekte... Romi su bili prinuđeni da prisustvuju streljanjima na Bubnju i da potom sahranjuju streljane,⁸ kao i da prenose rekvirira-

³ Ovim rešenjem “razrešeni su od dužnosti” Bukiš Geršon, ekonom Gradskog poglavarstva; Mandilović Nahman, činovnik Uprave trošarine; Harovan Aron, stražar Uprave trošarine; Latifović Trajko, malbaša Gradskog poglavarstva; Hajrić Salija, malbaša; Salijević Jašar, malbaša; Zekić Gane, malbaša; Eminović Arif, malbaša; Agušević Mustafa, malbaša; Ajdinović Salija, služitelj Tehničkog odeljenja; Asanović Šefket, čistač; Kurtić Nezir, čistač; Salijević Numer, čistač; Bajramović Meda, čistač; Alijević Džema, pozivar; Salijević Ašim, pozivar; Suljić Mustafa, pozivar; Osmanović Jašar, čistač dnevničar. Rešenje broj 28199 od 10. 6. 1941. Arhiv grada Niša.

⁴ Pasjača je naselje u okolini Prokuplja, blizu Niša.

⁵ Nedeljka Tašković “Mancika”.

⁶ “Novo vreme”, 15. 3. 1942.

⁷ “Novo vreme”, 28. 5. 1941.

⁸ Poput Nemaca u II svetskom ratu i Srbi i Albanci su zloupotrebljavali Rome i primoravali ih da sahranjuju protivničke žrtve u vreme rata na Kosovu (1999), a onda im to kasnije nisu praštali. To je jedan od razloga masovnog egzodusa Roma sa Kosova, kao i ponižavajućeg položaja Roma-izbeglica sa Kosova u Srbiji. O ovom: Jovan Živković, *Sudbina Roma Kosova*, u: *Romi – sociološki uvid*, Komrenski susreti, Niš, 2000.

ne stvari logoraša u nemački magacin, u koji je pretvorena niška sinagoga. Ovo je bilo posebno traumatično iskustvo jer su na ove "poslove" bila primoravana i deca od 10-12 godina.⁹

Septembra 1941. u Nišu je otvoren prvi nacistički koncentracioni logor u Jugoslaviji u kasarnskim objektima jugoslovenske vojske.¹⁰ Feldkomandatura 809 je formirala koncentracioni logor na Crvenom krstu u Nišu (Das Anhalterlager – Nisch). Logor i stratište na Bubnju neposredno je formirao šef Gestapa u Nišu SS kapetan Hamer, Nemač iz Štetina.¹¹

Kroz logor je prošlo preko 30.000 logoraša. Iz logora je na Bubnju streljano od 5.000 do 12.000 logoraša. Utvrđeno je samo 1910 imena streljanih. Nemački koncentracioni logor na Crvenom krstu likvidiran je 14. septembra 1944. godine. Sutradan već nije bilo nikoga u logoru iz logorske uprave i straže. Tog dana iz Niša se povukao i Gestapo, ostavljajući grad operativnim i nemačkim vojnopolicijskim jedinicama. Zgradu logora i ostale objekte u logorskom krugu koristile su do oslobođenja (14. oktobra 1944) nemačke radne grupe. Nemci su uništili svu dokumentaciju o logoru na Crvenom krstu tako da nikad neće biti utvrđen ni broj logoraša, ni broj streljanih na Bubnju...¹² Prema *Enciklopediji Niša* streljano je oko 10.000-12.000 logoraša – učesnika NOR-a i antifašista iz Srbije i, posebno, jugoistočne Srbije, ali i iz Jugoslavije. U logoru je bilo i Poljaka, Francuza, Grka, Rusa i Engleza. Streljanja su počela januara 1942. godine i okončana su pred samo oslobođenje Niša. Često je dnevno streljano i po nekoliko stotina ljudi, a najviše je streljano 16. i 17. februara 1942. godine, posle begstva grupe od 105 logoraša. Tom prilikom je streljano više od hiljadu ljudi, a samo 17. februara je streljano 850 logoraša (Srba, Jevreja i Roma). Pred kraj rata nacisti su krajem septembra i početkom oktobra 1944. oko 20 dana otkopavali leševe na Bubnju i spaljivali ih. Ovaj logor je jedini među koncentracionim logorima u Jugoslaviji koji je sačuvan u celini.¹³

⁹ Prema sećanjima Esada Useinovića, Mustafe Barčića, Malke Memetović, Malića Sinanovića i Ahmeta Huseinovića, *Ovaj život, poklonjen mi je*, dokumentarni film o niškim Romima u vreme II svetskog rata, scenario: Đokica Jovanović, režija: Đokica Jovanović i Damir Barčić, produkcija RTV Nišava, Niš, 2007.

¹⁰ Zanimljiv je podatak da je prvi komandant logora, izvesni Robert, bio slikar.

¹¹ *Enciklopedija Niša*, knjiga *Istorija*, Gradina, Niš, 1995, str. 133-134 i 199; Dragoljub B. Đorđević, Serbian Roma Sufferings in the Second World War: Religiological Indications and Smaller Romological Precious Contribution, u: *Culture in the Processes of Development, Regionalization and Euro-Integration of the Balkans*, Niš, 2003, str. 355.

¹² Prema: Miroslav M. Milovanović, *Nemački koncentracioni logor na Crvenom krstu u Nišu i streljanja na Bubnju*, ISI/OO SUBNOR Niš/NN, Niš, 1983.

¹³ *Enciklopedija Niša*, knjiga *Priroda, prostor, stanovništvo*, Gradina, Niš, 1995, str. 14-15; *Enciklopedija Niša*, knjiga *Istorija*, Gradina, 1995, str. 133-134.

Politiku uništenja Roma u Srbiji kreirali su: nemački vojni zapovednik Hajnrih Dankelman, šef Gestapa (Ajnzackomande Beograd) Karl Kraus, predsednik vlade Milan Nedić, ministar unutrašnjih poslova Milan Aćimović, upravnik grada Beograda Dragomir Dragi Jovanović i šef Specijalne policije Ilija Paranos.

Prvo veliko hapšenje Roma u Nišu desilo se 20. oktobra 1942. godine. Noću u 22 časa kvislinška vojska je blokirala svih pet romskih mahala ("Stočni trg", "Beograd-mahalu", "Stambolkapiju", "Čair" i "Rabadži-mahalu"). "Hapsili su sve muškarce, mladiće od 16 godina, pa do ljudi duboke starosti. Romski kmet je vodio vojnike i vikao na srpskom: 'Narode, ustanite i izlazite', a na romskom jeziku 'Bežite, kud ko zna'. Zahvaljujući toj snalažljivosti kmeta mnogi su se razbežali. No ipak uhapšeno je oko 370 Roma i odvedeno u Logor na Crvenom krstu. Među njima je bilo i dosta muzičara. Jednom su dozvolili da unese violinu. Tako je u logoru nastala i poznata pesma:¹⁴ 'Ciganska je tuga pregolema, niko ne zna šta se njima sprema.'¹⁵ O ovom događaju svedoči Esad Useinović. Prema njegovim rečima, romski kmet se zvao Arif. Međutim, policija je saznala da je on upozoravao Rome da beže. Uhapšen je i od posledica torture je preminuo nekoliko meseci kasnije.¹⁶

Tom prilikom je na Bbnju streljano preko 600 Roma-Nišlija i Roma iz okolnih mesta i gradova.

Pre ovog masovnog hapšenja, piše Miroslav M. Milovanović, Romi nisu mnogo uznemiravani, zahvaljujući zalaganju nekih albansko-muslimanskih verskih autoriteta. Uz pomoć reisul-uleme, vrhovnog poglavara muslimana u Jugoslaviji, uverili su nemačku komandu da njihovi sunarodnici u Nišu nisu Cigani, ni skitači, da imaju svoje zanimanje, da su muslimani i da pripadaju albanskoj i turskoj narodnosnoj grupi.

Uslovi u logoru su bili izuzetno teški. Samo u jednoj sobi je bilo preko 200 logoraša. Nisu mogli ni da legnu. Za zadovoljenje fizioloških potreba su imali samo jednu kiblu, pa se to činilo i na podu. Romi koji su izbegli hapšenje pokušavali su da spasu iz logora svoje sunarodnike. Jedna delegacija je uspela da uspostavi vezu sa Ali-beg Dragom, koji je, zajedno sa Džafer Devom, agentom Abvera, na Kosovu bio na čelu kvislinškog Albanskog narodnog saveza. On je kod Gestapa

¹⁴ "Ciganska je tuga pregolema,
niko ne zna šta se njima sprema.
Ševket svira turske melodije,
A ponajviše ternije borije."

Pesma iz Leskovca i okoline

¹⁵ Miroslav M. Milovanović, nav. d., str. 194-195.

¹⁶ *Ovaj život, poklonjen mi je*, dokumentarni film.

u Nišu izdejstvovao da uhapšeni Romi budu pušteni. Posle 20-30 dana pušteni su po grupama, najpre oni koji su bili zaposleni u fabrikama. Ali, jedna grupa od 90 Roma je prebačena u Kazneni zavod i odatle 23. februara 1943. godine streljana na Bubnju.

Kada je u maju 1941. godine izašla nemačka uredba o Jevrejima i Ciganima, i Romi su morali da nose žutu traku i bilo im je ograničeno kretanje u gradu.¹⁷ Kasim M. Čehajić, sudija Sreskog šerijatskog suda, čija su dva sina bila u nemačkoj vojsci, i Sulejman Babić, pisar tog suda, od pre rata agent nemačke obaveštajne službe i službenik Sreskog suda u Nišu, vođa narodnosne grupe Albanaca muslimana, u Nišu su održavali vezu sa Feldkomandaturom. Oni su 1942. godine, na molbu Roma, od feldkomandanta tražili skidanje traka. Odgovoreno im je da je to u nadležnosti nemačkog komandanta Srbije. Čehajić je u Beogradu izdejstvovao da Romi u Nišu skinu trake i da mogu da se zapošljavaju. Imali su u Šumatovačkoj ulici broj 7 kancelariju u kojoj su se dogovarali kako da spasu nekog od sunarodnika koji je uhapšen, pa su zato skupljali i novac da bi mitom izdejstvovali oslobađanje.

Strah Roma od novih hapšenja i streljanja zloupotrebljavali su Čehajić i Babić, tako što su mobilisali Rome za nemačku vojsku. Babića je posle kapitulacije Italije Ali-beg Draga postavio za vođu narodnosne grupe Albanaca muslimana ne samo u Nišu, već i u Srbiji. Kao vođa te narodnosne grupe u koju su uključeni i Romi, on je vodio prepisku sa Feldkomandanturom 809, izdavao potvrde sa pečatom: Grupe Popullore Shqiptare, Die Albanische Volksgruppe, Nisch. Iz optužnice vojnog suda XIII korpusa NOVJ i iskaza svedoka na suđenju Kasimu Čehajiću i Sulejmanu Babiću vidi se da su oni vršili pritisak na Rome da se izjašnjavaju kao Albanci i da stupaju u albanske kvislinške jedinice. Međutim, njihovo zalaganje nije bilo naročito uspešno. Mobilisano je svega 14-16 Roma muslimana iz Niša i po jedan iz Aleksinca i Bele Palanke. Babić je vršio mobilizaciju i u Leskovcu, Prokuplju i drugim mestima. Jedan odred mobilisanih Roma, pod komandom nemačkih oficira, imao je sedište u Leskovcu, a kasnije u Nišu.¹⁸

Pravoslavni sveštenici su, takođe, na svoj način spašavali Rome. "Popovi... uz podršku meštana su Rome uvodili u pravoslavlje i tako im čuvali glave i familije od streljanja ili deportovanja u logore... Informatori beleže: 'Velepoljski Romi nisu odvajkada bili pravoslavne veroispovesti. Njih je sveštenik Živojin Savić masovno

¹⁷ Nemačke i bugarske vlasti su zabranile niškim Romima da posećuju njihovu veliku svetinju – Zajde Badža, koja se nalazi neposredno uza zidine Niške tvrđave, pored Beogradske kapije. O ovom islamsko-hrišćanskom romskom kulturnom mestu vidi u: Dragoljub B. Đorđević i Dragan Todorović, *Zajde Badža*, Kultura, 103-104/2002.

¹⁸ Prema: Miroslav M. Milovanović, nav. d., str. 194-195.

pokrstio u toku 2. svetskog rata, dajući im i srpska imena i prezimena, i spasavajući ih od nemačkog streljanja.”¹⁹

Na osnovu podataka do kojih sam došao koristeći fondove Arhiva grada Niša u logoru na Crvenom krstu i na Bubnju streljano je 298 Roma. Naravno, ovo je netačan broj. A da li je, makar približno, verodostojan? Ne znam. To je razlog za opsežno skrupulozno istraživanje o streljanim Srbima, Jevrejima, Romima... u Nišu.

U spomen svim streljanima 1963. godine je podignut monumentalni spomenik na Bubnju u obliku tri stisnute pesnice. Rad vajara Ivana Sabolića.

Na kraju navodim neka svedočenja Roma o streljanju, kao i o streljanju Roma.

* * *

“Nemci su šest zarobljenih partizana 5. decembra 1941. godine streljali na groblju kod Žitkovca. Najpre im je pročitana smrtna presuda na nemačkom jeziku... Odbili su versku ispovest svešteniku Vukadinu Vukadinoviću, izjavivši da su oni narodni borci. Novac i stvari od vrednosti koje su našli kod streljanih partizana, Nemci su uzeli za sebe, a svešteniku su na to dali pismenu potvrdu.

Toga dana Nemci su streljali i 33 Roma, pohapšenih u Jošanici.”²⁰

* * *

“Meseca februara 1942. godine odveden sam od strane Feldžandarmerije oko četrnaest sata izjutra zajedno sa oko 25 mojih sunarodnika (Cigana) kamionom na mesto zvano Bujanj. Po našem dolasku dobili smo od Nemaca ašove i krampove, pa smo čekali do 6 časova, a tada su počeli da pristižu kamioni sa Jevrejima. Kad bi kamion stigao, Nemci su izvodili iz njega po 12 lica, pa ako su bila nešto bolje odevena, svlačili ih i potom odvodili na jedno 30-40 metara od kamiona. Tu bi ih poređali leđima okrenutim Nemcima koji treba da ih streljaju. Na 6 metara daljine od žrtava, stajali su oko 12 Nemaca i na dati znak pucali u potiljak žrtava. Pošto je posao završen sa prvom dvanaesticom, Nemci su dovodili drugih 12. Tako je to išlo celog dana, sve do 4 časa po podne, tako da je celog dana streljano 1000 osoba. Sva streljana lica bili su Jevreji, a među njima i dve žene i oko 12 dečaka između 12-13 godina” (Svedok Medo Omerović, streljanje 17. februara 1942).

* * *

¹⁹ Dragoljub B. Đorđević i Dragan Todorović, *Javor iznad glave – Klasična vera i romsko-pravoslavna seoska groblja*, Komrenski sociološki susreti, Niš, 1999, str. 51.

²⁰ Dragoljub Ž. Mirčetić, *Ozrenski NOP odred 1941-1943*, Narodne novine, Niš, 1979, str. 117.

“Kad su streljali decu, jedan dečak od 14 godina kleknuo je pre nego što će da ga streljaju, sklopio ruke i molio – Bitte!, no i on je streljan sa ostalom decom” (Svedok Anedži Kurtić, streljanje 17. februara 1942).²¹

* * *

“Rađeno na dan 24. februara 1945. god. kod Gradskog poglavarstva za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Nišu, a po predmetu masovnog streljanja od strane Nemaca na Bubnju.

Datuma se ne sećam, ali znam da je bila 1943. god., kada su nas jednoga dana, rano ujutru skupili Nemci pred svoju Feldžandarmeriju, te su nas odatle odveli kamionom na Bubanj, da bi tamo pokopali, kao što smo kasnije videli – one žrtve, koje će oni toga dana streljati. Bilo ih je oko 50. Oko 8 časova naišao je prvi kamion sa žrtvama. Nemci su 10 lica izdvojili i odveli ih na 50 metara od mesta gde je stajao kamion i tako poredali ljude i streljali, gađajući u potiljak. Iza toga smo morali streljana lica odvući do ranije već iskopanih raka, koje su bile dugačke 30 metara, a široke 5. Za vreme dok smo ređali te žrtve, Nemci su poredali drugu desetoricu, te i njih na isti način streljali. Tako je to bilo celog dana, sve do 5 časova po podne. Tom prilikom streljano je oko 700 lica...” (Svedok Memet Kurtić, iz Niša, star 29 godina).

* * *

“Rađeno 26. februara 1945. god. kod Gradskog povereništva za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Nišu, a po predmetu masovnog streljanja od strane Nemaca na Bubnju.

Kao kmet ciganske male ‘Stočni trg’, morao sam da dam, odnosno da odredim, po potraživanju biv. niške opštine, moje sunarodnike – za pokopavanje Cigana, koji su streljani 23. februara 1943. g. na Bubnju.

Po pričanju tih mojih ljudi poznato mi je da su tada na Bubnju, između ostalih, streljani sledeći: Memet Ajdarević, star oko 49 godina; Ismailović Sefer, star oko 60 godina; Bajram Belić, star oko 38 godina; Smail Smailović, star oko 38 godina; Salim Jašar Dervišević, star oko 60 godina; Latif Ramadanović, star oko 40 godina; Salija Ajdarević, star oko 60 godina; Mamut Pašić, star oko 62 godine; Saip Ibišević, star oko 65 godina; Tozi Amzić-Asanović, star oko 65 godina; Kamber Muštafić, star oko 60 godina; Ramadan Memetović-Ibišević, star oko 85 godina; Asan Amzić, star oko 65 godina; Alilović Memet, star oko 60 godina; Trajko Kurtić, star

²¹ Miroslav Milovanović, nav. d.

oko 20 godina; Feda Sinanović, star oko 50 godina; Ramadan Ajdarović, star oko 65 godina; Asan Mekić, star oko 40 godina.

Poznato mi je da je Salija Asanović, star oko 55 godina, umro u zavodu, a ne da je streljan na Bubnju, kao što predstavlja njegova kći Ana Šabanović.

Sva gore navedena lica bila su iz Niša.

Koliki je broj bio i koliko su lica od Cigana streljana toga dana nije mi poznato” (Svedok Jašar Salijević, iz Niša, star 73 godine).

* * *

“Rađeno 26. februara 1945. god. kod Gradskog poglavarstva za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Nišu, a po predmetu masovnog streljanja od strane Nemaca na Bubnju.

Kao kmet ciganske male ‘Beograd Male’ morao sam po traženju biv. niške opštine, da dam ljude, za pokopavanje streljanih Cigana koji su bili na dan 23. februara 1943. godine streljani od strane Nemaca na Bubnju.

Po pričanju tih ljudi, koji su vršili pokopavanje tih žrtava, znam da su sledeća lica tada na Bubnju streljana: Ismail Džemilović, star oko 26 godina; Osman Kadrijević, star oko 44 godine; Ašimović Ćazim, star oko 55 godina; Ašimović Jakup, star oko 25 godina; Gane Zekić, star oko 65 godina.

Sva gornja lica, koja su streljana, bila su iz Niša.

Koliki je broj i koja su još druga lica tada streljana nije mi poznato” (Svedok Trajko Latifović, iz Niša, star 64 godine).

* * *

“OZNA Niš od 23. II. 1945 g.

... Svedoci na dan 14. II. 1945 god.

1) Jašar Smajević Stočni Trg, 55 svedoči o 34 lica streljanih u seljačkom odelu.

2) Salija Hajrović: Pričali su mu da su streljani osuđenici.

3) Trajko Latifović – isto kao i Salija.

4) Jašar Alilović svedoči o streljanju osuđenika i načinu izvršenja.

5) Rasim Rušitović – isto. Za rad dobili nagradu u 100 din.

6) Borivoje Dimitrijević – Trebinjska 67. – Na Bujanj je 16 i 17 1942 doterano 46-48 kamiona. Prvoga dana osuđenici a drugoga dana Jevreji. seća se jeseni 1943 g. jedne grupe koja je pevala: Ko ne žali nemo mlad umreti, nek se javi našoj četi... U septembru 1944 g. video je kamion pun muškaraca a zatim čuo plotun. posle je osetio smrad paljevine leševa te smatra da su svi postreljani i spaljeni...

11) Raka Panić iz Niša. – U 1941 g. nije bilo streljanja. U 1942 g. video osuđenike N. Kaz. zavoda. Na čist ponedjeljak video Jevreje. Posle nedelju dana (ili dve nedelje) opet grupa streljana. Video da je oko 30 puta vršeno streljanje. Neposredno pre streljanja u avgustu 1944 video je poslednju grupu streljanih u kojoj je bilo oko 50 lica.

Video je da je na žrtve sipan kreč. Video je spaljivanje žrtava. Čuo je da su Cigani streljani na Bubnju.

12) Sinanović Ismail Iz Niša: 23. II. 1945. g.²² video Cigane streljane po spisku V i VI reona. Seća se Trajka Osmanovića i Ramiza Salijevića iz Niša.

14. II. 1945.

1) Aliman Osmanović iz Niša. – vršio je zatrpavanja po pričanju drugih to su bili Jevreji...

Cigani:

Husein Amzić – 13. II. 1945²³ poznato mu je da su u februaru 1943 kada su streljani osuđenici N. K. Z. streljani i 108 kažnjenika muslimana²⁴, 3 studenta i jedan hodža, dakle svega 112 lica.

20 oktobra 1942 god. uhapšeno je 346 islamskih lica pa je od njih 86 streljano 23. I. 1943. god...

Mustafa Agušević 13. II. 1945 g.²⁵ video streljanje osuđenika: 23. II. 1943. streljano 200 lica od toga 80 Cigana.

Jašar Salijević – 26. II. 1945. god.²⁶ prepoznao među streljanima 23. II. 1943. god. Memeta Ajdarevića, Ismailovića Sefera, Smaila Smailovića, Jašara Derviševića, Bajrama Balića, Latifa Ramadanovića, Aliju Ajdarevića, Mamuta Pašića, Saipa Ibiševića, Tosi Amzića Asanovića, Kambara Mustafića, Ramadana Memetovića Ibiševića, Asana Amzića, Alilovića Memeta, Trajka Kurtića, Feda Sinanovića, Ramadana Ajdarevića, Asana Mekića. Salija Asanović je umro u N. K. Z. a nije streljan.

Trajko Latifović zna da su streljani Ismail Ismailović, Osman Kadrijević, Ćazim Ašimović, Ašimović Jakup, Gane Zekić. Sabit Mustafić je umro kao zarobljenik u bolnici a nije streljan.

Osmanović Ismail prepoznao među streljanima: Tose Amzića, Asu Amzića, Rušita Mustafića, Ibraima Latifovića zv. 'Karakon', Asana Mekića, Salija Ajdarevića,

²² Datum svedočenja.

²³ Datum svedočenja.

²⁴ Skoro svi muslimani u Nišu su bili Romi.

²⁵ Datum svedočenja.

²⁶ Datum svedočenja.

Melija Pavića, Jašara Derviševića, Ramadana Memetovića, Ismeta Alilovića, Sefu Atemovića, Saipa Ibiševića, Smaju Ismailovića, Ramadana Alimanovića, Memeta Ajdarevića, Ramadana Ajdarevića, Trajka Kurtića, Bajrama Balića, Fejzu Sinanovića, Kambara Asanovića, Rasima Useinovića, Sefira Ismailovića, Trajka Kurtića Osmanovića, Ramiza 'N' zv. 'Mečkar'. – Salijević.”²⁷

Umesto zaključka

Još uvek se vode rasprave o tome da li su Romi u II svetskom ratu doživeli holokaust. Još uvek se ne zna broj romskih žrtava rata. Procene se kreću od 500.000 do 1.000.000 ubijenih Roma. Sećanje na stradanje Roma, između ostalog, nije potpuno jer Romi nemaju svoj Jad Vašem, koji je otvoren 1953. U svetu danas ima oko 250 muzeja koji čuvaju sećanje na stradanje Jevreja. U Beogradu, takođe, postoji Jevrejski muzej. Romi nemaju Svetsku federaciju romske dece koja su preživela holokaust, kao što postoji Svetska federacija jevrejske dece. Naravno, učinjeni zločin nad Jevrejima je veći no što je to bio zločin nad Romima. No, ne treba nikako smetnuti s uma da je, prema nacionalsocijalističkoj ideologiji, Rome i Jevreje trebalo ukloniti sa lica zemlje. Ako je Izrael, kao država, institucionalna činjenica koja hrabri na sećanje i neguje sećanje, da li će neka država preuzeti tu ulogu i brinuti o sećanju na Rome? Indija? Evropska Unija?

... He Heard That Gypsies Were Being Shot in Bubanj...

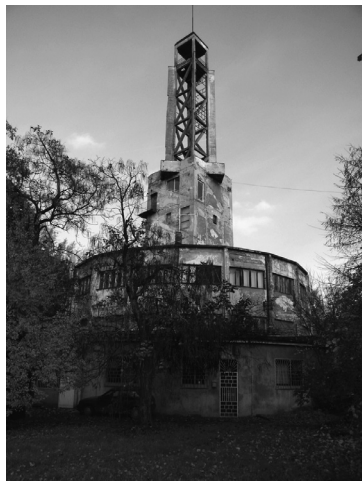
Culture of Forgetting or Roma in Niš during the Second World War

Summary

During the Second World War, more than 1300 Roma lived in Niš, the population of which, at the time, counted about 40,000 citizens. The first mass-arrest of Roma in Niš (it is known to have been a “large group”) took place in October 1942. The arrested Roma were taken to the Red Cross camp in Niš, and not much is known about their destiny. There are only rare testimonies preserved in various documents, e.g. documents in the Archives of the city of Niš, and recollections of rare survivors, but there are no systematized documents dealing with this matter. On the other hand, the destiny of Roma in the war is of no particular interest to official institutions (political, educational, scientific, cultural...), with the exception of a few investigators. Even the fact that no one *wanted* to know about Roma is now forgotten.

²⁷ Arhiv grada Niša.

Olga Manojlović Pinter
Aleksandar Ignjatović

PROSTORI SELEKTOVANIH MEMORIJA: STARO SAJMIŠTE U BEOGRADU I SEĆANJE NA DRUGI SVETSKI RAT

Sećanje na Drugi svetski rat predstavlja jednu od najvažnijih instanci u procesu generisanja sadržaja srpskog nacionalnog identiteta. Važan deo toga procesa jesu prostori komemoracije žrtava Drugog svetskog rata, mesta putem kojih su konstruisani i transformisani ne samo poželjni oblici sećanja, već i izgrađivani dominantni sistemi vrednosti unutar srpskog društva. U topografiji Beograda posebno se izdvaja nekoliko ključnih mesta sećanja na Drugi svetski rat koje je važno dovesti u međusobnu vezu. Njihove relacije dobro odslikavaju složenu i simptomatičnu prirodu odnosa prema problemu žrtava rata, ali i prema prihvatljivom sistemu nacionalnih, društvenih i moralnih standarda. Primer Starog sajmišta u Beogradu veoma je ilustrativan, budući da je značenje toga mesta – nekadašnjeg koncentracionog logora za Jevreje – u javnom prostoru mahom bilo zasnovano na kompleksnom sistemu sećanja, zaboravljanja i supstituisanja memorije. Staro sajmište, kao i drugi prostori sećanja na Drugi svetski rat koji se dovode u vezu sa jevrejskim žrtvama (Sefardska sinagoga na Dorćolu, Spomenik jevrejskim žrtvama fašizma na Jevrejskom groblju i Memorijal Topovske šupe), posmatrani u perspektivi odnosa prema drugim, centralnim mestima sećanja na rat (pre svega Spomen-parkom Jajinci), svedoče o rigidnom, tendenciozno isključivom i totalizujućem konceptu društvenog identiteta. Štaviše, savremene intervencije u fizičkoj strukturi i funkciji ovih memorijala, različiti planovi koji su odredili njihovu dalju sudbinu, kao i promena interpretacije njihove sadržine jasan su pokazatelj da je transformacija upravljanja sećanja na Drugi svetski rat temeljno značajan aspekt ne samo promenljivog i nestabilnog odnosa prema recentnoj prošlosti, već i procesa opcrtavanja granica kolektivnih identiteta u Srbiji.

Staro sajmište
danas.

Dragi Hilmaru,

[...] Sve do sada sam držao da te prezirem zbog duhovnog konformizma i intelektualne arogancije sa kojom si ga kamuflirao, zbog bezobzirne ambicije kojoj si bio kadar da žrtvuješ svaku bolju i moralniju mogućnost svoje ličnosti. Uverio sam se, međutim, da je po sredi nešto sa čime tvoje ljudske i akademske insuficijencije nemaju nikakve veze. Događaji u D.-u, septembra 1943. i septembra 1965, pomogli su mi da steknem pravu sliku o prirodi i razlozima naših, ni najmanje rođaćkih, odnosa. [...] Jer ja, dragi prijatelju, nisam mrzeo tvoje mizerne osobine, tvoj sebični životni program ili tvoje intelektualno nepoštenje, ukratko konformističko i računčunsko ponašanje građanina, doduše demokratske Nemačke, ali Nemačke, u kojoj 1965, kao i u svakoj zemlji, još uvek ima mesta i povoda moralnim pobunama, nego sebe, građanina nacionalsocijalističke Nemačke godine 1943, koji je intimno bio protivu njenog demonskog duha, pa je zamišljao da nešto povodom toga i preduzima, a ovamo mu je ropski služio. I paradoksalno, sve lojalnije, ukoliko je uobrazavao da mu se lukavije i uspešnije suprotstavlja. [...]

tvoj Konrad¹

Profesor srednjevekovne istorije na univerzitetu u Hajdelbergu Konrad Rutkovski, našao se sredinom šezdesetih godina 20. veka kao turista u dalmatinskom gradiću, u kome je tokom Drugog svetskog rata boravio kao poručnik SS-a. Umesto da pruži odmor i potpuno opuštanje, idilično mediteransko okruženje postalo je *mise-en-scène* u kome se Rutkovski suočio sa sopstvenom odgovornošću, nečistom savešću i potisnutim sećanjima. U pismima kolegi i zetu Hilmaru Vagneru, on je opisao susret sa prošlošću koju je nasilni zaborav izobličio i materijalizovao u vampiru Adamu Trpkoviću – nedužnom čoveku za čije je pogubljenje bio direktno odgovoran.

Ovo je u najkraćem siže romana "Kako upokojiti vampira" Borislava Pekića, jednog od onih dela koja svojom slojevitošću otvaraju brojna pitanja i daju osnov novim čitanjima i razumevanju istorijskih procesa i filozofskih sistema. Pekićev roman moguće je svakako analizirati iz različitih uglova, ali se kao posebno inspirativno nameće upravo njegovo promišljanje mehanizama koji oživljavaju sećanja i čine ih osnovom svakog ličnog i kolektivnog identiteta. Štaviše, roman "Kako upokojiti vampira" predstavlja važan putokaz u traganju za odgovorima na pitanja: zašto je sećanja na rat i ratne žrtve uvek bilo tako lako oživeti, a tako teško "upokojiti", ili umiriti, te kako su rat i njegova brojna tumačenja uvek bili najznačajniji sadržaj kolektivnih identifikacija svih jugoslovenskih društava i osnova na kojoj su vršena povlačenja granica društvenih identiteta, uspostavljeni fluidni odnosi između njih i konstruisani partikularni sadržaji poželjnog istorijskog sećanja?

Naime, od prvih dana oslobođenja sistematski su bili zahvati interpretacija i reinterpretacija Drugog svetskog rata. Svako tumačenje rata nosilo je jasan i prepoznatljiv sistem vrednosti koji je učestvovao u permanentnoj aktuelizaciji kolektivnog

¹ Borislav Pekić, *Kako upokojiti vampira*, Beograd, 1977, 46-47.

identiteta i određivanju njegovih granica. Mehanika takvog ideološkog označavanja, koja se neprekinuto odvija do danas, podrazumevala je kontrolisane procese preobražavanja sećanja, supstitucije memorije i kolektivnog zaboravljanja. Drugi svet-ski rat je bio centralni narativ revolucionarnog, socijalnog i nacionalnog preobražaja društva, kako u procesima unifikacije, tako i u procesima društvene i ekonomske diverzifikacije i, najzad, njegove dekonstrukcije. Promene istorijskih paradigmi ispoljavane kroz različita tumačenja i označavanja Drugog svetskog rata, bile su sastavni deo procesa proizvodnje moći kojim su savezi elita permanentno definisali politike građenja identiteta. Istovremeno one su, međutim, bile i refleksije znatno složenijih procesa dugog trajanja u distinktivnim jugoslovenskim društvima.

Od prvih posleratnih dana isticanjem veličine i svetosti palih žrtava kreirani su sistemi vrednosti i izgrađivano društvo kroz materijalnu kulturu i čitav niz manifestacija i komemoracija. Obeležavanje vojničkih žrtava sve vreme postojanja Jugoslavije bilo je usmereno na jačanje pozicije države i njenih institucija: glorifikovanje žrtava palih sovjetskih vojnika afirmisalo je novo savezništvo i nove socijalističke sisteme vrednosti, dok je isticanje martirstva partizanske žrtve položene na "oltar revolucije" snažilo predstavu autohtonosti oslobodilačke borbe i kreiralo transcendentni okvir socijalizma. Međutim, iako uvek prisutne u javnom prostoru, vojničke žrtve Drugog svetskog rata su u procesu afirmacije socijalističkog patriotizma, potisnute u drugi plan.² Centralnu poziciju svih društvenih narativa imala je simbolika civilne žrtve na kojoj je Jugoslavija izgrađivana kao zajednica "neupitnog verovanja".³ Analiza topografije sećanja na Drugi svetski rat (imena ulica i javnih prostora, društvenih institucija: škola, vrtića, radnih kolektiva, preduzeća, udruženja građana, profesionalnih udruženja itd., organizacija, groblja, spomen-parkova, javnih spomenika), svedoči koliko su predstave rata bile složene i dispartatne, te koliko su različiti načini memorijalizacije žrtava uticali na procese izgradnje kolektivnih identiteta.⁴ U tom smislu, analiza sećanja na jevrejske žrtve rata u javnom prostoru otvara mogućnost sagledavanja različitih diskursa i njihovih uticaja na kreiranje specifične istorijske kulture u Srbiji.

² O simbolici vojničke i civilne žrtve videti: George L. Mosse, *Fallen Soldiers, Reshaping the Memory of the World Wars*, Oxford – New York, 1990; Sergius Michalski, *Public Monuments, Art in Political Bondage 1870-1997*, Reaktion Books, London, 1998; Olga Manojlović Pintar, *Ideološko i političko u spomeničkoj arhitekturi Prvog i Drugog svetskog rata, na tlu Srbije*, rukopis doktorske disertacije, Filozofski fakultet, Beograd, 2004.

³ O Jugoslaviji kao zajednici neupitnog verovanja, ili kooperativnoj zajednici, videti: Zoran Djindjić, *Jugoslavija kao nedovršena država*, Književna zajednica Novog Sada, Novi Sad, 1988.

⁴ U prvim godinama posle oslobođenja, u spomen-praksi uočljiv je nastavak tradicija obeležavanja palih u Prvom svetskom ratu – iskazan kroz uređenje vojničkih groblja i podizanje spomenika u okviru grobljanskih površina.

Prvi spomenik jevrejskim žrtvama podignut je 1952. godine u Beogradu.⁵ Ovo delo arhitekta i skulptora Bogdana Bogdanovića u formalnoj analizi⁶ moguće je tumačiti kao nastavak tradicije podizanja vojničkih spomenika unutar grobljanskih celina. Podignut na Sefardskom jevrejskom groblju,⁷ izolovan i sakriven od pogleda, Spomenik jevrejskim žrtvama fašizma rečito je svedočio o ambivalentnoj strukturi sećanja na Drugi svetski rat. Za razliku od Groblja oslobodilaca Beograda, svečano otvorenog dve godine kasnije u okviru iste urbane celine, ispred čijih pristupnih portala stoji otvoren prostor za javne ceremonije, Spomenik jevrejskim žrtvama obraćao se samo očima onih koji su posećivali Jevrejsko groblje. Stoga je

⁵ O Spomeniku jevrejskim žrtvama fašizma, koji je projektovao arhitekta Bogdan Bogdanović 1951-1952. godine, gotovo da nije pisano u stručnoj i naučnoj literaturi. Najpre interpretiran kao romantičarsko ostvarenje (Zoran Manević, *Velika nagrada arhitekture: Bogdan Bogdanović*, Beograd, n. d.), Spomenik je po pravilu u istoriografiji tumačen kao rani primer memorijalne arhitekture koji "odudara od nekrejativnih i patetičnih rešenja" (Mihajlo Mitrović, *Novija arhitektura Beograda*, Beograd, 1975, 37). Recentne studije o Bogdanoviću ovo su delo ocenile kao rani primer tzv. socijalističkog estetizma – nastao na osnovu nove formule, heterogenog amalgama što ga je Bogdanović namah pronašao "u četvorouglu koji čine visoka politika, nadrealističke intelektualne konstrukcije, nasleđe engleske vrtne arhitekture XVIII i XIX veka i Plečnikovo dugo arhitektonsko putovanje unatrag"; sve Bogdanovićeve nekropole – sagrađeno ih je preko dvadeset u periodu između 1950. i 1980. godine – "deluju kao transkulturni, bezvremeni arheološki kolaži. Svi ti spomenici stvaraju utisak kao da su iz neke ogromne arheološke ilustrovane enciklopedije, iz nekog ogromnog arheološkog atlasa sačinjene gomile fotokopija, zatim iz njih izrezivani delovi i na nadrealistički automatski način spajani u nove ekscentrične celine" (Miloš Perović, *Srpska arhitektura XX veka: od istoricizma do drugog modernizma*, Beograd, 2003, 170, 176). Međutim, Bogdanovićeve vizuelne retorika mogla je imati složeniju ideološku pozadinu od puke reprezentativnosti jugoslovenskog "Sonderwega" – kreiranog u različitim sferama kulture počev od ranih pedesetih godina XX veka. Zahvaljujući otklonu od standardne spomeničke produkcije svoga vremena, kao i tendencioznom izdvajanju iz urbanog okružja, Bogdanovićeve spomenici zračili su austom posve artifičijelne arhaičnosti. Kao svojevrsna paleojugoslovenska arheologija socijalističkog režima, ove spomeničke celine nisu predstavljale samo visokobudžetnu ekscentričnost, već su slavile jedinstvo mrtvih i živih kroz univerzalne simbole koji transcendiraju breme sukobljenih lokalnih, etničkih i religijskih kultura, kao i političkih ideologija (komunisti, četnici, partizani, liberali, rojalisti, republikanci itd.). Spomenik jevrejskim žrtvama na Jevrejskom groblju – posmatran u kontekstu drugih Bogdanovićevih memorijala sa kojima deli mnogo zajedničkih osobina – sasvim se uklapa u ovaj ideološki okvir.

⁶ Jedan od tipičnih analitičkih tekstova pionirskog istraživača arhitekture u Srbiji, dr Zorana Manevića, koji se bavi delom Bogdana Bogdanovića, krajnje je simptomatičan budući da insistira na formalnim i ikonografskim detaljima, zanemarujući ideološku i političku dimenziju: "U svom prvom memorijalu postavio je [Bogdan Bogdanović] formulu sasvim različitu od dotadašnje socrealističke tradicije. Umesto likova odlučnih boraca i izmučenih žrtava, Bogdanović je ponudio temeljne simbole kulture domaćeg tla [sic!] i jevrejskog naroda. Zasnovan na tročlanoj kompoziciji (kao i većina ostalih Bogdanovićevih memorijala) Spomenik jevrejskim žrtvama u pristupu sadrži ugrađene ostatke prošlih kultura, dve snažne predstave Hamurabijevih [sic!] tablica u središtu ansambla, i jevrejski nacionalni simbol kao završni motiv" (Zoran Manević, *Leksikon srpskih arhitekata XIX i XX veka*, Beograd, 1999, 21).

⁷ Mirijam Rajner, Jevrejska groblja u Beogradu, *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja*, br. 6/1992, 201-215.

ovo ostvarenje moguće tumačiti i kao simptom stanja istorijske kulture koja se, kao i svaki proces uobličavanja društvene memorije, neprestano ostvarivala kroz sistematsku organizaciju isključivanja, prigušivanja i potiskivanja sećanja.⁸

Spomenik Bogdana Bogdanovića, iako je u istočnoj Evropi predstavljao presek u obeležavanju jevrejskih žrtava toga vremena (s obzirom da su u Sovjetskom Savezu, na primer, sva spontano podignuta privatna jevrejska obeležja sistematski uklanjana),⁹ pitanje holokausta je zadržao na marginama javnog prostora. Na taj način, skriveni spomenik postao je nova paradigma vremena i društva u kome je potencirana univerzalnost žrtve i potiskivano izjednačavanje komunizma i jevrejstva.

Indikativno je da se podizanje Spomenika jevrejskim žrtvama fašizma dešavalo doslovno istovremeno sa brisanjem *stvarnih* tragova života nekadašnjih 11.000 jevrejskih stanovnika prestonice. Naime, rušenje monumentalne Sefardske sinagoge¹⁰ na Dorćolu 1950. godine, čija je fizička struktura odolela vatri nemačkih fašista u vreme kada je teritorija Srbije već bila proglašena za "judenfrei",¹¹ i podizanje Galerije fresaka¹² na njenom mestu dovoljno je i upečatljivo i dramatično svedočanstvo o vremenu, ali i mehanici sećanja koja prevazilazi pitanja odnosa prema Drugom svetskom ratu u socijalističkoj Jugoslaviji.¹³ Štaviše, činjenica da je to što su delovi

⁸ Videti: Peter Burke, *Istorija i društvena teorija*, Beograd, 2002; Helena German, Petri Hautaniemi, Sharon Macdonald, *Anthropological Perspectives on Social Memory*, London, 2006; Nancy Wood, *Vectors of Memory: Legacies of Trauma in Post-War Europe*, Oxford, 1999; Michael Billig, *Arguing and Thinking: a rhetorical approach to social psychology*, Cambridge, 1996.

⁹ Videti: Amir Weiner, *Making Sense of War, The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution*, Princeton University Press, Princeton and Oxford, 2001.

¹⁰ O arhitekturi sinagoge videti: Svetlana Nedić, Sinagoga Bet Jisrael – delo arhitekte Milana Kapestanovića, *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja*, br. 8, 2003, 299-308.

¹¹ "Sinagoga Bet-Jisrael postojala je sve do 1944. godine, kada su je nacisti zapalili prilikom povlačenja iz Beograda. Tada su uništeni gornji delovi građevine. Posle rata je na ostacima sinagoge sazidana Galerija fresaka", S. Nedić, isto, 307.

¹² Nada Komnenović, Galerija fresaka u Beogradu (1953-1973), *Zbornik Narodnog muzeja*, br. 13 (2), 1987, 235-254.

¹³ Nedavno je lažna i po svoj prilici tendenciozno fabrikovana vest o ukidanju Galerije fresaka izazvala oštre reakcije, koje su završene javnim objavljivanjem apela koji je potpisalo preko 270 pripadnika stručne javnosti i intelektualne elite Srbije. U tom se apelu, između ostalog, navodi sledeće: "Za proteklih pola stoleća Galerija (pripojena Narodnom muzeju 1973. godine) bila je prepoznatljiv znak srpske kulture u svetu zahvaljujući brojnim izložbama u inostranstvu. U zbirci ove ustanove predstavljena je celokupna srednjovekovna umetnost, ne samo sa prostora sadašnje Srbije nego i sa šireg balkanskog područja, uključujući i živopis koji, na žalost, nije preživeo do naših dana. Kopije koje se čuvaju u Galeriji ostale su, tako, jedino svedočanstvo o njegovom postojanju. Ovo se posebno odnosi na spomenike sa Kosova i Metohije, koji su danas nedostupni, neki od njih već uništeni, dok je sudbina drugih krajnje neizvesna" (izvor: Protestno pismo protiv zatvaranja Galerije fresaka, *Glas javnosti*, 24. 1. 2007). U seriji reakcija podrške, kao i u samom apelu, ne navodi se činjenica da je ova institucija podignuta na temeljima stare, u tu svrhu porušene Sefardske sinagoge.

porušenih jevrejskih kuća sa Dorćola, kao i fragmenti nadgrobnih ploča sa Starog jevrejskog groblja na Paliluli i doslovno ugrađeni u Spomenik jevrejskim žrtvama fašizma, tumačeno kao originalni umetnički zahvat,¹⁴ iz današnje perspektive može biti pročitano i kao paradigma totalizujućeg koncepta društvenog i kulturnog identiteta.¹⁵

Za razliku od Bogdanovićevog spomenika, smeštenog iza visokih zidova i dostupnog samo retkim posetiocima jevrejskog groblja, u javnom prostoru Beograda i Srbije jevrejske žrtve su tokom čitavog postojanja Jugoslavije pominjane u zvaničnim prigodnim formulacijama kao žrtve fašističkog terora uz pripadnike komunističkog pokreta, rodoljube i "druge" – nikada izostavljene i nikada posebno istaknute. Način obeležavanja jednog od tri beogradska koncentraciona logora simbolizovao je upravo to novo društveno i ideološko jedinstvo i njegovu utemeljenost u sećanju na žrtve nacističkog okupatora i njegovih kolaboracionista. Banjički logor sublimirao je, naime, oficijelnu sliku Drugog svetskog rata. Štaviše, na topografiji terora Beograda, stratište Jajinci kao njegov sastavni deo¹⁶ preraslo je u centralni spomen-park – jedno od laičkih svetišta socijalističke Jugoslavije. Logor i stratište označeni su kao mesto stradanja "rodoljuba", pri čemu se gubila iz vida činjenica da su u Jajincima, iako ne najbrojnije, svakako najsistematskije ubijane žrtve bili upravo Jevreji dovoženi iz koncentracionih logora Topovske šupe i Staro sajmište. U kolektivnom sećanju i javnom prostoru, međutim, ta su dva logora gotovo u potpunosti zaboravljena i na taj je način potisnuta svest da desetine hiljada ubijenih nisu bili ideološki protivnici nacističkog režima, već pripadnici anatemiisanog naroda. Ovakvo tumačenje je u decenijama raspada jugoslovenske zajednice ostavilo širok prostor istorijskim falsifikatima i monstruoznim pokušajima preimenovanja žrtava.

Topovske šupe su bile prvi logor u Beogradu u koji su dovoženi Jevreji i Romi iz Beograda i Banata, da bi potom kao taoci bili streljani u akcijama odmazde tokom leta i jeseni 1941.¹⁷ Neverovatnom brzinom napunjen i još većom brzinom ispražnjen, ovaj logor je u potpunosti nestao sa mape Beograda i iz kolektivnog sećanja. Tek u januaru 2006. godine sećanje na njega je obnovljeno postavljanjem

¹⁴ "Uz originalnost i izuzetno snažan utisak koji ostavlja spomenik, zanimljivo je pomenuti ugrađivanje fragmenata, pa i celih nadgrobnih ploča ispisanih hebrejskim tekstom, čije se poreklo vezuje za Staro jevrejsko groblje na Paliluli." M. Rajner, isto, 214.

¹⁵ Svojevrsna kulturna eradicacija kulture Drugih – tako vulgarno očigledna na primeru Sefardske sinagoge – u najmanju ruku je ironična. Naime, spomen-tabla na fasadi Galerije fresaka pruža sledeću informaciju: "Za negovanje kulturnog nasleđa, za procvat naše socijalističke kulture podigle su omladinske radne brigade ovu zgradu u 1950. godini".

¹⁶ Sima Begović, *Logor Banjica: 1941-1944*, I-II, Beograd, 1989.

¹⁷ Milan Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941-1944*, Beograd, 1992.

spomen-ploče, koja je na razgrađenom prostoru na urbanim marginama grada, veoma brzo postala mesto ispoljavanja antisemitizma i oštećena je neposredno po svom postavljanju.¹⁸ Sa približavanjem Srbije Evropskoj uniji, mesto na kome su se nalazile Topovske šupe tako je iznenada revitalizovano i postalo je mesto održavanja skromne ceremonije obeležavanja Međunarodnog dana sećanja na žrtve holokausta.¹⁹

Iz mnogo razloga, međutim, primer Starog sajmišta još neposrednije demonstrira specifičnost odnosa prema jevrejskim žrtvama. Pretvoreno u logor u jesen 1941. godine kao "Judenlager Semlin", beogradsko Sajmište bilo je jedini koncentracioni logor sa "rasnim imenom"²⁰ – mesto oko koga se, u svim posleratnim interpretacijama i označavanjima sećanja na Drugi svetski rat u Srbiji utvrdio zid ćutanja i potiskivanja, na sličan način na koji je visoki zid zatvorio poglede na Spomenik jevrejskim žrtvama na Sefardskom groblju. Iako smešten gotovo u samom centru grada, prostor Starog sajmišta ostao je *prazan prostor* i mesto "očišćeno" od traumatičnih svedočanstva rata.²¹ Upravo ta praznina simptomatičan je pokazatelj koji dopušta da se topografija sećanja na Drugi svetski rat u Beogradu i Srbiji percipira kao svojevrsna obaveza zaboravljanja i praksa selektivnog uklanjanja tragova *prošlosti* u procesu konstrukcije nacionalne *prisutnosti*.

Tabula rasa Starog sajmišta postaje značajan pokazatelj društva kojim se izводи totalizacija nacionalnog identiteta. Tako se reprezentacioni diskursi označavanja Drugog svetskog rata – od sovjetskih boraca do diskursa nacionalizacije antifašizma – mogu čitati kao delatna politika identiteta u okviru srpskog društva.²² Razume se, ta politika zapravo uopšte ne mora doticati (gotovo uvek prisutan i krajnje kontraverzan) problem antisemitizma u Srbiji.²³ Dubiozna je mehanika i ekonomi-

¹⁸ Spomen-ploča sa tekstem "Na ovome mestu tokom Drugog svetskog rata bio je sabirni centar za Jevreje koji su odatle odvođeni u smrt" postavljena je i povodom pedesetogodišnjice oslobođenja Beograda 1994. godine. Ploča je, međutim, postavljena na pogrešno mesto – na zid Tramvajskih šupa u blizini Starog Derma, a ne na mesto na kome se u blizini Autokomande nalazio logor Topovske šupe.

¹⁹ Na mestu nekadašnjeg logora na Autokomandi obeležen Međunarodni dan sećanja na žrtve holokausta, Poziv na borbu protiv ksenofobije, u: *Danas*, 28. januar 2008.

²⁰ Aleksandar Lebl, Reagovanja: Logor sa "rasnim imenom", *Danas*, 26. 3. 2003.

²¹ Videti: Ljiljana Blagojević, Grad kolektiva koji sanja i "konačno rešenje", *Treći program*, br. 123/124, 2004, 9-26.

²² O nacionalizaciji antifašizma videti: Todor Kuljić, *Prevladavanje prošlosti: uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, Beograd, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2002.

²³ Videti: Ženi Lebl, *Do "konačnog rešenja": Jevreji u Beogradu, 1521-1942*, Beograd, 2001. O nekim problemima antisemitizma u savremenoj Srbiji videti: Jovan Byford, *Potiskivanje i poricanje antisemitizma. Sećanje na vladiku Nikolaja Velimirovića u savremenoj srpskoj pravoslavnoj kulturi*, Beograd, 2005.

ja procesa društvene identifikacije u Srbiji u kojima je sećanje na Drugi svetski rat i njegova instrumentalizacija predstavljala – i dalje predstavlja – jedan od primarnih sadržaja.

Proučavati na koje načine – kako to ističe Homi Baba – nacionalne kulture prikazuju sebe preko svojih projekcija “drugosti” i njihovih kulturnih zastupanja znači suočiti se sa time kako se osvajanje sopstvene istorije neprestano vrši putem prikazivanja istorija “drugih”.²⁴ U tom smislu pozicija Jevreja kao marginalne zajednice – onih koji istovremeno pripadaju nacionalnom korpusu i koji su od njega odvojeni brojnim linijama podela, veoma je ilustrativna. Ne samo da su – kako to sugerise prostorno i konceptualno izdvajanje jevrejskih žrtava fašizma od nacionalnog “korpusa” u spomeničkom diskursu – prava na memoriju “drugih” supstituisana generalnim paradigmama sećanja na Drugi svetski rat, već su ona i sistematski marginalizovana ili preoznačena.

Nestanak Topovskih šupa sa mape Beograda, simptomatična *praznina* oko prostora Starog sajmišta, kao i vizuelno i prostorno *izdvajanje* Spomenika jevrejskim žrtvama, mogu se čitati kao traumatična granica u topografiji sećanja na Drugi svetski rat i simptom hegemonog koncepta identiteta. Minorizacija margine neprestano opstaje kao generativni mehanizam ne samo u konstruisanju slike prošlosti, već i aktuelizaciji savremenog identiteta u okviru srbijanskog društva.

Nekadašnji “Judenlager Semlin” predstavlja upravo to iskustvo graničnosti – ne kao sadržaj ideologije ili politike označavanja, već *sámo* to mesto, kao javna sfera, postalo je topos uspostavljanja granice između podobnih i nepodobnih istorija. A upravo to granično mesto može postaviti pitanje šta znače narativi središnjeg sistema vrednosti koji centriraju sećanje na Drugi svetski rat u Srbiji. Granično iskustvo Starog sajmišta i činjenica o jezivim stradanjima rasno i nacionalno “nepodobnih” problematizuje ne samo odnos srbijanskog društva prema Drugom svetskom ratu, već pre svega odnos prema granicama i sadržaju sopstvenog identiteta. Iskustvo graničnosti Starog sajmišta gotovo da razotkriva ono što Homi Baba imenuje kao “grozna krajnost srpskog nacionalizma [kao] ‘etnički pročišćenog nacionalnog identiteta’ [koja se] može ostvariti samo smrću, bukvalnom ili figurativnom, složenih tkanja istorije”.²⁵ Zapravo je kulturna razlika, razlika između centriranog i priznatog, i lateralnog i marginalnog identiteta u samoj srži mehanizma istorijskog pamćenja.

Stoga smo Staro sajmište postavili u srž posmatranja politike identiteta spram prikazivanja istorije Drugog svetskog rata. Istorija konstrukcije sećanja na Drugi

²⁴ Videti: Homi Bhabha, *Smeštanje kulture*, Beograd, 2004, 35 ff.

²⁵ H. Bhabha, isto, 24.

svetski rat, i to na mestu označenom paradigmatičnim tragom kulture rata – koncentracionim logorom, rečito svedoči da se proces nacionalne identifikacije odvija kroz konstantno proizvođenje slika identiteta. Sama istorija Starog sajmišta i njegova nevidljivost u topografiji sećanja na Drugi svetski rat govori o tome kao složenom procesu koji podrazumeva ne samo svesno potiskivanje istorije “drugog”, već i njenu sistematsku supstituciju i “normalizaciju”.

1937-1941: izložba

U junu 1937. godine započela je izgradnja Sajmišta u Beogradu, kao mesta prikazivanja privredne moći Kraljevine Jugoslavije.²⁶ Međutim, i samu ideju podizanja “Sajma uzoraka” natkrila je senka razdvajanja i utvrđivanja *granica*: bio je to prvi “osvojeni prostor” Novog Beograda u čijem su planiranju mogli učestvovati samo arhitekti iz Beograda. Uprkos činjenici da su vlasti odbacile prvonagrađeno rešenje na konkursu za sajamski kompleks i nametnule arhitekta Tehničke direkcije Beogradske opštine kao autore, projektovanje i građenje odvijalo se munjevitom brzinom.²⁷ Neprestano upoređivanje srpskih i hrvatskih elita podrazumevalo je i njihova stalna nadmetanja – počev od Muzeja kneza Pavla koji je trebalo da zaseni Štrosmajerovu galeriju u Zagrebu, pa do Beogradskog “Sajma uzoraka” osmišljenog kao pandan tradiciji Zagrebačkog sajma – ovaj čin bio je posebno važna instanca u procesu konstrukcije identiteta.

Već u septembru 1937. godine priređen je Prvi beogradski međunarodni sajam u nekoliko tematskih i nacionalnih paviljona (Italije, Mađarske, Rumunije i Čehoslovačke); naredne godine podignut je paviljon Turske, kao i pompezno monumentalni paviljon Nemačke, istovremeno sa preimenovanjem čehoslovačkog u

²⁶ Videti: Marta Vukotić Lazar, Staro beogradsko sajmište: osnivanje i izgradnja, *Godišnjak grada Beograda*, knj. LI, 2004, 143-168.

²⁷ Na osnovu Generalnog plana Beograda iz 1923. godine, Regulacionog plana iz 1927. godine, kao i dugogodišnjih zahteva elita za osnivanjem i građenjem sajmišta u jugoslovenskoj prestonici, 1936. godine doneta je odluka da se ta ideja konačno ostvari. Još 1923. godine osnovano je “Društvo za priređivanje sajmovi i izložbi u Beogradu”, inicijativom političkih i finansijskih centara moći u prestonici centralizovane države (videti: A. Sekulić, Prvi Beogradski sajam između prvog i drugog svetskog rata, *Godišnjak grada Beograda*, knj. IV, 1952, 587). Nakon raspisivanja arhitektonskog konkursa za projekat Sajmišta, na kome su mogli učestvovati isključivo arhitekti iz Beograda, otvorena je u velikoj sali Znanstvenog doma reprezentativna izložba prispelih konkursnih rešenja (D. S., Beogradsko sajmište – prema idejnoj skici g. Ignjata Popovića koji je dobio prvu nagradu, *Vreme*, 18. 4. 1936). Ubrzo nakon toga došlo je do brojnih nesuglasica između svih zainteresovanih strana, kao i serije skandala koji su pratili konkursni proces (Konkurs za Beogradsko sajmište, *Vreme*, 19. 7. 1936); “Društvo” je samoinicijativno organizovalo sopstveni tehnički tim koji je projektovao sasvim nove paviljone. Naime, s političkog vrha izdat je nalog da se trojica arhitekata Tehničke direkcije Beogradske opštine – Milivoje Tričković, Đorđe Lukić i Rajko Tatić – angažuju kao projektanti i inženjeri sajamskih objekata, tako da su radovi ubrzo započeti i Sajmište je dovršeno narednog leta.

paviljon “Češko-moravskog protektorata”.²⁸ Nije samo upadljivi nedostatak paviljona drugih velikih država svedočio o političkoj dimenziji čitavog kompleksa. Ograđeni prostor, čija je pozicija *naspram* Beograda koji ga je gledao kao na dlanu bila esencijalna u politici reprezentacije politike poznih tridesetih godina,²⁹ nalazio se u senci nadolazećeg rata; ne samo da je, na primer, “u odlično uređenom paviljonu Italije postavka kombinovala poljoprivredne mašine sa protivavionskim mitraljezom, rovovskim topom ili gasnim maskama”,³⁰ već je Sajmište postalo operativni mehanizam propagandne industrije promocije rata. Tako je najznačajniji događaj u istoriji Sajmišta, koji je privukao najviše posetilaca i bio pod neposrednim pokroviteljstvom režima, bila velika izložba *Neue deutsche Baukunst*, održana u oktobru 1940. godine.³¹

1941-1944: logor

Iako je od oktobra 1941. godine prostor Sajmišta postao deo Nezavisne Države Hrvatske, istog meseca doneta je odluka da se nekadašnji Sajam uzoraka pretvori u “Jevrejski logor Zemun” pod neposrednom upravom beogradskog Gestapa.³² Adaptacija Sajmišta u koncentracioni logor podrazumevala je umetanje nove ograde od bodljikave žice, kao i unošenje drvenih skela na nekoliko spratova unutar prostora izložbenih paviljona; na skele su potom zakucavane daske koje su služile kao podloga za spavanje logoraša.

U logor je tokom zime 1941/42. godine smešteno sedam hiljada beogradskih Jevreja – većinom žene i deca, kao i preostali muškarci koji nisu likvidirani u logoru Topovske šupe na Autokomandi. U uslovima stravične zime u logoru je umiralo oko 100 ljudi dnevno. Posmatrajući svoj grad sa suprotne strane Save, logoraši su bili u prilici da mu se približe samo kada bi preko zaleđene reke prenosili tela svojih mrtvih rođaka kako bi bila sahranjena na jevrejskom groblju. Kao u “Trećem čoveku”, za stanovnike Beograda oni su bili tako daleko da su predstavljali samo crne tačkice na zaleđenoj površini reke. Potpuna otvorenost logora pogledima grada,

²⁸ Ukupna pokrivena izložbena površina na Beogradskom sajmu iznosi danas 22,665 kvadratnih metara, *Pravda*, 14. 10. 1938; U podne je otvoren i novi nemački paviljon, *Pravda*, 15. 10. 1938.

²⁹ Na Beogradskom sajmištu je između 1937. i 1940. godine održano niz međunarodnih izložbi, priredbi, koncerata, sportskih utakmica, modnih revija itd. Videti: M. Vukotić Lazar, isto, 158.

³⁰ Stevan Popović, Posle Prvog Beogradskog sajma, *Beogradske opštinske novine*, br. 9, 1937, 543-552, citat na str. 545.

³¹ Videti: Lj. Blagojević, isto.

³² Videti: M. Koljanin, *Isto*; Christopher R. Browning, Konačno rešenje u Srbiji – Judenlager na Sajmištu – Studija slučaja, *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja*, br. 6, 1992, 407-428; Boško Novaković, Sećanja za budućnost: Koncentracioni logor Sajmište, *Godišnjak grada Beograda*, knj. XLII, 1995, 157-163.

tog mesta “koje ne ponižava samo svojom neljudskošću, već i potpunom izloženošću Beogradu koji ih, sa druge obale reke, nemo posmatra”,³³ posebno je bila tragična. Utoliko je i potiskivanje sećanja na ovo mesto simptom ozbiljnog problema.

Užas genocida započeo je marta meseca 1942. godine kada je u Beograd stigao kamion marke Zander u pratnji dva SS potporučnika – izvesnih Geca i Majera. Pokretna gasna komora, u jeziku stanovnika zapamćena kao dušegupka, svakodnevno je prevozila logoraše sa Sajmišta u Jajince, gde su njihova tela, ugušena ugljen-monoksidom, sahranjivana u masovne grobnice. Operacija je bila složena i dobro uhodana. Kad bi se napunio, kamion-dušegupka vozio je iz logora ka savskom mostu, koji se nalazi u neposrednoj blizini. Most je, inače, bio oštećen tokom ratnih dejstava nemačke vojske u proleće 1941. godine, te je samo jedan raspon mosta bio u upotrebi, a saobraćaj se odvijao naizmenično u dva smera. Vreme prelaska kamiona bilo je, međutim, tako podešeno da dušegupka ne mora čekati u redu. Kada bi kolona od tri vozila – koju su sačinjavali kamion-dušegupka, komandantov automobil, kao i drugi kamion u koji su logoraši prethodno odložili svoje stvari, sa obrazloženjem da će i one biti dopremljene u novi logor – prispela na drugu obalu Save, vozila bi se zaustavila. Jedan od vozača bi izišao i podvukao se ispod kamiona da bi cev s izduvnim gasom povezao sa hermetički zatvorenom kabinom kamiona-dušegupke. Razume se, kamion sa natovarenim ličnim stvarima logoraša tada je završavao svoje putovanje, a dušegupka i komandantov automobil nastavili svoj put kroz Beograd, do Jajinaca. Na tom mestu masovnih egzekucija, koje se nalazi u podnožju Avale,³⁴ grobna raka već je bila iskopana; tu je čekao odred policajaca iz 64. bataljona *Ordnungspolizei* koji je nadzirao srpske zatvorenike što su iz kamiona istovarivali leševe logoraša, ubacivali ih u raku i zatrpavali zemljom.

Kada je u proleće 1942. godine završena operacija egzekucije Jevreja, logor “Judenlager Semlin” je promenio ime u “Anhaltslager Semlin”, postavši prihvatni logor za smeštaj zatvorenika sa prostora čitave Jugoslavije, koji su potom upućivani na prinudni rad u Nemačku, i poslednjih meseci postojanja prešao u nadležnost ministarstva unutrašnjih poslova NDH.

1945-1951: baraka

Odmah nakon oslobođenja, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača donela je Saopštenje (br. 87 od 11. januara 1946. godine) u kome je Sajmište označeno kao “mučilište naroda Jugoslavije”.³⁵ Time je započela

³³ David Albahari, *Gec i Majer*, Beograd, 1998.

³⁴ U nemačkim dokumentima se navodi naziv “Avelar”: Ch. Browning, isto, 420.

³⁵ B. Novaković, isto, 157.

složena i duga istorija interpretacije ovog prostora kao mesta sećanja. Kao i druga mesta mučenja i egzekucije, i Staro sajmište – iako stidljivo – bilo je upisano u ekonomiju revolucionarne i komunističke žrtve, čime je činjenica o stradanju civila – nekadašnjih žitelja Beograda i Srbije zbog “rasne nepodobnosti” – zapravo bivala permanentno supstituisana.

Naime, sedište omladinskih radnih akcija organizovano je upravo tu, u paviljonima koji su preživeli saveznička bombardovanja logora iz 1944. godine.³⁶ U idealima novog sistema vrednosti socijalističkog društva koje je promovisalo koncept savremenosti kao nečega što prevazilazi i transcendiraju istoriju, važnu instancu predstavljao je upravo prostor Sajmišta. *Podizanje* novog grada podrazumevalo je *rušenje* uspomena i *građenje* svojevrsne ideologije zaborava: “Ovaj prostor i ove reke, koji su nekad razdvajali, počće da spajaju. Zaboraviće se dani ratni, užasi Sajmišta (...) i graditi na dotada močvarnom, peskovitom i praznom prostoru” – plastično je bilo izraženo u jednom od manifesta Omladinskih radnih akcija početkom pedesetih godina.³⁷ Najpoznatije delo jugoslovenskog socijalističkog realizma – delo Bože Ilića “Sondiranje terena na Novom Beogradu” (1948), posmatrano iz ovog ugla dobija svakako nova značenja koja “grandioznu epsku narativnost” u prikazu radnog entuzijazma u izgradnji socijalističke otadžbine,³⁸ “ritam i sreću kolektivnog stvaranja u izgradnji socijalističke otadžbine”,³⁹ te “novi humanizam našeg doba”⁴⁰ i problematizuju i redefinišu. Od nekadašnjeg prinudnog mučenja tela, ovaj topos je transformisan u paradigmu voljnog žrtvovanja tela i izgradnje kulture zaborava.

U junu 1959. godine, na Republičkoj konferenciji sekcije bivših političkih zatvorenika NR Srbije, utvrđeno je da je logor Sajmište po broju ljudi koji su kroz njega prošli bio najveći nacistički logor na području Srbije, uz konstataciju da mesto, na kojem je bio ovaj veliki logor, ničim nije obeleženo. Iako je potom, u martu 1965. godine, pri SUBNOR-u pokrenuta inicijativa da se podigne spomenik svim Jugo-

³⁶ Videti: Lj. Blagojević, isto.

³⁷ Ljubica Radojković, Omladinske radne brigade na izgradnji Beograda 1947-1950. godine, *Godišnjak grada Beograda*, knj. V, 1958, 363.

³⁸ O društvenom značaju i ideologiji omladinskih radnih akcija videti: Rudi Supek, *Omladina na putu bratstva: psihologija radne akcije*, Beograd, 1963.

³⁹ Oto Bihalji-Merin, Povodom slike Bože Ilića ‘Sondiranje terena na Novom Beogradu’, u: *Borba*, 9. 1. 1949. Interesantno tumačenje iste slike dala je i Lidija Merenik pola veka kasnije. Videti: Lidija Merenik, *Ideološki modeli, srpsko slikarstvo 1945-1968*, Beopolis, Beograd 2001.

⁴⁰ Grgo Gamulin, *Zapisi iz 1948*, 834. Navedeno prema: Dragoslav Đorđević, Socijalistički realizam 1945-1950, *Jugoslovenska umetnost XX veka: 1929-1950: nadrealizam, postnadrealizam, socijalna umetnost NOR-a, socijalistički realizam*, Beograd, 1969, 79.

slovenima stradalim u nacističkim logorima u zemlji i inostranstvu, sve do poznih osamdesetih godina zid ćutanja opkoljavao je ovo mesto.⁴¹

Međutim, o činjenici da je društvo bilo svesno mesta Starog sajmišta u topografiji horora u Beogradu svedoči čitav niz simptomatičnih akcija koje su doticale ovaj prostor. Promena političkog i društvenog uređenja i ustoličavanje novog režima, kao i potreba markiranja diskontinuiteta u odnosu na Kraljevinu Jugoslaviju, zahtevali su svoju prostornu, arhitektonsku i vizuelnu reprezentaciju. Ideja Novog Beograda kao prestonice nove, socijalističke Jugoslavije zasnovane na novom sistemu vrednosti tada je postala centralna politička fikcija i glavna urbanistička ideja.⁴² Međutim, niti u jednom od brojnih planova Novog Beograda prostor Starog sajmišta gotovo da nije tretiran, baš kao što se u osvrtima na Staro sajmište, nastalim prilikom građenja novog Beogradskog sajma na desnoj obali reke Save, nije pominjala tragična sudbina beogradskih Jevreja.⁴³ Ova lokacija bila je svojevrsna *terra incognita*, prazno područje bez značenja i memorije na kome se slobodno moglo graditi. O tome svedoči podatak da je upravo za taj prostor bio raspisan niz arhitektonskih konkursa koji su predviđali da se tu podigne Moderna galerija (1948), Vojni muzej (1949-1950) ili Beogradska opera (1971).

1951-1990-e: atelje

Međutim, *horror vacui* Starog sajmišta potaknuo je potrebu da se, u prolongiranom vremenu odlučivanja o njegovoj pregradnji u okviru urbanističke celine Novog Beograda, taj prostor revalorizuje novom funkcijom. Tako su aktom Gradske uprave, početkom 1951. godine preostali paviljoni postali umetnički ateljei.⁴⁴ Sve do danas, brojni umetnici, među njima i najznačajniji slikari i skulptori, koristili su prostor Starog sajmišta kao mesto stvaralačkog rada – od Miće Popovića, Matije Vukovića, Nebojše Mitrića do Ksenije Divjak i Olge Jevrić.⁴⁵

⁴¹ Tokom 1965. godine intenzivno se radilo na planovima za obeležavanje stratišta Staro sajmište. Komisija interniraca i deportiraca, osnovana pri SUBNOR-u grada Beograda, pokrenula je pitanje podizanja spomenika; predstavnici skupština Surčina, Zemuna i Novog Beograda sastaju se i donose odluke u vezi sa uređenjem spomen-obeležja na prostoru logora Sajmište; potom se organizuje sastanak Skupštine grada Beograda i SUBNOR-a Srbije, na kome se osniva koordinacioni odbor za podizanje spomenika koji usaglašava Regulacioni plan priobalnog dela Novog Beograda sa idejom obeležavanja koncentracionog logora Sajmište. Videti: B. Novaković, isto, 159-160.

⁴² Videti: Ljiljana Blagojević, *Novi Beograd: Osporeni modernizam*, Beograd, 2007.

⁴³ Aleksandar Sekulić, Jedan osvrt na problem izgradnje Beogradskog sajmišta, *Pregled arhitekture*, br. 4-5, 1955-1956, 115.

⁴⁴ Lj. Blagojević, Grad kolektiva koji sanja i "konačno rešenje".

⁴⁵ M. Vukotić Lazar, isto, 166.

Kao svojevrsan ideološki zahvat “stavljanja sećanja u zgrade” i njegovog odvajanja od svakodnevice, ovaj čin “poumetničenja” prostora Sajmišta imao je za pravo ulogu amortizovanja traumatične prošlosti putem projekta umetnosti kao autonomije. Kao diskurs neutilitarne i izuzetne prakse u socijalističkom društvu, umetnost je reinterpreterala sećanje na užase Sajmišta, smeštajući ih u izuzetan prostor estetskog. Bio je to način da se “očaj istorije preobražava u poziv na autonomiju umetnosti”⁴⁶ i da se i dalje, permanentno, vrši egzekucija prava na memoriju i njeno javno prikazivanje. Kao označitelj identiteta, diskurs umetnosti dobio je svoju punu ideološku potenciju pošto je traumatična prošlost locirana i prepoznata upravo na tom mestu u koje su useljeni ateljei; prakse kulturnog preoznačavanja i revalorizacije prošlosti na taj su način bile legitimizovane i utvrđene.

Krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina XX veka, na talasu plime restitucije srpskog nacionalnog identiteta u svetlu mita o martirskoj naciji i njenoj komparaciji, identifikaciji pa čak i nadmetanju sa drugim “mučeničkim” nacijama u istoriji – pre svega sa Jevrejima i Jermenima, iznenada je – nakon dvadeset godina – došlo do zanimanja za mesto bivšeg koncentracionog logora. Tada je Skupština grada Beograda donela odluku da se prostor logora Sajmište proglasi kulturnim dobrom, kao i da se “trajno obeleži podizanjem spomenika”.⁴⁷ U neposrednoj blizini centralnog paviljona postavljena je standardna spomen-ploča sa tekstom posve simptomatičnog sadržaja koji najbolje ilustruje mehaniku selektovanog istorijskog pamćenja i utapanje jevrejskih žrtava holokausta u opšte ideološke sintagme memorisanja nacionalnih žrtava rata.⁴⁸

Međutim, akcije komemoracije ovog mesta nisu se zaustavile samo na skromnoj memorijalnoj plaketi. S druge strane, sasvim blizu obale reke Save i potpuno odvojen od kompleksa Staro sajmište, “Spomenik sećanja na masovna stradanja i otpor jugoslovenskih naroda”, koji je trebalo da označi pijetet žrtvama koncentracionog logora Staro sajmište, umesto 1990. godine⁴⁹ otkriven je tek u aprilu 1995. godine.⁵⁰ Spomenik, delo skulptora Miodraga Popovića, zapravo je sasvim odsečen

⁴⁶ H. Bhabha, isto, 201.

⁴⁷ Odluka od 9. jula 1987. godine: *Službeni list grada Beograda*, br. 16, 1987.

⁴⁸ Tekst na memorijalnoj ploči, koja je docnije oštećena i koja se i danas nalazi u istom, zapuštenom stanju, glasi: “Na prostoru Staroga sajmišta nemački Gestapo osnovao je 1941. godine logor ‘Sajmište’ u kome je, uz pomoć domaćih izdajnika, svirepo mučeno i ubijeno preko 40,000 ljudi iz svih krajeva naše zemlje. Predsedništvo MO UBNOR-a i DPO MZ St. sajmište.”

⁴⁹ U junu 1990. godine Skupština grada Beograda donela je Odluku o podizanju spomenika i uređenju okolnih slobodnih površina. Tri godine docnije usvojen je Detaljni urbanistički plan ovog prostora, kada je ozvaničeno njegovo ime kao “Memorijal Sajmište”. B. Novaković, isto, 161.

⁵⁰ Spomenik je svečano otkriven 21. aprila 1995. godine, u sklopu obeležavanja 22. aprila, Dana sećanja na žrtve genocida, kao i proslave jubileja pedesetogodišnjice oslobođenja Jugoslavije od fašizma.

od prostora Starog sajmišta i ni po čemu ne korespondira sa njim izuzev što, govoreći u ime autonomije umetnosti, potvrđuje ulogu umetničkih ateljea koji već pet decenija naseljavaju prostor nekadašnjeg koncentracionog logora. Štaviše, ne postoji niti jedna javno prezentovana informacija koja bi spomenik dovela u vezu sa idejom holokausta i stradanjem gotovo celokupne jevrejske populacije Beograda.

**Od 2000. godine:
između realnosti *slama* i utopije *europolisa***

Kao i tokom proteklih decenija, prostor Starog sajmišta i danas je sasvim marginalizovan, naseljen ljudima s margine društva – koji su poput nekadašnjih žitelja koncentracionog logora potpuno nevidljivi za ostale stanovnike grada.⁵¹ Zbog opšte zapuštenosti i potrebe da se i taj deo integriše u urbani prostor grada, Skupština grada Beograda usvojila je još 1992. godine Detaljni urbanistički plan spomeničkog kompleksa kojim se “postiže vraćanje celovitog izgleda prostoru Starog beogradskog sajmišta, kakav je on bio u momentu pretvaranja u logor i istovremeno pruža mogućnost da se kompleks obnovi i u funkciji sajma uzoraka”.⁵² Tako ambivalentna formulacija, u kojoj se zapravo ne može razlučiti šta je prioritet rekonstrukcije u pogledu vrednosti, ponovljena je u Generalnom urbanističkom planu Beograda, koji je Skupština grada Beograda usvojila u septembru 2003. godine. Prema tom planu, u čijoj su izradi učestvovali brojni stručnjaci i političari, naglašeno je da “Staro beogradsko sajmište podleže pravilima za područja opšte obnove [...] usaglašenim prema obimu i nivou vrednosti *graditeljskog nasleđa*”.⁵³ I kao što je sredinom pedesetih godina XX veka potreba izgradnje novog beogradskog sajma, na suprotnoj obali Save, opravdavana činjenicom da “Ratno pustošenje nije poštedelo ni [Staro sajmište] tako da je Beograd posle svršenog rata ostao opet bez sajmišta”⁵⁴ – ali i bez gotovo čitave jevrejske populacije koja se uopšte nije pominjala, tako je i “vrednost graditeljskog nasleđa”, ali ne i sećanje na žrtve, postala imperativ rekonstrukcije ovog prostora.

U isto to vreme i Spomen-park Jajinci doživeo je svojevrstu fizičku i ideološku metamorfozu, iznova potvrđujući činjenicu da je uprostoravanje sećanja na Drugi svetski rat fundamentalno važan sadržaj kolektivnih predstava identifikacije

⁵¹ Vesna Vučinić, Antropologija u ‘divljim naseljima’: pogled na Staro sajmište u Beogradu, *Glasnik etnografskog instituta*, br. 44, 1995, 168-184.

⁵² Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Beograda, *Detaljni urbanistički plan spomeničkog kompleksa ‘Starog sajmišta’*, Beograd, 1992, 1.

⁵³ Skupština grada Beograda, *Generalni plan Beograda 2021*, Beograd, 2003, 166 (kurziv A. I. i O. M. P.)

⁵⁴ A. Sekulić, isto.

u srbijanskom društvu. Naime, u neposrednoj blizini spomenika žrtvama fašizma u Jajincima,⁵⁵ izvedenog po projektu skulptora Vojina Stojića 1988. godine⁵⁶ – spomenika koji je dopunio dotadašnje skromno obeležje na ulazu u memorijalni kompleks⁵⁷ – određeno je mesto za spomen-crkvu. Tim činom trebalo je konačno “ispuniti istorijski dug prema žrtvama, pa komemorativnim objektom *označiti mesto* ove prevashodno srpske pogibije”⁵⁸ – kao da je, sve do tada, prostor ostao neobebežen kao spomenička celina. U maju 1993. godine Skupština grada Beograda donela je odluku kojom dozvoljava izgradnju pravoslavnog hrama u Spomen-parku Jajinci, uz sledeće obrazloženje: “Jajinci su, posle Jasenovca, najveća srpska kolektivna grobnica – daleko veća od Kragujevca, od Kraljeva (...) od Kosova.”⁵⁹

Spomen-crkva posvećena sv. Ćirilu i Metodiju počela je da se gradi 2005. godine.⁶⁰ Kao povod za podizanje crkve oficijelna glasila države i crkve isticala su da je ovo “mesto na kojem su okupatori streljali, zatrpavali, spaljivali na lomačama i dovozili u kamionima sa gasom – dušegupkama, uglavnom srpsku mladež zatočenu u logoru Banjica danas u očajnom stanju. [...] Nigde krsta, nigde nijednog imena, nigde vodiča niti bilo kakve reči o takvom i tolikom stratištu!”⁶¹

Gradenje spomen-hrama u Jajincima, ali ne i potreba određivanja prema žrtvama logora Staro sajmište, okupilo je celokupnu političku, crkvenu, kulturnu i vojnu elitu u Srbiji. Paradigmatična je bila upitanost jednog akademika, koja dobro ilustruje opštu atmosferu oko podizanja spomen-crkve. Uprkos tome što je Spomen-park Jajinci već godinama bio uređena memorijalna celina, obeležena spomenikom i opremljena celokupnom infrastrukturom (travnjaci, cvetne aleje, pristupne staze, klupe, stolovi, spomen-kuća i suvenirnica, parking za motorna vozila itd.) – ugledni akademik Matija Bećković nije razumeo “tu koprenu tame kojom su već šezdeset godina obavijeni Jajinci”, zapitavši: “Ko je, zašto i kada na ovo mesto bacio veo ćutanja.”⁶² Ta neobična upitanost, zapravo, dobro ukazuje na fenomen reinterpretacije sećanja na Drugi svetski rat kao glavni mehanizam u savremenom

⁵⁵ Videti: Gradska konferencija SSRN Beograda, *Dovršenje spomen-parka Jajinci: materijal za javnu diskusiju*, Beograd, 1979.

⁵⁶ Videti: *Izložba konkursnih radova za idejno rešenje spomen-parka Jajinci u Beogradu: Umetnički paviljon ‘Cvijeta Zuzorić’, Beograd 4-15. decembar 1980*, Beograd, 1980.

⁵⁷ Videti: Oto Bihalji-Merin, *Jajinci: povodom konkursa za idejni projekat spomenika žrtvama fašizma, Jajinci*, Beograd, 1958.

⁵⁸ Preuzeto 23. 5. 2008. godine sa: <http://www.jajinci.com/hram.htm>

⁵⁹ Isto.

⁶⁰ Projektanti crkve su arhitekti Branislav Mitrović i Boris Podreka; Odobrenje za izgradnju br. 350.4-551 2003, od 3. 2. 2005. godine.

⁶¹ <http://www.jajinci.com/hram.htm>

⁶² Isto.

građenju obrisa srpskog nacionalnog identiteta. Nacionalizacija žrtve ponovo konstituiše nacionalni korpus, a intervencije na mestima sećanja – podizanje spomen-crkve u Jajincima i plan rekonstrukcije nekadašnjeg “sajma uzoraka” na Starom beogradskom sajmištu – svedoče koliko su i danas snažni diskursi koji unutar granica podobnog identiteta teže da uključe i one čija su prava na javno prikazivanje kolektivnih sećanja u najmanju ruku osporena.

Epilog

U romanu Davida Albaharija “Gec i Majer” (1998) glavni junak odlazi na Sajmište mnogo godina nakon završetka Drugog svetskog rata: “Na drugoj strani reke počivao je Beograd. Nije to, naravno, bio isti grad kao onaj u kojeg su nekada gladno zurili logoraši, ali čutao je na isti način. Ne, nije tačno, ne govorim istinu: postojale su slutnje, nagađanja, kružile su glasine, osećalo se odsustvo, viđeni su leševi umotani u čaršave, ali niko nije ništa uradio, niko nije ni pokušao nešto da uradi. A šta su mogli da urade?”

David Albahari je postavio pitanje odgovornosti neposrednih posmatrača za holokaust i delimično ponudio odgovor. Čini nam se da je, međutim, daleko problematičnije pitanje odgovornosti njihovih naslednika koji su dozvolili da zločin bude zaboravljen.

Spaces of Selective Memories: Old Fairground in Belgrade and Memory of World War II

Summary

Memories of WWII are crucial to the process of forging Serbian national identity. Respectable parts of this process are places of commemoration of WWII. These are essential not only for constructing and transforming advisable forms of memorialization, but also for constructing value systems, which govern Serbian society. Belgrade topography is distinguished by several important interconnected places that stand as War memorials. Their interconnected relations reflect complex and symptomatic attitudes toward victims of the War, at the same time being witness of an eligible system of national, social and moral standards. The case study of Staro sajmište (Old Fairground) in Belgrade is rather illustrative, for social semiotics of the place – which used to be a Jewish concentration camp – was generally based on a certain, but profoundly tendentious system of both remembrance and oblivion, and of substitution of memory. Seen in comparative perspective with central

commemorative places – and that is, surely, the Memorial of Jajinci – the places that memorialize Jewish victims of WWII (Old Fairground, Sephardic Synagogue in Dorćol, Memorials in the Jewish Cemetery and in Topovske Šupe) testify to the rigidity of the consciously exclusive and totalitarian concept of collective identity. More to the point, recent physical interventions carried out on these diverse places of memory, different layouts that have predetermined courses of events and functions of these memorials, along with constantly changing interpretation of the meaning of these memorials, have one thing in common. They reveal the fact that changeable spatialization of memory of WWII is fundamental not only to unstable and shifting relationships toward the recent past, but also to the process of creating and stabilizing the borders of collective identities in Serbia.

Vjeran Pavlaković

OPET ZA DOM SPREMNI

Desetotrvanjske komemoracije u Hrvatskoj nakon 1990. godine

Za Hrvatsku je 1941. godina bila važna povijesna prekretnica u traumatičnom 20. stoljeću, ponajprije zbog utemeljenja Nezavisne Države Hrvatske. Taj trenutak nije samo usađen u kolektivno sjećanje hrvatskih građana – i pristaša NDH i njezinih protivnika – nego se do dana današnjeg i komemorira te ritualno obilježava radi ostvarivanja političkih ciljeva. U 1990-ima prisjećanje na 10. travnja i njegovo svečano obilježavanje bilo je jasno nastojanje određenih političkih skupina da iznova afirmiraju i rehabilitiraju ustaški pokret kao legitiman politički model za modernu Hrvatsku te da javno dovedu u pitanje vladavinu Hrvatske demokratske zajednice (HDZ). Premda komemoriranje 10. travnja nikad nije postalo službeno, činjenica da se toga datuma javno prisjećaju čak i marginalne političke skupine pokazuje da je hrvatsko kolektivno sjećanje na Drugi svjetski rat i dalje podijeljeno na antifašističko (partizansko) i ustaško viđenje prošlosti. U ovom se članku razmatra kako se obljetnica utemeljenja NDH u postkomunističkoj Hrvatskoj upotrebljavala kao politički ritual i obrađuje se šire pitanje ponovnog oživljavanja polemike o Drugome svjetskom ratu u vrijeme Domovinskog rata.

Naslovnica
Nezavisne Države
Hrvatske, "Glasila
Hrvatskog
oslobodilačkog
pokreta u domovini
i u svijetu",
travanj 1997.

Dana 10. travnja 1941, dok su se njemačke trupe primicale središtu Zagreba, a otpor kraljevske jugoslavenske vojske definitivno se slamao, nekadašnji habsburški časnik Slavko Kvaternik na radiju je u ime radikalnoga nacionalističkoga ustaškog pokreta proglasio neovisnost Hrvatske. Godina 1941, ili, konkretno, utemeljenje Nezavisne Države Hrvatske (NDH), za Hrvatsku je bila još jed-

na povijesna prekretnica u traumatičnom 20. stoljeću. Ne samo da je taj trenutak usađen u kolektivno sjećanje hrvatskih građana, i pristaša NDH i njezinih protivnika, nego se do dana današnjeg i komemorira te ritualno obilježava radi ostvarivanja političkih ciljeva.

Iako je većina Hrvata, razočarana Jugoslavijom, u prvi mah prihvatila ustaški režim, njegova profašistička politika, rasni zakoni i okrutno ugnjetavanje ne-Hrvata i političkih protivnika brzo su diskreditirali NDH. Hrvati su masovno pristupili cvatućemu protufašističkom pokretu pod vodstvom hrvatskih i jugoslavenskih komunista koji je 1945. godine došao na vlast. Pedeset godina kasnije Hrvatska je iznova proglasila neovisnost, ovaj put od socijalističke Jugoslavije, i iznova se oko njezine političke budućnosti vodio krvav sukob. Povrh toga iznova se probudila i borba oko naslijeđa Drugoga svjetskog rata, proširivši se na simboličku razinu. Uništavani su antifašistički spomenici, utemeljivani novi ustaški pokreti, ponovo se pojavila profašistička ikonografija, a komemoracije Drugoga svjetskog rata postale su tribine na kojima se vode političke debate o partizanima i ustašama.

U 1990-ima prisjećanje na 10. travnja i njegovo svečano obilježavanje bilo je jasno nastojanje određenih političkih skupina da iznova afirmiraju i rehabilitiraju ustaški pokret kao legitiman politički model za modernu Hrvatsku te da javno dovedu u pitanje vladavinu Hrvatske demokratske zajednice (HDZ). Svjesno su se povlačile paralele između povijesnih prekretnica 1941. i 1991. godine u želji da se one prikažu kao istovjetna utemeljenja. No većina je Hrvata odbacila pokušaje uspostavljanja kontinuiteta s poraženom NDH, okrenuvši se umjesto toga ujedinjenoj Europi zasnovanoj na antifašističkim vrijednostima. Unatoč tome ustrajno zadržavanje 10. travnja u (neslužbenom) komemoracijskom kalendaru znakovit je pokazatelj podijeljena sjećanja na Drugi svjetski rat u Hrvatskoj.

Komemoracije Drugoga svjetskog rata i kolektivno sjećanje

Poput raznih drugih političkih rituala, u koje se ubrajaju mitinzi, parade, obljetnice i druga masovna okupljanja, komemoracije su simboličke javne aktivnosti kojima se aktualni politički poredak služi radi konstrukcije uzvišenog narativa povijesti nacije. "Politika se izražava simbolizmom", tvrdi antropolog David I. Kertzer, sugerirajući da čak i u modernim društvima na ljude više utječu simbolički oblici nego racionalne kalkulacije.¹ U djelu *Ritual, politika i moć* on govori o prevladavanju političkih rituala popraćenih obiljem emocionalnih, povijesnih i nacionalnih simbola u svakome političkom sustavu, bez obzira na to radi li se o demokraciji sa slobodnotržišnim kapitalizmom ili o autoritarnom režimu s državno upravljanom privre-

¹ David I. Kertzer, *Ritual, Politics, and Power*, New Haven: Yale University Press, 1988, str. 2.

dom. Ketzer dodaje da je “ritual sastavni dio politike u modernim industrijskim društvima; teško je zamisliti da bi bilo koji politički sustav mogao bez njega”.²

Simboli i rituali imaju osobito važnu ulogu u državama koje su nedavno stekle neovisnost i državnost: služe legitimiranju novih upravljačkih institucija, teritorijalne cjelovitosti i granica te vladajuće elite koja svojata utemeljiteljske mitove svoje zemlje. U komunističkoj je Jugoslaviji žarište legitimirajućega povijesnog narativa bio antifašistički partizanski pokret u Drugome svjetskom ratu. Režim je strogo nadzirao sve komemoracije i druge političke rituale. Pišući o politici sjećanja u vezi s Drugim svjetskim ratom, Renata Jambrešić-Kirin ustvrdila je da su “jugoslaven-ski animatori kulture sjećanja... afirmirali politički poredak, ideologiju bratstva i jedinstva i legitimnost vladajuće partije, a potiskivali problematiku interetničkih sukoba”.³ Povrh toga događaji koji su se komemorirali značajni su. Kao što je pro-nicljivo primijetio Wolfgang Hoepken, “u socijalističkoj su Jugoslaviji gotovo svi simbolički oblici povijesnog sjećanja, poput spomen-danā ili službenih praznika, bili posvećeni sjećanju na rat”.⁴ Komemoracije tragedije Drugoga svjetskog rata bile su dakle strogo i isključivo podređene ideologiji vladajuće komunističke partije.

Nije nikakvo iznenađenje što su se poraženi u tom ratu, naime ustaše i drugi kolaboracionisti, bez zadržke demonizirali u poslijeratnoj historiografiji, službenom javnom sjećanju i komemoracijama. Francuski je filozof Paul Ricoeur u svojoj knjizi *Povijest, sjećanje i zaborav* o tome napisao: “Ono što slavimo kao utemeljiteljske događaje u biti su nasilni čini koji su naknadno pravno legitimirani. Ono čime su se jedni ponosili drugima je bilo poniženje.”⁵ Hrvatske su iseljeničke zajednice više od četrdeset godina čuvalе sjećanje na NDH, organizirajući komemoracije s fotografijama Ante Pavelića u Kanadi, Njemačkoj i Australiji, dok su drugi dolazili na godišnju svečanost u Bleiburgu u Austriji, mjestu gdje je 1945. godine ostatak ustaških snaga kapitulirao pred osvetoljubivim partizanima.

Nakon Titove smrti 1980. godine, a potom i društveno-ekonomske krize koja je sve više destabilizirala Jugoslaviju, nekoć epske komemoracije Drugoga svjetskog rata i junaka narodnooslobodilačke borbe postajale su sve manje važne, ne samo zbog toga što je živih veterana svake godine bilo sve manje nego i zato što je režimska ideologija očito posustajala, ustupajući mjesto iznova oživjelim naciona-

² Ibid., str. 3.

³ Renata Jambrešić-Kirin, “Politička sjećanja na Drugi svjetski rat u doba medijske reprodukcije socijalističke kulture,” u: Lada Čale Feldman i Ines Prica (ur.), *Devijacije i promašaji: Etnografija domaćeg socijalizma*, Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 2006, str. 166.

⁴ Wolfgang Hoepken, “War, Memory, and Education in a Fragmented Society: The Case of Yugoslavia,” u: *East European Politics and Society*, vol. 13, br. 1 (zima 1999), str. 196.

⁵ Paul Ricoeur, *History, Memory, and Forgetting*, Chicago: The University of Chicago Press, 2004, str. 79.

lizmima.⁶ Zbog kraha komunizma u cijeloj Istočnoj Europi i stvaranja novih neovisnih država komemoracije, simboli i povijesni narativi koji su prevladavali u ti-toističkoj Jugoslaviji morali su se zamijeniti novima. Antropolog Paul Connerton podsjeća da su “u moderno doba nacionalne elite osmislile rituale koji pretendiraju na kontinuitet s prikladnom povijesnom prošlošću, te organiziraju ceremonije, parade i masovna okupljanja i stvaraju nove ritualne prostore”.⁷

Tijekom dramatičnih demokratskih promjena, a zatim i rata za neovisnost u 1990-ima, hrvatsko je vodstvo tražilo javne rituale i simbole prikladne za obnovu identiteta i suverenosti svoje zemlje. Predsjednik Tuđman uživao je u pompi i ozračju javnih spektakla na kojima su se isticali simboli hrvatske državnosti (grb sa šahovnicom, zastava i državna himna), koji su se održavali na novostvorenim lokalitetima kao što je Oltar domovine iznad Zagreba i na kojima su se mogle vidjeti povijesne nošnje poput onih predsjedničke garde.⁸

Nalaženje prikladnih komemoracija i simbola koji su istodobno antikomunistički i slave hrvatsku državnost bilo je problematično jer je jedina moderna neovisna Hrvatska bila profašistička i zločinačka NDH. Tuđmanova se vlast s jedne strane željela distancirati od javnih rituala koji su se smatrali komunističkima i jugoslavenskima, ali s druge je strane bila svjesna da je antifašistička borba jedna od temeljnih sastavnica narativa ujedinjene Europe. U 1990-ima su se na suparničkim komemoracijama pobjeda i žrtava Drugoga svjetskog rata iznosile različite interpretacije prošlosti povezane s tim katastrofalnim sukobom.

Utemeljenje NDH

Iskustvo hrvatskog naroda u prvoj Jugoslaviji (1918-1941), centraliziranoj državi pod srpskom hegemonijom koja se s vremenom pretvorila u kraljevsku diktaturu, u njemu je izazvalo gorčinu i čežnju za promjenom. Nesposobnost hrvatskih političkih vođa da učinkovito riješe “hrvatsko pitanje” mirnim i demokratskim sredstvima dovela je do jačanja potpore ekstremnijim opcijama poput Komunističke partije Hrvatske (KPH) i ustaških terorista.⁹ U normalnim uvjetima ni jedna ni

⁶ Jure Galić, predsjednik Antifašističkog udruženja Bosne i Hercegovine, priznao je da se broj prisutnih na komemoracijama Drugoga svjetskog rata počeo rapidno smanjivati nakon što je Tito pre-stao dolaziti na njih (iz autorova intervjua s Galićem u Sarajevu 2. kolovoza 2007).

⁷ Paul Connerton, *How Societies Remember*, Cambridge: Cambridge University Press, 1989, str. 51.

⁸ Reana Senjković, “Ideologies and Iconographies: Croatia in the Second Half of the 20th Century,” u: *Collegium Antropologia*, vol. 19, br. 1 (1995), str. 53-62; Rihtman-Augustin, “O konstrukciji tradicije,” str. 34-35.

⁹ KPH, koji je bio podređen Komunističkoj partiji Jugoslavije (KPI), zagovarao je federalno rješenje jugoslavenskoga nacionalnog pitanja, dok ustašama nije bilo prihvatljivo ništa manje od potpune neovisnosti unutar “povijesnih i etničkih granica” Hrvatske.

druga skupina ne bi se mogle nadati dolasku na vlast, ali kad je Europu, pa u određenom trenutku i Jugoslaviju, progutao vrtlog Drugoga svjetskog rata, stari politički poredak bio je naprosto zbrisan.

Hrvatski povjesničari još uvijek raspravljaju o pojedinostima i značenju utemeljenja NDH. Mnogi smatraju da NDH nije bila "ni nezavisna, ni država, ni Hrvatska" jer je bila podijeljena na talijansku i njemačku zonu utjecaja, priznale su je samo sile Osovine i njihovi saveznici, a Mussoliniu je ustupila najveći dio Dalmacije i jadranske obale. S obzirom na to da se ustaški pokret u svojoj borbi za neovisnu Hrvatsku definirao kao "revolucionaran", stvarno je utemeljenje države proteklo relativno antiklimatički. Događaji su se brzo odvijali nakon što je Hitler promijenio planove i odlučio okupirati Jugoslaviju poslije državnog udara u Beogradu 27. ožujka 1941. godine. Oslabljena unutarnjim podjelama, jugoslavenska država nije bila kadra organizirati učinkovitu obranu, te je ubrzo nakon 6. travnja, kada su sile Osovine krenule u napad, potpisala kapitulaciju. Dok je Pavelić u izgonu u Italiji organizirao preostale ustaše kako bi iskoristio novonastalu situaciju, proustaške skupine u Zagrebu i drugim gradovima krenule su u akciju.¹⁰

Nijemci su isprva računali na Vladka Mačeka, predsjednika Hrvatske seljačke stranke, da preuzme vlast u Hrvatskoj pod nacističkim pokroviteljstvom. Kad je on odbio, Hitler se nevoljko okrenuo Pavelićevim ustašama.¹¹ Poslijepodne 10. travnja Slavko je Kvaternik, zajedno s njemačkim izaslanikom u Zagrebu Edmundom Veessenmeyerom, na zagrebačkom radiju pročitao deklaraciju o utemeljenju neovisne hrvatske države, popraćenu Mačekom izjavom u kojoj je on pozvao hrvatski narod da bude lojalan novoj državi pod ustaškim vodstvom. Kvaternik je smatrao ključnim da dobije Mačekovu potporu jer, kako je kasnije rekao, "najvažnije je za mene bilo pitanje da moj akt ne bude akt čiste revolucije, da kontinuitet i volja naroda dođu do izražaja i da putem legitimnog vođe naroda dobijem potvrdu za proglašenje".¹² Sam Pavelić došao je u Zagreb tek ujutro 15. travnja, nekoliko dana nakon što je Kvaternik proglasio neovisnost, uveo određen broj novih zakona i postavio privremenu vladu.

Dolazak ustaša na vlast dok su njemačke trupe ulazile u Zagreb bio je dakle manje dramatičan nego što su to Pavelićevi sljedbenici po svoj prilici zamišljali ti-

¹⁰ Tomislav Jonjić, *Hrvatska vanjska politika, 1939-1942*, Zagreb: Libar, 2000, str. 266.

¹¹ Jozo Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945: Occupation and Collaboration*, Stanford: Stanford University Press, 2001, str. 48. Prema Tomasevichu, Hitler se u vezi s upravljanjem Hrvatskom najprije obratio mađarskom admiralu Miklosu Horthy, a tek se potom okrenuo Mačeku te nakon njega Paveliću.

¹² Citirano prema: Jonjić, *Hrvatska vanjska politika*, str. 277. Maček je kasnije tvrdio da je bio prisiljen priznati Kvaternikovu vladu. Vidi: Mladen Colić, *Takozvana NDH 1941*, Beograd: Delta-pres, 1973, str. 91.

jekom dugih izgnaničkih godina. Povjesničarka Fikreta Jelić-Butić ustvrdila je da je “formalno proglašenje NDH bila... akcija koju su ustaše samo nominalno provodili, jer su u tome isključivo ovisili o Njemcima”.¹³ I Jozo Tomasevich istaknuo je ulogu Nijemaca, osobito Veesenmeyera, u utemeljenju NDH, zaključivši da je “nova država bila izdanak Wehrmachta i njemačkih stručnjaka za subverziju”.¹⁴ Tomislav Jonjić međutim dovodi u pitanje ideju da su Nijemci imali razrađen plan stvaranja NDH i tvrdi da su novu državu zasnovali lokalni hrvatski nacionalisti, što joj je dalo legitimnost i suverenitet.¹⁵

Hrvatski nacionalisti u 1990-ima sjećali su se utemeljenja NDH isključivo kao čina koji su proveli ustaše i za koji im valja odati počast. Povijesne pojedinosti bile su manje važne od simboličke moći datuma kao što je 10. travnja. Dobroslav Paraga, prvi predsjednik iznova oživljene Hrvatske stranke prava (HSP), izjavio je da Pavelić zaslužuje da mu se oda počast zbog toga što “je uspio obnoviti državu koja je bila međunarodno priznata”.¹⁶ Upravo je HSP u 1990-ima izgradio svoj politički program na temelju 10. travnja i rehabilitacije ustaškog pokreta, što je obuhvaćalo i komemoracije prijelomne 1941. godine.

Komemoriranje 10. travnja

HSP, obnovljen u veljači 1990. godine nakon što je više od šezdeset godina bio zabranjen, brzo je postao najjača desničarska stranka na političkoj sceni te je javno komemorirao 10. travnja, veličao Pavelića i služio se ustaškom ikonografijom. Ta je stranka bila izrazito kritična prema Tuđmanu i HDZ-u, tražeći poduzimanje još ekstremnijih mjera prema Srbima i državnim neprijateljima, i bila je tako radikalno antikomunistička da je odbacivala svaki preostatak prethodnoga režima. Premda je HSP 2000. godine ublažio svoju retoriku u nastojanju da se modernizira u stranku koja bi bila prihvatljiva Europskoj Uniji, u 1990-ima njegova je orijentacija bila otvoreno proustaška.

Prema stajalištu HSP-a, 10. travnja bio je datum “utemeljenja hrvatske države”, te se trebao komemorirati svake godine. Na Prvome općem saboru HSP-a, održanom u veljači 1991. godine, Paraga je “10. travnja 1941. označio kao ostvarenje najsvetijih ideala HSP-a i hrvatskog naroda”.¹⁷ Slavljenje i javno komemoriranje tog datuma izravno je proturječilo temeljima novoga hrvatskog Ustava (donije-

¹³ Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska, 1941-1945*, Zagreb: SN Liber, 1977, str. 70.

¹⁴ Tomasevich, nav. dj., str. 53.

¹⁵ Jonjić, *Hrvatska vanjska politika*, str. 296-299.

¹⁶ *Globus* (4. listopada 1991), str. 12.

¹⁷ *Vjesnik* (7. listopada 2003), str. 5.

tog 1990. godine, a revidiranog 2001. godine), prema kojem se državni kontinuitet izvodi iz partizanske borbe i ZAVNOH-a, a ne iz NDH.¹⁸ Tuđman je donekle tolerirao rehabilitaciju ustaštva, ali nikad nije dopustio da se neki javni prostor nazove, primjerice, po Paveliću, niti da se službeno komemorira 10. travnja.

HSP se međutim nadovezivao na frustraciju u Hrvatskoj tijekom rata protiv agresije Miloševićeve Srbije i hrvatskih Srba što su se pobunili protiv Zagreba, rata koji je u mnogo čemu bio borba protiv komunističke Jugoslavije. Anto Đapić, potpredsjednik HSP-a početkom 1990-ih, u službenom je listu stranke izjavio da “HSP nikad nije krio svoje veze s NDH, s 10. travnjem i s ustaškim pokretom”.¹⁹ Svečano obilježavanje 10. travnja ispunjavalo je nekoliko svrha: artikulaciju političkog programa HSP-a, izravno suprotstavljanje Tuđmanovoj vlasti (za koju su govorili da je ostala “komunistička”) i zagovaranje povijesnog revizionizma ustaša i NDH.

Dok su neki hrvatski iseljenički krugovi i prije slavili godišnjicu utemeljenja NDH, u Hrvatskoj se to nije smjelo sve do 1990. godine. HSP je bio najaktivnija stranka u organiziranju komemoracija 10. travnja i služio se njima za iznošenje svoga političkog programa. Desetog travnja 1991. Paraga je organizirao pedesetu obljetnicu utemeljenja NDH u Splitu – koji je, uzgred, Pavelić ustupio Italiji pod uvjetima Rimskih sporazuma – i uputio poziv “Vrhovništvu u Zagrebu da ne čeka sutra nego već danas proglasi NDH”.²⁰ Drugim riječima, Paraga je kritizirao Tuđmana zbog toga što nije smjesta proglasio neovisnost, nego je i dalje pregovarao oko političkog rješenja u okviru svojevrsne konfederativne Jugoslavije. Istog dana u Osijeku je oko četiri stotine pristaša HSP-a zahtijevalo da 10. travnja bude proglašen službenim hrvatskim praznikom i tražilo formiranje vlade nacionalnog spasa, stvaranje hrvatskih oružanih snaga i zapljenu sve imovine koja je pripadala Srbiji.²¹

Godine 1992. stotine pristaša HSP-a komemorirale su 10. travnja na Trgu kralja Tomislava, pokraj Starčevićeva doma, zgrade koju su članovi HSP-a prethodne godine zaposjeli i pretvorili u sjedište stranke. Ta manifestacija organizirana je s očitom namjerom da se pokaže snaga stranke, koja je nekoliko mjeseci prije toga uzdrmana kad se Tuđman okomio na Paragu i HSP (vidi dolje). Stranci je prijetilo i izbacivanje iz Starčevićeva doma, koji su članovi HSP-a bili spremni “braniti svojim

¹⁸ Ustav ističe uspostavu “temelja državne suverenosti u razdoblju drugoga svjetskog rata, izraženoj nasuprot proglašenju Nezavisne države Hrvatske (1941) u odlukama Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske (1943)”. *Ustav Republike Hrvatske*, Zagreb: Narodne novine, 2001, str. 39.

¹⁹ Intervju s Antom Đapićem, *Hrvatsko pravo*, Zagreb, 20. prosinca 1991, str. 10.

²⁰ *Večernji list* (11. travnja 1991), str. 4.

²¹ Ibid.

životima”.²² U međuvremenu je određen broj političara iz oporbe i javnih ličnosti u otvorenu pismu uputio oštru kritiku HSP-ovoj komemoraciji 10. travnja, ustvrdivši da je komemoriranje tog datuma “napuštanje vrijednosti kao što su humanizam, tolerancija, sloboda, prava na različitost” i da srpska agresija “nije nikakvo opravdanje za NDH”.²³

Dok su se HSP i druge desničarske stranke služile komemoracijama 10. travnja kako bi kritizirale Tuđmana, ljevičarska se oporba svake godine okupljala na nekadašnjem Trgu žrtava fašizma 9. svibnja u povodu Dana pobjede na fašizmu. U rujnu 1990. godine taj je zagrebački trg preimenovan u Trg hrvatskih velikana, a etnologinja Dunja Rihtman-Auguštin o toj je odluci rekla da “ne simbolizira samo hrvatske povijesne simbole, nego je u isto vrijeme shvaćena kao znak odustajanja od pijeteta prema žrtvama antifašističke borbe”.²⁴ Za Slavka Goldsteina taj je događaj bio još zloslutniji jer je, prema njegovu mišljenju, “simbolički obilježio početak neoustaške ofenzive”.²⁵ Tako je spomenuti trg postao snažna fizička metafora za revizionizam prošlosti povezane s Drugim svjetskim ratom, a na godišnjim komemoracijama prosvjedovalo se protiv degradacije hrvatskoga antifašističkog pokreta, zahtijevalo se vraćanje starog naziva i demonstriralo protiv nacionalne netrpeljivosti, mržnje i sve izraženije autoritarnosti Tuđmanova režima.

Na komemoracijama 9. svibnja antifašisti su osuđivali rehabilitaciju ustaša i upotrebu ustaških simbola, tvrdeći: “Ne može se u Europu s Pavelićem i ustašama, nego samo s partizanima i antifašizmom”.²⁶ U svibnju 1999. godine na Trgu je došlo i do fizičkog sukoba između antifašista i “antikomunista”, što je bio rječit pokazatelj koliko je duboko Hrvatska bila podijeljena oko svoje prošlosti povezanosti s Drugim svjetskim ratom.²⁷ Sljedeće godine, nakon Tuđmanove smrti i poraza HDZ-a na izborima, Skupština grada Zagreba odlučila je vratiti naziv Trg žrtava fašizma, izazvavši prosvjede vodstva HDZ-a, koje je taj potez doživjelo kao “kulturocid napravljen u ime ideologije”.²⁸ No s vraćanjem staroga naziva Trg više nije bio simboličko mjesto prosvjeda, i komemoriranje 9. svibnja vratilo se pod okrilje hrvatske države.

²² *Vjesnik* (13. svibnja 1992), str. 3.

²³ *Slobodna Dalmacija* (10. travnja 1992), str. 11.

²⁴ Dunja Rihtman-Auguštin, “O konstrukciji tradicije u naše dane: Rituali, simboli i konotacija vremena”, u: *Narodna umjetnost*, br. 29 (1992), str. 38.

²⁵ *Feral Tribune* (17. svibnja 1999), online verzija na www.feral.hr/arhiva/tmp/1999/713/fas1.html.

²⁶ *Vjesnik* (10. svibnja 1993), str. 20.

²⁷ *Vjesnik* (11. svibnja 1999), str. 3.

²⁸ *Novi list* (21. prosinca 2000), str. 15.

Za razliku od Dana pobjede nad fašizmom (poznatog i kao Dan Europe), koji se, na koncu konca, slavio diljem kontinenta, komemoracija 10. travnja ostala je u domeni desničarske političke oporbe. Godine 1993, na pedeset i drugu obljetnicu NDH, HSP je nastavio upotrebljavati 10. travnja kao podij za suprotstavljanje HDZ-u i rehabilitiranje ustaša. Stranka je organizirala brojna zbivanja i javne tribine u gradovima i manjim mjestima širom Hrvatske, uključujući Osijek, gdje je nekoliko stotina članova HSP-ove mladeži prosvjedovalo zbog tekućih sudskih procesa protiv Parage. U Zagrebu je Mladen Schwartz tvrdio da NDH *nije* bila antisemitska (unatoč postojanju logora poput Jasenovca i radikalnih zakona koji su se temeljili na nacističkom obrascu),²⁹ dok je na mitingu u Splitu Tomislav Opačak ustrajao na tome da komemoriranjem 10. travnja HSP odaje počast hrvatskim demokratima i nacionalistima, a ne fašistima.³⁰ Hrvatska čista stranka prava (HČSP), utemeljena u prosincu 1992. godine, također je održala komemoraciju 10. travnja, kojoj je u Zagrebu prisustvovalo oko tisuću ljudi. Stranački vođe tvrdili su da “fašizma u Hrvatskoj nije nikad ni bilo” i da bi, da NDH nije utemeljena u travnju 1941. godine, Hrvatske zauvijek nestalo.³¹

Sljedeće godine HSP je, sada pod vodstvom Ante Đapića, u elitnome zagrebačkom hotelu *Esplanade* organizirao godišnju komemoraciju pod nazivom “Istina i poruka 10. travnja”. Đapić je izjavio da temelj NDH nije bila nikakva ideologija, “već isključivo volja za hrvatskom državom”.³² K tome je izjavio: “Ne odričemo se 10. travnja jer se ne odričemo Hrvatske u povijesnim i prirodnim granicama, niti Hrvata pravoslavne ili muslimanske vjere, kao ni Bosne i Hercegovine, Zemuna, Vukovara...”³³ Pored toga što je na svojoj komemoraciji u Splitu porekao bilo kakav antisemitizam u NDH, HSP je organizirao komemoraciju žrtvama “komunističkog terora” u Kevinoj jami kod Kaštela.³⁴ Žrtve komunističkog nasilja neupitno zaslužuju prisjećanje i komemoriranje, ali odabir trenutka za održavanje toga javnog rituala poslužio je i prikrivanju činjenice da je sama NDH bila odgovorna za smrt desetaka tisuća nedužnih žrtava.

Iako se o tim događajima nije mnogo pisalo u najvažnijim dnevnim listovima, jasno je da se obljetnica utemeljenja NDH upotrebljavala u svrhu odrješenja ustaša od svih njihovih profašističkih politika. Trpeljivost Tuđmanova režima, osobito “tvrde struje” u HDZ-u, prema takvu rehabilitiranju NDH u osnovi je omogućila

²⁹ *Večernji list* (13. travnja 1993), str. 5.

³⁰ *Slobodna Dalmacija* (13. travnja 1993), str. 21.

³¹ *Večernji list* (13. travnja 1993), str. 5.

³² *Slobodna Dalmacija* (11. travnja 1994), str. 4; *Večernji list* (11. travnja 1994), str. 4.

³³ *Slobodna Dalmacija* (11. travnja 1994), str. 4.

³⁴ *Ibid.*, str. 13.

radikalnoj desnici da pretvori ustaše u neshvaćene nacionaliste i antikomuniste, učinivši ih osobito privlačnima u ratnom kaosu ranih 1990-ih. Iako sam Tuđman nikad nije otvoreno zagovarao pozitivno prevrednovanje NDH, tek je sredinom 1990-ih eksplicitno osudio ustaše i ispričao se zbog komentara iz svoje knjige *Bespuća povijesne zbiljnosti*; godine 1997. ispričao se i Židovima zbog zločina počinjenih u NDH, što je omogućilo uspostavljanje diplomatskih odnosa s Izraelom.

Dok je HDZ, dijelom zbog međunarodnog pritiska, javno sve više zauzimao negativan stav spram NDH, desničarske stranke nisu se distancirale od propagiranja proustaških stajališta ni po završetku rata u Hrvatskoj. Hrvatski oslobodilački pokret (HOP), koji je Ante Pavelić utemeljio u izgnanstvu nakon Drugoga svjetskog rata, u prosincu 1995. počeo je objavljivati u Hrvatskoj časopis *Nezavisna Država Hrvatska*, a na naslovnicu travanjskog broja stavljene su velike fotografije Ante Pavelića.³⁵ Pišući o “desetotravanjskoj revoluciji”, urednik časopisa Srećko Pšeničnik ustvrdio je kako će članovi HOP-a “tražiti da se obilježava i taj datum, ali ne kao dan NDH, nego kao dan hrvatske državnosti”.³⁶ Desetog travnja 1997. godine HSP je u povodu pedeset i šeste obljetnice utemeljenja NDH organizirao veliki izborni miting u Splitu, koji je u izvješću *New York Timesa* prikazan kao dokaz rehabilitacije ustaša u Tuđmanovoj Hrvatskoj.³⁷ Izvjestitelj je spomenuo fašističke pozdrave, crne uniforme i ustaške slogane koje su izvikivali Đapić i njegovi sljedbenici, te je sugerirao da država tolerira takve javne ceremonije. Na to je reagirao hrvatski veleposlanik u Ujedinjenim narodima Ivan Šimonović, optuživši medije na Zapadu da sve Hrvate ocrtavaju kao fašiste.³⁸ Iako mediji jesu snosili dio krivnje zbog negativne slike o Hrvatskoj u inozemstvu, nedvojbeno je i to da je ustaška prošlost postala prihvatljiv, premda marginaliziran, element hrvatske politike.

Dok su komemoracije 10. travnja u 1990-ima bile relativno dobro posjećene, iako su na njima glavnu riječ vodile pojedine političke stranke, one nikad nisu privukle širu hrvatsku javnost, koja doista nije željela povratak u NDH. U ispitivanju javnog mnijenja koje je 1996. godine proveo *Globus*, 56,8% anketiranih reklo je da se protivi komemoriranju 10. travnja, a 24,5% reklo je da bi se taj datum trebao slaviti.³⁹ No 45,2% smatralo je da je NDH bila “izraz povijesne težnje hrvatskog naroda za svojom državom”, 22,2% da je bila “zločinačka država”, 21,4% da je bila i jedno

³⁵ Vidi, primjerice: *Nezavisna Država Hrvatska* (Zagreb), vol. 37, br. 4 (travanj 1997), str. 1.

³⁶ *Globus* (1. prosinca 1995), str. 16.

³⁷ *New York Times* (12. travnja 1997), str. 3.

³⁸ *Slobodna Dalmacija* (14. travnja 1997), str. 4.

³⁹ *Globus* (12. travnja 1996), str. 75. U toj je anketi sedamsto osoba diljem Hrvatske odgovorilo na pitanja o NDH.

i drugo, a 11,2% nije imalo mišljenje o NDH.⁴⁰ Đapić, koji je tvrdio kako je “jedina krivnja ustaškog pokreta u tome što nije uspio”, u Hrvatskoj je identificirao tri skupine protivnika 10. travnja i NDH: komuniste, nekadašnje ustaše koji nisu prihvaćali odgovornost za ono što se događalo u 1940-ima i oportuniste koji su čekali da vide kakvu će politiku Zapad tolerirati.⁴¹ Uvjerljivije je objašnjenje da su Hrvati, unatoč radikalizaciji tijekom rata, željeli da njihova zemlja odabere umjereniji politički kurs i da su im antifašističke vrijednosti na kojima se temeljila Europska Unija bile bliskije od netolerantna političkog programa radikalne desnice.

HOS: paravojne formacije u crnim uniformama

Premda HSP nije sudjelovao na prvim izborima održanima u proljeće 1990. godine, u širokom je krugu stekao uvažavanje zbog aktivnosti izvan političke arene. U lipnju 1991. godine, kad su JNA i pobunjeni hrvatski Srbi uz Miloševićevu potporu napali desetke hrvatskih gradova i manjih mjesta, Paraga i Paradžik osnovali su paravojni ogranak svoje stranke, Hrvatske obrambene snage (HOS), koji se također resio ustaškim znakovljem. HSP se sam pobrinuo za nabavku oružja, navodno iz Slovenije, kamo su dragovoljci HOS-a išli i na vojnu obuku.⁴² Paraga je izjavio stranim novinarima da je HOS na vrhuncu svog djelovanja u Hrvatskoj imao između 10.000 i 15.000 vojnika, iako je njihov stvarni broj vjerojatno bio mnogo manji.⁴³

Dok su srpski mediji sve Hrvate prikazivali kao ustaše, mnogi dragovoljci HOS-a otvoreno su se nazivali ustašama i nosili crne uniforme s ustaškim simbolima.⁴⁴ Čak je i njihov naziv upućivao na oba tipa vojnih jedinica NDH, Hrvatske oružane snage, formirane 1944. godine. U Splitu je IX. bojna HOS-a nazvana po ustaškom generalu Rafaelu Bobanu, a njezini članovi nosili su “crne odore od kojih se Srbima i neprijateljima Hrvatske vrlo brzo zacrnjelo pred očima”.⁴⁵ Godine 1991, kad su JNA i pobunjeni hrvatski Srbi ugrozili sam opstanak Hrvatske, dragovoljci HOS-a odigrali su ključnu ulogu, priskočivši u pomoć neiskusnim vojnim jedinicama koje je na brzinu mobilizirala Tuđmanova vlast. Međutim na njihovu hra-

⁴⁰ Ibid.

⁴¹ Ibid., str. 77.

⁴² *Globus* (13. prosinca 1991), str. 7.

⁴³ *St. Petersburg Times* (11. listopada 1991), str. 2; i *USA Today* (5. studenoga 1991), str. 12.

⁴⁴ Premda je HSP rado promicao sliku vojnika HOS-a odjevenih u crno, na fronti su članovi HOS-a nosili razne maskirne uniforme, često miješajući znakovlje HOS-a, ustaša i Zbora narodne garde (ZNG). Vidi ratne fotografije u arhivu Hrvatskoga memorijalno-dokumentarnog centra za Domovinski rat, fond 347 i fond 347a (kolovoz-studen 1991, vukovarska bojišnica).

⁴⁵ Govor zapovjednika jedinice Marka Skeje u povodu četvrte obljetnice IX. bojne Rafael Vitez Boban u *Slobodnoj Dalmaciji* (11. travnja 1995), str. 2.

brost i vrlo važan doprinos na bojišnici – primjerice, u obrani Vukovara – sjenu su bacili ekscesi počinjeni nad civilima uhvaćenima u ratnoj zoni ili iza bojišnice.

Vodstvo HSP-a otvoreno je priznavalo da njihovi dragovoljci na uniformama nose ustaško znakovlje. Paraga je u jednom intervjuu izjavio da se HOS nema za što sramiti toga što nosi ustaške simbole i služi se pozdravom *Za dom spremni*.⁴⁶ Tijekom izborne kampanje 1992. godine inzistirao je na tome da će HOS braniti Hrvatsku sa slovom “U” na kapama, a ne s crvenom zvijezdom.⁴⁷ Na naslovnici broja službenog lista HSP-a *Hrvatsko pravo* iz rujna 1992. godine objavljena je slika vojnika u crnom s automatskom puškom, s natpisom: “Dok ne dođe sve do Drine, ustaša će vodit rat!”, što je aluzija na istočnu granicu NDH.⁴⁸ U drugom broju objavljen je članak s objašnjenjem da su članovi HOS-a nosili crne uniforme kako bi odali počast Crnoj legiji, zloglasnoj ustaškoj jedinici koja se borila u Bosni i Hercegovini u Drugome svjetskom ratu.⁴⁹ Uz članak je objavljena i slika amblema HOS-a u obliku slova “U”, a uz riječi “Za dom spremni” i “NDH” istaknut je i datum 10. travnja.

Postojanje stranačkih paravojnih snaga pod nadzorom žestokih protivnika vlasti Tuđman ipak nije mogao tolerirati. Pad Vukovara u studenome 1991. godine Tuđmanu je poslužio kao izgovor za početak rasformiranja HOS-a u Hrvatskoj i za uključivanje njegovih dragovoljaca u regularnu Hrvatsku vojsku. Paraga je odbio spojiti svoje jedinice sa snagama pod nadzorom hrvatske vlasti i naložio je da se ispred sjedišta njegove stranke u centru Zagreba postavi top, što je razbjesnilo Tuđmana.⁵⁰ Hrvatski tisak upozoravao je da prijeti izbijanje sukoba između jedinica HOS-a i regularnih snaga, ali to se, na svu sreću, nije dogodilo. Hrvatski predsjednik dao je uhititi Paragu i Milu Dedakovića “Jastreba”, vođu obrane Vukovara gotovo cijelim tijekom opsade grada od JNA (od rujna do studenoga 1991. godine), optuživši ih da pozivaju na oružanu pobunu i terorizam. Te su optužbe kasnije odbačene zbog nedostatka dokaza.⁵¹ Tuđman je krivio HOS i za ponovno uvođenje ustaških simbola, iako su, prema mišljenju britanskog novinara Marcusa Tannera,

⁴⁶ Intervju s Dobroslavom Paragom, *Hrvatsko pravo* (5. studenoga 1991), str. 9-10.

⁴⁷ Dobroslav Paraga, videozapis s mitinga HSP-a održanog u Sisku 23. srpnja 1992, iz Hrvatskog memorijalnog centra za Domovinski rat, br. 272.

⁴⁸ *Hrvatsko pravo* (5. rujna 1992), naslovnica.

⁴⁹ *Hrvatsko pravo* (srpanj-kolovoz 1993), str. 41. Slika Jure Francetića, prvog zapovjednika Crne legije, stavljena je na naslovnicu broja časopisa iz 1993. godine. *Hrvatsko pravo* (siječanj-veljača 1993), naslovnica.

⁵⁰ Granić, *Vanjska politika*, str. 28.

⁵¹ *Los Angeles Times* (23. studenoga 1991), str. 17.

“uhićenja bila pokazatelji Tuđmanove ozbiljne političke slabosti, a ne njegove odlučnosti da brani Hrvatsku od prijetnje političkog ekstremizma”.⁵²

Od komemoracija do politike

Kao što je spomenuto, komemoracije 10. travnja desničarskim su strankama često služile kao prigode za artikuliranje svojih političkih programa. Budući da su se često pozivale na kontinuitet s NDH, morale su promijeniti gledanje na ustaše stvoreno u komunističkoj Jugoslaviji i Hrvatima ponuditi političku opciju usred rata za neovisnost. Stoga su vođe HSP-a i drugi apologeti NDH poricali da su ustaše imali ikakve veze s fašizmom i nacizmom, te su ih ocrtavali isključivo kao antikomuniste i hrvatske domoljube. Takvo je gledište neodrživo uzmu li se u obzir ustaški rasni zakoni, genocid nad Srbima, Židovima i Romima, vladavina terora te podčinjenost Mussoliniu i Hitleru. U časopisu HSP-a *Hrvatsko pravo* Paraga je izjavio:

... podržavamo 10. travnja kao datum koji označava stvaranje hrvatske države, nažalost uništene u drugom svjetskom ratu. Bilo je tada i grešaka, kao i nepotrebnog nasilja, no, ustaški režim nije bio fashiistički ni nacistički.⁵³

Takvo paradoksalno stajalište HSP-a, koji je s jedne strane slavio ustaše, a s druge “reza” sve poveznice tog pokreta s totalitarizmom, fašizmom, nacizmom, logorima smrti i ubilačkom politikom prema ne-Hrvatima i protivnicima režima, tipično je za političku rehabilitaciju ustaša u 1990-ima. HČSP je pak u povodu pedeset i sedme obljetnice utemeljenja NDH izdao priopćenje u kojem je ustvrdio: “NDH nije bila niti nacistička niti fašistička tvorevina, bila je pravna država na svim elementima onodobne zapadne demokracije”.⁵⁴ Slična se gledišta još uvijek iznose u hrvatskoj javnosti; čine to, primjerice, neki obožavatelji popularnog pjevača Marka Perkovića Thompsona koji na njegovim koncertima pokazuju ustašku ikonografiju. Thompson se, barem za javnost, izjasnio kao protivnik nacističkih i fašističkih (a i komunističkih) simbola, ali nikad nije eksplicitno osudio ustaško slikovlje jer očito smatra da je Pavelićev režim stvorio legitimnu hrvatsku državu, bez obzira na zločine koji su počinjeni u četiri godine njegova postojanja.

No HSP nije samo slavio 10. travnja, nego je u biti zagovarao neke politike NDH, osobito u vezi sa srpskom manjinom u Hrvatskoj. Ante Paradžik, suosnivač novog HSP-a, izjavio je za tjednik “Globus” da nakon poraza “velikosrpsko-boljševičke ideje” Srbi i Hrvati više ne mogu živjeti zajedno u istoj državi, što je po svoj

⁵² Marcus Tanner, *Croatia: A Nation Forged in War*, 2. izd., New Haven: Yale Nota Bene, 2001, str. 267.

⁵³ *Hrvatsko pravo* (5. studenoga 1991), str. 10.

⁵⁴ *Slobodna Dalmacija* (10. travnja 1998), str. 10.

prilici značilo da bi Srbi bili protjerani iz Hrvatske kad bi HSP došao na vlast.⁵⁵ Na predizbornome mitingu održanom u Sisku 23. srpnja 1992. godine Paraga je bio eksplicitniji, rekavši okupljenoj gomili da HSP želi “očistiti i oslobađati Hrvatsku od Srba, srbo-komunista i četnika”.⁵⁶ Povrh toga i Paraga i Đapić sugerirali su da bi HSP “osnovao Hrvatsku pravoslavnu crkvu koja bi okupila one pojedince pravoslavne vjeroispovijesti koji se osjećaju Hrvatima”. Isto je to pokušao ostvariti Pavelić u ljeto 1942. godine kako bi prekinuo utjecaj Srpske pravoslavne crkve na hrvatske Srbe (koji su uglavnom bili pravoslavci).⁵⁷

Pored otvoreno protusrpske retorike vođe su HSP-a u 1990-ima s vremena na vrijeme zagovarali nedemokratske, čak i nasilne, metode preuzimanja vlasti. Alija Šiljak, član predsjedništva HSP-a, u listopadu 1991. godine dao je novinarima ovakvu izjavu: “Mi nećemo moliti, nego ćemo preuzeti vlast”, a Paraga je, smatrajući nove izbore nepotrebnima, ustvrdio: “Nema razloga za izbore, niti ih se može provesti. Najsposobniji trebaju voditi takve [ratne] poslove, a mislim da mi to najbolje radimo.”⁵⁸ HSP je zagovarao i napadački rat, tj. ulazak u Srbiju i zauzimanje “prirodnih” etničkih i povijesnih granica Hrvatske. I Paradžik i Paraga govorili su o prenošenju rata u Beograd, o sužavanju granica Srbije i o formiranju protusrpskog saveza s Albanijom i Bugarskom.⁵⁹

Unatoč uzavreloj atmosferi ratnih vremena i jačanju nacionalizma u Hrvatskoj početkom 1990-ih većini hrvatskih glasača ekstremizam HSP-a nikad nije bio prihvatljiv ni na lokalnoj ni na državnoj razini. Na parlamentarnim izborima 1992. godine HSP je osvojio 7,1% glasova, a Paraga je na predsjedničkim izborima osvojio 5,37% glasova.⁶⁰ Na sljedećim je izborima HSP jedva osvojio minimalan broj glasova za ulazak u parlament – 1995. godine 5%, a 2000. godine 5,2% (u koaliciji s Hrvatskom demokršćanskom unijom).⁶¹

Narednih su godina i nekadašnji saveznici Dobroslava Parage i njegovi protivnici pokušavali svaliti na njega svu krivnju za javnu rehabilitaciju ustaša u Hrvatskoj ne bi li izbrisali iz svoje prošlosti sve što bi moglo upućivati na “koketiranje s ustaštvom”. Miroslav Tuđman, sin predsjednika Tuđmana, krivio je Paragu

⁵⁵ *Globus* (13. rujna 1991), str. 11.

⁵⁶ Dobroslav Paraga, videozapis s mitinga HSP-a održanog u Sisku 23. srpnja 1992, iz Hrvatskog memorijalnog centra za Domovinski rat, br. 272.

⁵⁷ *Hrvatsko pravo* (20. prosinca 1991), str. 10; *Globus* (4. listopada 1991), str. 11; i Hrvoje Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, Zagreb: Naklada P. I. P. Pavičić, 1994, str. 113-118.

⁵⁸ *Globus* (31. listopada 1991), str. 38.

⁵⁹ *Globus* (13. rujna 1991), str. 10; i *Novi list* (11. svibnja 1992), str. 19.

⁶⁰ Ivo Goldstein, *Hrvatska povijest*, Zagreb: Novi Liber, 2003, str. 458-459.

⁶¹ *Ibid.*, str. 459.

za opstruiranje hrvatske neovisnosti i govorio da je *agent provocateur*.⁶² Krešimir Pavelić, jedan od suosnivača obnovljenog HSP-a 1990. godine, tvrdio je da je Paraga bio plaćenik SAD-a sa zadatkom da svrgne Tuđmana i radi protiv Hrvata, a da su drugi članovi HSP-a, poput Alije Šiljka, radili za jugoslavensku obavještajnu službu (KOS).⁶³ "Vi ste Ustaša po zadatku, a ne po uvjerenju", izjavio je Pavelić, i dodao: "Imate zadatak da HSP što više ustašuje kako bi se hrvatsku aktualnu vlast optuživalo u inozemstvu za porast fašizma u Hrvatskoj".⁶⁴ Čak je i Đapić, u kvazi-dokumentarnoj emisiji *Korijeni za budućnost* (2007), pokušao prebaciti na Paragu svu odgovornost za to što se HSP služio ustaškim simbolima, iako i ovlašan pogled u medije iz 1990-ih godina otkriva da je Đapić gorljivo prihvaćao rehabilitaciju NDH. Bez obzira na Paraginu stvarnu povezanost (ili nepovezanost) s inozemnim obavještajnim službama povratak proustaške ikonografije na javnu i političku scenu nije bio tek zavjera radi destabilizacije Hrvatske, nego i pokazatelj neriješenih problema iz bliže hrvatske prošlosti. Kaos rata i postkomunistička tranzicija stvorili su uvjete u kojima je radikalna desnica, koja se pozivala na izravan kontinuitet s ustašama, mogla privući znatan segment hrvatskog stanovništva.

Zaključak: antifašistička Hrvatska prema EU-u

Predsjednički i parlamentarni izbori održani početkom 2000. godine, nakon smrti Franje Tuđmana u prosincu prethodne godine, bili su važna prekretnica u hrvatskoj povijesti i jasno su označili završetak jednog razdoblja. Ljevičarska koalicija pod vodstvom reformiranih komunista Ivice Račana u Socijaldemokratskoj partiji (SDP), koja je pobijedila na izborima, i predsjednik Stjepan Mesić inaugurirali su više proeuropsku vanjsku politiku, koja je uključivala užu suradnju s Haškim tribunalom, obećanja da će se olakšati povratak hrvatskim Srbima i nastojanje da se normaliziraju odnosi sa susjednim zemljama, naime sa Srbijom i Bosnom i Hercegovinom. Taj je pomak zahvatio stranke duž cijeloga političkog spektra, a pristaše stranaka ekstremne orijentacije opredijelile su se za centraškije političke opcije usmjerene na Europsku Uniju.

Za razliku od velikih političkih mitinga u povodu 10. travnja iz 1990-ih godina otvoreno povezivanje s ustašama protjerano je s političke scene, ne zahvaljujući prijedlozima da se zakonski zabrane totalitaristički simboli, nego zahvaljujući odlukama političkih elita, koje su, kako se Hrvatska kretala prema priključenju Europskoj Uniji, uvidjele da bi daljnje koketiranje s fašizmom naškodilo njihovim in-

⁶² Miroslav Tuđman, *Vrijeme krivokletnika*, Zagreb: Detecta, 2006, str. 182-183.

⁶³ Krešimir Pavelić, *Hrvatski herostrati*, Zagreb: HPP, 2003, str. 71.

⁶⁴ Krešimir Pavelić, *HSP: Od obnove do slobode*, Zagreb: HDSP, 1995, str. 135-136.

teresima. Na četvrtome stranačkom saboru HSP-a održanom u veljači 2001. godine Đapić je objavio da se stranka definitivno distancira od ustaških simbola, kojima se služila kako bi mobilizirala Hrvate tijekom rata. “Želimo otkloniti sve barijere koje su otežavale HSP-ovu transformaciju u stranku moderne europske desnice”, rekao je Đapić pred 1.200 okupljenih članova HSP-a, “te privući sve one birače koji svoj glas stranci nisu željeli dati jer im je smetala takva [ustaška] simbolika”.⁶⁵ HSP je za svoj novi simbol odabrao vuka i donio sporazumnu odluku da će se na budućim okupljanjima moći pokazivati samo službeni simboli stranke, uključujući i simbole HOS-a iz 1990-ih godina.

Većina političkih stranaka pozdravila je odluku HSP-a da se distancira od ustaškog naslijeđa, osobito stranke ljevice, koje su ocijenile da je takav postupak “u interesu Hrvatske”.⁶⁶ Neki se pak desničari, poput članova HČSP-a, nisu htjeli odreći veza s ustašama, tvrdeći da je NDH “bila stvarna težnja hrvatskog naroda za slobodom i samostalnom hrvatskom državom”.⁶⁷ U međuvremenu, promjena ikonografije HSP-a dovela je i do pomaka u njegovoj politici: stranka se sve više usredotočivala na ozbiljna socijalna i ekonomska pitanja kao što su privatizacija, droga, korupcija i okoliš, koja su zanimljivija većini građana, jer više nikoga ne zanimaju beskraje rasprave političara o povijesnim pitanjima.

U 1990-ima komemoracije 10. travnja funkcionirale su kao sredstvo mobilizacije za političku opciju koja zapravo nije imala masovnu potporu u Hrvatskoj. U prvom desetljeću hrvatske neovisnosti desničarske su se stranke, naime HSP, služile s 10. travnja kako bi se suprotstavljale Tuđmanovu režimu, promicale svoju ekstremnu nacionalističku (tj. protusrpsku) politiku i rehabilitirale profašistički ustaški pokret. Nakon 2000. godine javne su komemoracije 10. travnja gotovo posve nestale. Nekoliko udruga, kao što je Hrvatski Domobran u Zadru, i dalje organiziraju manifestacije; primjerice, marš kroz grad u prosincu 2004. godine u ustaškim uniformama s fotografijama Ante Pavelića i Ante Gotovine.⁶⁸ Komemoracije su moćni simbolički rituali, a zagovaranje svečanog obilježavanja 10. travnja kao zbiljskoga dana hrvatske neovisnosti potkrijepilo bi propagandu Beograda i nekih zapadnih medija o ponovnom oživljavanju fašizma u Hrvatskoj.

No većina Hrvata nikad se nije složila da je 10. travnja datum vrijedan svečanog obilježavanja, te se danas službeno komemorira upravo antifašistička prošlost Hrvatske. Godina 1941. jest bila povijesna prekretnica za Hrvate, ali utemeljenje ustaške države, unatoč pokušajima da se ono slavi kao pozitivan događaj, ispravno

⁶⁵ *Vjesnik* (25. veljače 2001), str. 3.

⁶⁶ *Novi list* (22. rujna 2003), str. 8.

⁶⁷ *Ibid.*

⁶⁸ *Novi list* (7. prosinca 2004), online verzija na www.novolist.hr.

je protumačeno kao tragedija za hrvatski narod. Važna je činjenica da se 1941. godina javno komemorira 22. lipnja, na Dan antifašističke borbe, a ne na dan povezan s NDH i njezinim naslijeđem. Polemika o prošlosti povezanoj s Drugim svjetskim ratom dijeli Hrvatsku i danas, u 21. stoljeću, a razne komemoracije, od Jasenovca do Bleiburga, Jazovke i Siska, produbljuju tu podjelu. No danas ta podjela u vezi s Drugim svjetskim ratom, za razliku od 1990-ih godina, nije više tako otvoreno politizirana jer se Hrvatska usredotočuje na euroatlantsku integraciju i na aktualnije socijalne i ekonomske izazove s kojima će se morati suočiti.

S engleskoga preveo
Damjan Lalović

Once More *Za dom spremni*: Commemorations of 10 April in Croatia After 1990

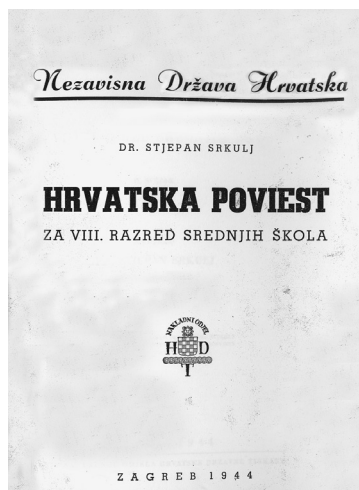
Summary

The year 1941, and specifically the founding of the Independent State of Croatia (NDH), was an important historical break-point for Croatia in the traumatic twentieth century. This moment was not only embedded in the collective memory of Croatia's citizens, both those for and against NDH, but would be commemorated and ritualized for political purposes up to the present day. In the 1990s, remembering and commemorating April 10 was an explicit effort by certain political groups to reaffirm and rehabilitate the Ustasha movement as a legitimate political model for modern Croatia, as well as to publicly challenge the rule of the Croatian Democratic Union (HDZ). Even though the commemoration of April 10 never became official, the fact that this date was publicly remembered even by marginal political groups shows how Croatian collective memory of World War Two remains divided between the antifascist (Partisan) and the Ustasha past. This article examines how the anniversary of NDH founding was used as a political ritual in post-communist Croatia, and addresses the broader issue of how the polemics of World War Two were revived during the Homeland War.

UDŽBENICI POVIJESTI
I HISTORIOGRAFIJA

Tihomir Cipek

USTAŠKA POLITIKA POVIJESTI 1941. kao revolucionarna godina

U tekstu se analiziraju osnovne značajke ustaške interpretacije povijesti. Naglasak je na tumačenju povijesnih događaja iz 1941. godine u službenoj ideologiji i udžbenicima povijesti NDH. Pokazano je kako ustaška politika povijesti veliča fašizam, a stvaranje NDH tumači s jedne strane kao vrhunac hrvatske povijesti, koji su omogućili ustaše i njihov vođa, a s druge strane kao početak nove ustaške revolucije koja treba dovesti do političke, ekonomske i socijalne preobrazbe hrvatskog naroda u totalitarnoj državi. Radi se o politici povijesti koja u svim povijesnim događajima traži i veliča ulogu vođe koji jamči jedinstvo naroda i omogućuje stvaranje države. Stoga je vođa ustaškog pokreta proglašen najvećom povijesnom ličnošću hrvatskog naroda. Zaključeno je da je ustaška politika povijesti imala sve značajke fašističkih interpretacija prošlosti.

Naslovnica
udžbenika
Stjepana Srkulja
Hrvatska poviest
za VIII. razred
srednjih škola,
Zagreb, 1944.

Ustaški pokret i zločinački ustaški režim u određenom su smislu bili proizvod monarhističke diktature kralja Aleksandra iz 1929. godine. Kraljeva je diktatura uništila ionako vrlo slabu demokratsku političku kulturu i radikalizirala najžešće hrvatske nacionaliste organizirane u Hrvatsku stranku prava. Dotadašnju parlamen-

tarnu borbu za samostalnu hrvatsku državu oni su odlučili zamijeniti oružanom. U emigraciji su pod paskom fašističke Italije osnovali ustašku organizaciju. Talijanski fašisti svoju su računicu našli u obećanjima kasnijeg diktatora, koji je još kao predsjednik HSP-a obećao Italiji znatne teritorijalne ustupke, čak je predvidio da buduća Hrvatska pod njegovim vodstvom neće imati svoju mornaricu te da će prihvatiti talijansku dinastiju. Ustaše su svojim ciljem proglasili borbu protiv Aleksandrove diktature, i to, kako su govorili, "ljutim i krvavim oružjem"¹.

Ustaška politika povijesti počela se oblikovati za boravka ustaša u emigraciji, a njezin osnovni cilj bio je da interpretacijama povijesti pokaže kako su upravo oni i njihov vođa Ante Pavelić pozvani da ostvare svrhu povijesti: samostalnu hrvatsku državu. U toj interpretaciji, koja projicira naciju u vrijeme kada se ona još nije oblikovala, polazi se od 1102. godine. Naime te je godine Hrvatska – prema tom tumačenju – izgubila svoju državnost, pa se otada cjelokupna hrvatska povijest svodi na borbu za samostalnu državu. Kao istaknuti borci za narodno oslobođenje navode se Zrinski i Frankopan, Eugen Kvaternik, Ante Starčević i Stjepan Radić, s vrhuncem u osobi Ante Pavelića i u ustaškom pokretu. Vidljiva je selektivnost u tumačenju prošlosti jer se uloga hrvatskoga narodnog preporoda te narodnjaka Josipa Jurja Strossmayera i Franje Račkog u integraciji hrvatske nacije kroatizira ili potpuno prešućuje. Uspostavom totalitarne diktature u "Nezavisnoj Državi Hrvatskoj" (dalje: NDH) ustaše su svoju politiku povijesti učinili jedinom "pravom istinom". Njihova je vladavina bila rezultat izbijanja Drugoga svjetskog rata, odnosno poraza i razbijanja Kraljevine Jugoslavije, a nastojali su je legitimirati tezom da su jedino oni sposobni ostvariti hrvatske težnje za nezavisnom državom. Pod patronatom nacističke Njemačke i fašističke Italije 10. travnja 1941. ustaše su proglasili NDH. Zanimljivo je da nacistička Njemačka najprije nije bila za razbijanje Kraljevine Jugoslavije. No kad je ova raskinula već potpisani pristup Trojnom paktu, Hitler ju je odlučio razbiti i stvoriti sebi vjerne satelitske tvorevine. U Srbiji je to bio Nedićev režim. U Hrvatskoj je – nakon što je Vladko Maček, lider HSS-a, odbio njemačku ponudu za savezništvo – formirana NDH na čelu s ustaškim vođom A. Pavelićem. Vladko Maček, demokratski i prozapadno orijentiran lider HSS-a, tvrdio je da je na samom početku većina hrvatskog naroda NDH smatrala dobitkom "što su se riješili srbijanske dominacije i što su Nijemci dali svojoj okupaciji eufemistički naziv 'Nezavisne Države Hrvatske'". No istaknuo je da se zbog masovnih ustaških zločina genocida i prodaje hrvatskih teritorija fašističkoj Italiji početna podrška dijela hrvatskog naroda NDH brzo topila. Bilo mu

¹ "Ropstvo je dodijalo", *Ustaša – vjesnik hrvatskih revolucionaraca*, veljača 1932. Navedeno prema: Bogdan Krizman, *Ante Pavelić i ustaše*, Zagreb, 1983, 85.

je jasno da su opstanak ustaškog režima jamčile fašističke sile i da će NDH nužno s njima dijeliti sudbinu.

Nakon dogovora o granicama sa svojim fašističkim saveznicama (pri čemu je fašističkoj Italiji prepustila područje Dalmacije i Istre, odnosno oko 5.400 km² i 380.000 stanovnika, od toga oko 280.000 Hrvata) teritorij NDH obuhvaćao je oko 100.000 km². Posred NDH prolazila je linija utjecaja, tj. stacioniranja njemačkih i talijanskih trupa, koja je s vremenom postajala sve čvršća. Zanimljivo je da je i ona, poput Kraljevine SHS, etnički bila vrlo heterogena: od oko 6,5 milijuna stanovnika Hrvata je bilo nešto više od 50%, Srba je bilo oko 2 milijuna (ili 30%), bosanskih muslimana oko 800.000, a u njoj je živjelo i više od 150.000 Nijemaca te 40.000 Židova. Ostatak stanovništva činili su Mađari, Slovaci, Česi, Slovenci i drugi. Fiksacija ustaškog režima na etnički ekskluzivnu državu uzrokovala je masovne progone i ubojstva, prije svega srpskog i židovskog stanovništva, ali i svih protivnika režima.²

Ustaška politika povijesti proizlazila je iz ustaške ideologije. Ustaše, doduše, nisu oblikovali složen ideološki sustav, tomu zapravo i nisu težili. Zadovoljili su se s nekoliko formula koje su ponavljali do beskonačnosti. To su im pri tumačenju povijesti omogućili jednostavni, u očima hrvatskih nacionalista na prvi pogled uvjerljivi iskazi. Radikalni je nacionalizam, odnosno šovinizam raso-biologističkog utemeljenja, bio osnova ustaške ideologije i diktature. Svoju su poziciju ustaše smatrali odgovorom na jugoslavensko-unitaristički i velikosrpski rasni program diktature kralja Aleksandra Karađorđevića. Ustaška je ideologija brujala o potpuno nezavisnoj hrvatskoj državi u "cjelovitim etničkim i povijesnim granicama". Ustaše ističu da u budućoj "samostalnoj i nezavisnoj državi Hrvatskoj" o državnim i narodnim poslovima ne smije odlučivati "nitko tko nije po koljenima i po krvi član hrvatskog naroda". Temeljem naroda smatraju seljaštvo, koje kao etnički "čisto" treba vladati, jer onaj koji u Hrvatskoj "ne potječe iz seljačke obitelji (...) u devedeset slučajeva od sto nije hrvatskog porijekla i krvi nego je doseljeni stranac".³ Budući da je u granicama NDH bilo gotovo 50% etnički nehrvatskog stanovništva, ustaše je ideologija nužno vodila ka zločinu. Pokazalo se da je ideja etnički "čiste" zajednice

² Za srpsko su stanovništvo predvidjeli ovu formulu: trećinu su kanili ubiti, trećinu pretvoriti u katolike i samim time – prema ustaškoj formuli poistovjećivanja vjere i nacije – u Hrvate, a trećinu deportirati u Nedićevu Srbiju. Ustaških logora smrti nisu bili pošteđeni ni neupitno nacionalno svjesni borci za hrvatsku državu, članovi HSS-a koji nisu imali nikakve veze s komunistima, nego su se jednostavno zalagali za demokraciju (npr. pjesnik Mihovil Pavlek Miškina i publicist Ilija Jakovljević. I sam je Vladko Maček završio u Jasenovcu, a kasnije u internaciji). Vidi uspomene Ilije Jakovljevića *Konlogor na Savi*, Zagreb, 2002. i biografski roman Andrije Kovačevića *Bijeg s vješala*, Zagreb, 2004.

³ *Načela ustaške organizacije* (1. 6. 1933). Navedeno prema B. Krizman, nav. dj., 117-119.

bila poticaj masovnom zločinu. Ustaška je propaganda ponajprije nastojala dehumanizirati Srbe, a uspostavom NDH i Židove, proglašavajući ih krivcem za sve zlo što je snašlo hrvatski narod. Ustaška je ideologija naime tvrdila da neki ljudi nisu ljudi, a to je nužno vodilo zločinu genocida. Psihološka je priprema napravljena već u emigraciji, gdje ustaški vođa A. Pavelić piše: "Hrvatski-revolucionarac i ustaša... mora biti krut i nemilosrdan. Bez milosti i pardona jer je njegova dužnost, da gvožđem, vatrom i krvlju skрати muke hrvatskog naroda..." Pristaše upućuje: "Ustaška je dužnost vraćati milo za drago. Nu ne jednakom mjerom. Ustaše, zapamtite, ustaški se plaća: za zub-glavu, za glavu-deset glava! Tako veli ustaško evanđelje."⁴

Demokracija je proglašena poretkom "mlakonja" koji navodno omogućuje prodor komunizma. Zato joj se ustaše otvoreno protive i zagovaraju potrebu uspostave totalitarnog poretka u kojem neće biti mjesta neprijateljima nacije. "Trebalo je doći nešto novo, nešto jače i sposobnije za borbu protiv boljševizma", piše Ante Pavelić, "sposobno da ga porazi. A to je našlo svoj ishod u fašizmu. Naravno fašizam je morao najprije odstraniti demokraciju... odstraniti sve ono što je demokracija bila uvela. To je u prvom redu slobodarstvo (liberalizam – *op. a.*), naravno, slobodarstvo takozvanih zapadnih demokracija."⁵

Režim se nastoji legitimirati karizmatiski, pa njeguje kult velikog vođe. Diktator Ante Pavelić prikazuje se kao povijesna ličnost koja je ostvarila ideje o samostalnoj i pravednoj Hrvatskoj Ante Starčevića i Stjepana Radića, jamac reda i jedinstvene političke zajednice utemeljene na naciji određenoj krvlju i tlom. Zanimljivo je da primjeri iz udžbenika povijesti u NDH pokazuju kako se ustaškom vođi Anti Paveliću već i veličinom fotografija davala prednost pred svim hrvatskim povijesnim ličnostima. Njegova je vladavina predstavljena kao emanacija povijesnih težnji hrvatskog naroda za samostalnom državom. To je bila glavna parola ustaške politike povijesti.

Ustaše su, prema vlastitom shvaćanju svog pokreta, bili revolucionari koji su 1941. dočekali ostvarenje svog ideala: stvaranje samostalne hrvatske države u etničkim i povijesnim granicama. Naravno, neupitno je da "Nezavisna Država Hrvatska" nije bila nezavisna i da nije obuhvaćala velik dio hrvatskoga etničkog teritorija. Pod vlašću fašističke Italije ostali su hrvatski etnički prostori na otocima i uz obalu Jadrana. Stoga je zadaća ustaške politike povijesti bila da tu činjenicu zanamari i da u svojem tumačenju prošlosti legitimira politički poredak NDH. Ustaška politika povijesti posredovala se masovnim medijima, koji su prenosili slike povijesti, pa su političari i znanstvenici nastupali pred publikom koja je već imala slike

⁴ *Ustaša – vjesnik hrvatskih revolucionaraca*, svibanj-lipanj 1932. Navedeno prema: B. Krizman, nav. dj., 86.

⁵ Ante Pavelić, *Strahote zabluda*, Zagreb, 1941, 261-262.

povijesti u svojim predodžbama. O tome se u nastupima vodilo računa. Borba za prošlost ujedno je bila i borba za sadašnjost i budućnost. Smatralo se da vlada onaj koji dominantno formira značenja, simboličke forme kojima se posreduju i tumače prošli događaji, jer samo on može istodobno tumačiti i sadašnjost i budućnost. Propagandnom djelatnošću rukovodilo je Glavno ravnateljstvo za promičbu pri Predsjedništvu Vlade NDH.⁶

U udžbenicima NDH jasno se ističe ideološka funkcija politike povijesti, naglašava se da je upravo povijest “nauka o promjenama među ljudima i u samom čovječanstvu, pa je prema tome od svih nauka najbliža ljudskom umu i srcu”. Svjesni navedene emocionalne funkcije povijesti, ustaše su je željeli staviti u službu legitimiranja svoje politike. Ustaška je politika pritom nužno patetična i nedvojbeno svjesna svoje uloge u formiranju novog, ustaškog ideologijom i vođom zajamčenog jedinstva hrvatske nacije. Zato udžbenici povijesti nastoje pobuditi snažne pozitivne emocije. Poput fašizma, osnovna emocija koju ustaška politika povijesti želi “prodati” nije mržnja, nego ljubav prema vlastitoj zajednici. Mržnja prema drugima i drugačijima na neki se način čini samo nusproizvodom ljubavi prema svojem i svojim. Funkcija indoktrinacije ne nastoji se sakriti nekom idejom znanstvene neutralnosti i objektivnosti, nego se jasno kaže: “Draga hrvatska mladeži! Primi ovu knjigu poviesti roda svoga onakim ponosom i radošću, kako ćeš jednom primiti svjedočbu i pođi s njom u život. Pisana je ljubavlju prema tebi i rodu, pa tako je i ti uči bez oduška i s ljubavlju, da dobiješ snage i okrepe za rad u životu, da... narod bude svoj na svome, Hrvat na ognjištu hrvatskome. I zato budite s knjigom Hrvatske poviesti. Za dom spremni!”⁷ Tekst završava službenim ustaškim pozdravom, što pokazuje da je uporaba povijesti kao ideološkog oruđa i političkog oružja posve nedvojbeno.

Treba dakle istaknuti da je jedan od glavnih izvora legitimacije ustaške diktature politika povijesti. Ustaše su svojoj vladavini nastojali dati smisao tumačeći NDH kao vrhunac i – kako je svrha povijesti ostvarenje samostalne države – ujedno svojevrsan kraj hrvatske povijesti. Povijest je sa stvaranjem NDH u svojem bitnom poslanju ispunjena, ali s druge strane odmah se isticalo da je 10. travnja 1941, dan uspostave NDH, samo početak jedne nove revolucije. Radilo se o fašističkoj revoluciji kojom su ustaše nastojali “očistiti” državu od neprijatelja i formirati novu hrvatsku nacionalnu zajednicu međusobno složnih “staleža” čije jedinstvo jamči vođa.

⁶ Fadil Ademović, *Novinstvo i ustaška propaganda u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Štampa i radio u Bosni i Hercegovini (1941-1945)*, Sarajevo, 2000.

⁷ Stjepan Srkulj, *Hrvatska poviest za VIII. razred srednjih škola*, sv. 1, Zagreb, 1944.

Ustaški su ideolozi nastojali svoj poredak prikazati kao smisao egzistencije hrvatskog naroda. Legitimaciju svoje fašističke vladavine nastojali su postići uporabom raznih simboličkih formi, među kojima je središnju ulogu imao prikaz uloge vođe. Nisu skrivali da je njihov režim diktatura, štoviše, sam je ustaški vođa Ante Pavelić isticao da je ustaški ideal fašistička diktatura. Glavnim političkim i ideološkim protivnicima proglasio je komunizam i liberalizam, koji se, prema njegovu sudu, mogu pobijediti isključivo revolucionarnim sredstvima. Fašistička revolucija, pa tako ni ustaška, nije bila ponajprije ekonomska i socijalna, nego kulturna, tobože moralna, ne u ime klase, nego u ime nacije. Prijezir prema moći novca, buržoaziji i parlamentarnoj demokraciji bio je zajednički komunistima i fašistima, ali fašisti smatraju da mogu kontrolirati kapitalizam, i to samo ako odstrane parlamentarnu demokraciju i buržoaziju prisile da služi naciji. Posljedice Prvoga svjetskog rata samo su omogućile da se kulturna pobuna protiv prosvjetiteljstva i demokracije pretvori u političku i da stvori fašizam. Pokušavajući definirati fašistički pokret koji je predvodio, Pavelićev je uzor Mussolini 1932. izjavio da se radi o pobuni protiv "materijalističkog pozitivizma devetnaestog stoljeća".⁸ Identitet fašizma ovisio je o definiciji njegova neprijatelja, protiv kojega se trebalo boriti stvarajući društvo herojskih vrijednosti, ljudi koju su spremni na rat da bi spasili naciju. Glavno zlo bili su, kako je navedeno, boljševizam i liberalizam sa svojom hedonističkom dekadencijom koja veliča pojedinca, a ne vidi vrijednost nacionalne zajednice. Intervencijom herojske ustaške elite trebalo je uskrisiti novu, duhovno obnovljenu hrvatsku naciju. Ustaška pobuna protiv liberalizma i demokracije, nastojanje da se probudi energija, instinkt i volja, pokušaj da se ponovo pronađu duh i vrijednost nacionalne zajednice vodili su u diktaturu i teror. Nasilje postaje bitan element ustaške vladavine, a teror kao brutalna i neograničena primjena nasilja imao je službenu funkciju "spašavanja" nacije od zavjera političkih protivnika i rasno "nečistih" skupina. Tvrdilo se da je "Poglavnik... točno označio tri glavna neprijatelja Hrvatske: velikosrbstvo, židovstvo i komunizam".⁹

Ideal jedinstva nacionalne zajednice nije se nastojao ostvariti isključivo terorom, nego i propagandom, pa su sve obrazovne i kulturne institucije pretvorene u sredstvo ustaške propagande. U njezinoj osnovi bila je ustaška politika povijesti. Njezinu osnovnu ideju čini fašistički stav da se samo jedinstvena zajednica može obraniti od neprijatelja, a da njezino jedinstvo jamči vođa. Njegova je volja izvor zakona zajednice. To je osnovna poruka ustaške politike povijesti. Stoga je "Poglavnik" Ante Pavelić bio njezina središnja figura. Ustaška je propaganda pritom otvo-

⁸ Zeev Sternhell, Fašizam, u: Michael Freeden, *Političke ideologije. Novi prikaz*, Zagreb, 2006, 154.

⁹ Danijel Crljen, *Naš Poglavnik*, Zagreb, 1943, 53.

reno govorila o blagotvornom učinku kulta vođe, određujući ga kao “znak borbe i pobjede”. “U vodji, kojemu hrvatski narod daje plemenito, značajno i drevno hrvatsko ime: Poglavnik, moraju biti usredotočene sve raznolike, pa i suprotne težnje, osjećaji i stremljenja, koja će kroz njegov duh biti uskladjena, pomirena i usmjerena konačnim, velikim ciljevima, za kojima cijeli narod svjestno ili nesvjestno teži.”¹⁰ Pavelić je dakle određen kao onaj koji objedinjava sve težnje i interese hrvatskog naroda. Samo Poglavnik i vjera u njegovu veličinu jamče jedinstvo hrvatske nacije. Između njega i naroda treba, s jedne strane, biti velik odmak, kako bi ga se doživljavalo kao uzvišenu osobu i oboružalo neprikosnovenim autoritetom, a “s druge strane Poglavnik mora vlastitom dušom, srcem, željama, mislima i djelatnošću biti tako bliz svakom hrvatskom čovjeku, da ga svaki Hrvat bude uvijek mogao osjetiti sebi bližim od svojih najbližih i dražim od onih, za koje bi dao sve na svijetu.”¹¹ Ustaše tvrde da “Poglavnik” Hrvatima mora biti draži i od članova vlastite obitelji, supružnika, djece, majke itd. Nije dovoljno da bude otac obitelji i, kao svatko, “pravi čovjek kralj svoje djece”, kao što su to zamislili prvi konzervativci, nego mora biti središnja figura cijele nacije. U “Poglavniku” se emanira duh nacije, on je jamstvo nacionalnog jedinstva, ostvarenja cilja nacije. U ustaškoj politici povijesti vođa i narod su jedno, a to je jedinstvo zapisano u zakonima povijesti. Štoviše, hrvatskog naroda ne bi ni bilo bez vođe, oni su organski povezani. Nesumnjivo je dakle da je u ustaškoj politici i ideologiji riječ o preuzimanju fašističke ideje vođe. Stoga ustaška propaganda nastoji poentirati: “U iznesenim vrednotama Poglavnika i njegovoj unutarnjoj organskoj povezanosti s hrvatskim narodom, s kojim Poglavnik sačinjava nedjeljivu cjelinu, leži bit i smisao poglavništva kao vodstvene ustanove hrvatskog naroda danas i u nedoglednoj budućnosti.”¹²

Ustaška politika povijesti nastojala je u svakoj prigodi naglasiti da je osnovna svrha cjelokupne povijesti bilo stvaranje samostalne hrvatske države, i to upravo u obliku političkog poretka kakav je formiran u NDH. A kako je u njoj uspostavljena diktatura jednog čovjeka, “Poglavnika”, uloga vođe u povijesti bila je izuzetno naglašena. Pavelića se uspoređivalo s drugim fašističkim vođama, ali se ujedno isticalo da je njegov rad bio još veći i teži jer su “potrebe hrvatskog naroda bile veće nego bilo kojeg kulturnog europskog naroda.”¹³ Budući da su državu proglasili svetim ciljem povijesti, i sam je Poglavnik zadobivao kvazireligijska obilježja. Naglašava se: “Da nije Poglavnika, ne bi bilo ni Nezavisne Države Hrvatske”; “Poglavnik čuva Nezavisnu Državu Hrvatsku”. Štoviše, ustaški ideolozi u fašističkom duhu idu i da-

¹⁰ Ibidem, 13.

¹¹ Ibidem, 13.

¹² Ibidem, 14.

¹³ Ibidem, 136.

lje, te Pavelića potpuno izjednačavaju s državom. U tom se smislu tvrdi: "Poglavnik smjelo izgradjuje Nezavisnu Državu Hrvatsku. On joj daje duh, misao i volju stavljajući je sa svim njezinim snagama u službu hrvatskog naroda... On nije samo vladar i prvi ministar. On je tvorac, učitelj i otac svoje države u pravom smislu riječi. On predstavlja duhovno i organsko srđce hrvatske države."¹⁴

Ustaška politika povijesti u svojim je udžbenicima godinu 1941. svela na nastanak NDH, prikazujući je neizbježnim rezultatom ustaške borbe i dublje unutarnje logike povijesnog procesa. Polazi se od kroatiziranja svih bitnih događaja iz hrvatske povijesti. Hrvatski narodni preporod po toj je logici bio utemeljen isključivo na hrvatskome državnom pravu, a pod ustašku ideju države sveden je i općenarodni hrvatski zahtjev iz 1918. godine, kada "narod traži sjedinjenje svih Hrvata u jednu Nezavisnu Državu Hrvatsku". Tvrdi se da je Stjepan Radić, neupitni politički lider većine hrvatskog naroda u Kraljevini SHS, "prihvatio zastavu Nezavisne Države Hrvatske".¹⁵ Valja naglasiti kako je neupitno da je većina hrvatskog naroda (sa Stjepanom Radićem kao političkim vođom), kao što potvrđuje iskazana politička volja hrvatskih birača, željela neki tip samostalne države, ali to nipošto ne znači da je zagovarala NDH. Uostalom, snažan hrvatski antifašistički pokret tijekom Drugoga svjetskog rata pokazao je da Hrvati većinom nisu prihvaćali fašistički tip vladavine i NDH te da im se dobar dio hrvatske nacije i oružjem suprotstavio.

U ustaškoj interpretaciji godina 1941. započela je s Pavelićevim odlaskom u emigraciju 17. siječnja 1929. godine. Naime tog datuma "dr. A. Pavelić počne obći narodni pokret za oslobođenje na revolucionarnoj osnovi..."¹⁶ Priliku za realizaciju ustaških ciljeva dale su okolnosti izazvane Drugim svjetskim ratom, iako udžbenici povijesti iz NDH to ne ističu, nego se ta veza izbjegava sagledati u cijelosti. Odgovornost za izbijanje rata ustaški su ideolozi prebacili na Englesku i SSSR. Hitler je proglašen čovjekom mira koji je "nastojao što prije dokrajčiti taj strašni rat, te je već dva puta Englezkoj ponudio mir..."¹⁷ Dakle zločinac Hitler prikazivan je kao mirotvorac, a u njegovu veličanju naglašavalo se da je "obnovitelj Njemačke – čovjek fronte i rada..." Hvalila se i nacistička ideologija jer proglašava da je "opće dobro iznad pojedinačnog".¹⁸

Zanimljivo je kako ustaška politika povijesti u NDH objašnjava razloge izbijanja Drugoga svjetskog rata. Razlaganje počinje stavom da je Hitler nakon dolaska na vlast nastojao riješiti socijalno pitanje i Nijemce osloboditi nepravедnoga Ver-

¹⁴ Ibidem, 145.

¹⁵ Stjepan Srkulj, *Hrvatska poviest za VIII. razred srednjih škola*, sv. 2, Zagreb, 1944, 224.

¹⁶ Ibidem, 235.

¹⁷ Stjepan Srkulj, *Poviest novog vieka za sedmi razred srednjih škola*, Zagreb, 1943, 345.

¹⁸ Ibidem, 342.

sajskog mira. Pripojenje Austrije i Sudeta tumači se kao pravedan proces narodnog ujedinjenja i naglašava se da su ga podržavale sve velike sile onog doba. Daljnji događaji opisani su kao nastavak procesa pravednoga njemačkoga narodnog ujedinjenja. U udžbeniku stoji da je Hitler “od Poljske zatražio povrat drevnog njemačkog grada Danzinga i uzki koridor (prolaz) s Istočnom Prusijom. No Poljska je oslanjajući se na Francuzku i Englezku, odbila te pravedne zahtjeve, dapače, odmah su počeli krvavi progoni brojnog njemačkog žiteljstva u Poljskoj, a poljska je vojska stala uznemiravati njemačke granice. Na to je Njemačka bila prinuđena, da oružjem zaštititi svoje suplemenike i svoju granicu. I premda je Njemačka izticala, da ne želi taj sukob proširiti na druge zemlje niti upropastiti Poljsku, nego da će samo zaštititi svoje pravedne zahtjeve, ipak joj Englezka i Francuzka navjestiše rat.”¹⁹ Nedvojbeno je dakle da ustaška politika za izbijanje Drugoga svjetskog rata krivi francusku i englesku politiku. Također je zanimljivo da se taj rat u udžbenicima povijesti i ustaškoj propagandi ne dovodi u vezu s nastankom NDH. Njezino se formiranje tematizira u posebnom poglavlju, izvan konteksta međunarodne politike, isključivo iz slijeda događaja hrvatske povijesti, a sve zasluge pripisane su isključivo ustašama i “Poglavniku”. Na kraju udžbenika Stjepana Srkulja *Hrvatska poviest za VIII. razred srednjih škola* dodano je posebno poglavlje pod naslovom “Graditelji Nezavisne Države Hrvatske”. Ono započinje prikazom političkih ideja Ante Starčevića, a gotovo sav preostali dio posvećen je Anti Paveliću i ustašama. Donose se Pavelićevi govori, “Načela Hrvatskog Ustaškog Pokreta”, “Ustav Ustaše HOP”, pjesme koje veličaju Pavelića te se prikazuje doček “Poglavnika” 15. travnja 1941. godine na Markovu trgu u Zagrebu.²⁰ Radi se o najopširnijem dijelu udžbenika, koji potpuno jasno poistovjećuje nastanak NDH s ustašama i njihovim vođom.

Uspostavljanje NDH bilo je, rekosmo, za ustaše svrha povijesti, ali ne i njezin kraj. Prema njihovu sudu, radilo se o novome revolucionarnom početku. Stoga je proglašenje NDH 10. travnja 1941. godine ujedno bilo proglašenje početka neizbježne ustaške revolucije. Radilo se o, najprije, ideološkom kopiranju, a zatim primjeni fašističkih načela. Glavno ustaško oružje bio je teror: brutalno, stalno primjenjivano i neograničeno nasilje. Sama ustaška ideologija naglašavala je da ustaški pokret čeka borba za očuvanje izborenog, stoga je otvoreno najavila ustaški teror, koji je započeo odmah nakon proglašenja NDH. Fašistička ideologija “krvi i tla” našla je izraz u zločinačkim rasnim zakonima koje su ustaše donijeli već u svibnju 1941. godine. Opravdanje zločina, koji su ustaše proglašavali nužnom obranom i izvršenjem pravde, pokušalo se pronaći u ideji revolucije. U velikom čišćenju prije

¹⁹ Ibidem, 344.

²⁰ Stjepan Srkulj, *Hrvatska poviest za VIII. razred srednjih škola*, sv. 2, Zagreb, 1944, 244-481.

uspostavljanja harmonije između “svih staleža” hrvatskog naroda. Nije bilo važno samo stvoriti državu, nego ju je trebalo učiniti ustaškom. “Ustaška će revolucija”, tvrdi ustaška politika povijesti, “ne birajući sredstva prokrčiti put pravoj, stvarnoj primjeni ustaških načela u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Svi pak oni, koji misle da će Poglavnik odstupiti od bilo kojeg ustaškog načela, i da se ne će usuditi od rieči preći na djelo, pokazuju, da ga niti malo ne poznaju, i da nisu baš ništa naučili iz njegova života... Željezna metla ustaške revolucije nalazit će se u Poglavnikovoj ruci, a Ustaše će kao uvijek biti neumoljivi izvršitelji njegove volje. Tom će se revolucijom konačno ostvariti mir, sreća i blagostanje Hrvatskog naroda. Tom će revolucijom Ustaški pokret izvršiti drugi, veći i značajniji dio svog poviestnog zadatka.”²¹

Radilo se o ambiciji da se politički poredak NDH ustroji po uzoru na režime fašističkih država. Fašizam je općenito bio pokret, ideologija i poredak koji je ustaška politika povijesti dosljedno veličala, a definirala ga je kao “veliki socijalni pokret”.²² Cilj ustaške revolucije bio je oblikovati fašistički uređenu državu. Prema fašističkom primjeru trebala se provesti reorganizacija cjelokupnoga političkog, gospodarskog i socijalnog života. U političkom se smislu trebala uspostaviti diktatura, u gospodarskom korporativni sustav, a u socijalnom pravednost i skladan odnos između svih staleža. Sve to trebalo je pridonijeti jedinstvu i boljitku cjelokupne hrvatske nacije. U provođenju revolucije polazilo se od načela da u državi mora postojati jedan vođa s političkom strankom koja ga bezuvjetno sluša, a “koja ima jedina prava na obstanak u državi”. Država je definirana kao organska cjelina kojoj su podvrgnuti svi pojedinci i “staleži”. Sukob između rada i kapitala dokinut je u korporacijama u kojima su svi trebali surađivati na opću korist. Organski definirana država naime ne trpi nikakav unutarnji konflikt.

Ustaška revolucija, koja prema ustaškom sudu zapravo počinje stvaranjem NDH 10. travnja 1941. godine, nije skrivala svoj totalitarni karakter. Štoviše, ustaška ga je politika povijesti isticala kao pravu svrhu povijesnih zbivanja. Fašizam je ustaški uzor, i to se u udžbenicima povijesti u NDH nije pokušavalo sakriti. Hitler i Mussolini slavili su se ne samo kao veliki vođe i ljudi rada i reda nego i kao revolucionari koji obnavljajući naciju stvaraju novi poredak. Budući da se ustaška interpretacija prošlosti jasno poziva na ideale fašizma, zločin je bio nužan rezultat ustaške ideologije, a ustaška politika povijesti činila je sve da bi legitimirala fašističku revoluciju i njoj primjeren tip vladavine. U NDH ustaše su uspostavili totalitarnu diktaturu, njihova je organizacija funkcionirala kao monopolistička državna stranka koja omogućava prijelaz prema totalitarnoj kontroli, uspostavljeno je načelo vo-

²¹ Danijel Crljen, nav. dj., 153.

²² Stjepan Srkulj, *Poviest novog vieka*, Zagreb, 1943.

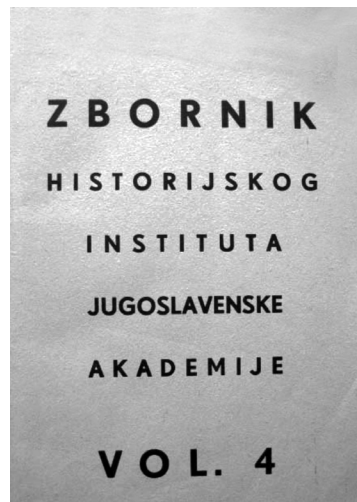
đe, oblikovane su ustaška elita i organizacije koje omogućuju “unutrašnju kontrolu masa”, postojao je dualizam stranačkog i državnog aparata, kultura i obrazovanje pretvorili su se u političku propagandu, a politika povijesti služila je u propagandne svrhe legitimacije ustaške diktature. Ona je veličanjem ustaša i njihova vođe nastojala da ljudi ne samo slušaju vlast nego i da vjeruju u njezinu nepogrešivost, u revolucionarnu misiju ustaškog pokreta. U tome nije uspjela, a hrvatski antifašisti su, oslobodivši zemlju, onemogućili njezino daljnje djelovanje i započeli razdoblje jedne druge revolucionarne politike povijesti.

Ustasha Politics of History: 1941 as a Revolutionary Year

Summary

The text provides an analysis of basic characteristics of Ustasha interpretation of history, with an emphasis on the interpretation of historical events from the year 1941 in the official ideology and history textbooks of the Independent State of Croatia (NDH). It is shown that Ustasha politics of history glorified fascism, and the creation of NDH was interpreted, on the one hand, as the pinnacle of Croatian history, made possible by the Ustasha and their leader, and, on the other hand, as the beginning of a new Ustasha-led revolution which was to bring about a political, economic and social transformation of the Croatian people in a totalitarian state. The said politics of history sought and glorified in all historical events the role of the leader, who guaranteed the unity of the people and made possible the creation of the state. For this reason, the leader of the Ustasha movement was proclaimed the greatest historical figure of the Croatian people. As a conclusion, it is established that Ustasha politics of history had all characteristics of fascist interpretations of history.

Damir Agičić, Magdalena Najbar-Agičić

HRVATSKA HISTORIOGRAFIJA O 1941. – POLEMIKA BEZ DIJALOGA?

Za legitimizaciju vlasti Komunističke partije u Jugoslaviji nakon 1945. godine razdoblje Drugoga svjetskog rata bilo je od presudne važnosti. Iz nje su se izvlačila dva osnovna vezivna elementa jugoslavenske federacije, a to su kult Josipa Broza Tita kao vođe i ideja o "bratstvu i jedinstvu" jugoslavenskih naroda proizašlom iz zajedničke borbe u ratu. Naravno, unutar Drugoga svjetskog rata godina 1941. – zvana godinom ustanka narodâ Jugoslavije – bila je iznimno značajna. Istraživanje tog dijela prošlosti imalo je u cijelom poslijeratnom razdoblju, a djelomice i nakon 1991. godine, jake političke konotacije. U izlaganju će se ukratko ukazati na karakteristične primjere radova o toj temi, koji ilustriraju glavne pravce razvoja dijela hrvatske historiografije do devedesetih godina dvadesetog stoljeća.

Naslovnica
*Zbornika
Historijskog
instituta
Jugoslavenske
akademije,*
vol. 4, Zagreb,
1961.

Budući da je prostor istraživačke i interpretativne slobode u vrijeme socijalističke Jugoslavije bio vidno sužen, uočljivo je kako se golema većina povjesničara držala podalje od tema iz novije povijesti, pa tako i od istraživanja 1941. godine. U prvom se razdoblju nakon rata, sve do kraja šezdesetih godina, pojavilo vrlo malo radova iz pera profesionalnih povjesničara. Dominirali su memoarski mate-

rijali sudionika NOB-a i politički inspirirani radovi komunističkih propagandista. Često se radilo o namjernom iskrivljavanju slike prošlosti, sve u svrhu ostvarivanja političkih ciljeva i obračuna s političkim protivnicima.¹

Simptomatično je da na Trećem kongresu historičara Jugoslavije, održanom 1961. godine u Ljubljani u sklopu proslave 20. godišnjice ustanka naroda Jugoslavije, hrvatska historiografija nije bila zastupljena niti jednim izlaganjem koje bi se izravno odnosilo na razdoblje Drugoga svjetskog rata, Nezavisne Države Hrvatske ili na komunistički pokret. Hrvatski su istaknuti povjesničari, Nada Klaić, Igor Karaman, Jaroslav Šidak i Mirjana Gross, nastupili s referatima koji su se odnosili na ranija razdoblja. Osim u plenumu u kojemu su se obrađivale teme iz povijesti NOB-a, sudionici su radili u tri sekcije: u prvoj su bile zastupljene teme od prapovijesti do kraja 18. stoljeća, u drugoj od početka 19. stoljeća do 1941. godine, a u trećoj isključivo teme iz povijesti Drugoga svjetskog rata. I u prve dvije sekcije najviše je vremena i prostora posvećeno upravo seljačkim i drugim ustancima te nacionalnim pokretima, kao i ekonomskim problemima u svezi s time. Predstavnici hrvatske historiografije sudjelovali su u radu 1. i 2. sekcije.² Pitanje kako se odvijala diskusija, koja je na trenutke navodno bila "vrlo živahna"³, moglo bi biti tema daljnjih istraživanja.

Iste godine kada je održan Kongres u Ljubljani objavljena je i rasprava Vase Bogdanova *Porijeklo i ciljevi šovinističkih teza o držanju Hrvata 1941.* Vaso Bogdanov primjer je politički podobne osobe koja u historiografiju ulazi poslije rata. Prijeratni publicist ljevičarskih orijentacija i srednjoškolski profesor svoj poslijeratni položaj može zahvaliti ideologiji i – navodno – osobnim vezama s jednim od tada najutjecajnijih hrvatskih intelektualaca, piscem Miroslavom Krležom. Bogdanov je odmah nakon rata radio u Komisiji za granice s Mađarskom (jer je znao mađarski jezik), a kasnije u Državnom arhivu u Zagrebu. Godine 1947. obranio je doktorat, a 1949. postao je izvanredni profesor na Katedri za narodnu povijest Filozofskog fakulteta. U središtu Bogdanovljeva interesa bilo je razdoblje revolucije 1848-1849, a glavne teze njegova rada išle su u smjeru dokazivanja postojanja naprednih/progresivnih ljevičarskih struja "kod naših naroda", što je trebalo pobiti poznatu Marxovu ocjenu prema kojoj su tijekom Proljeća naroda Mađari bili napredni/progresivni,

¹ Ivo Banac, The Dissolution of Yugoslav Historiography, *The American Historical Review*, 97/1992; hrv. prijevod Rat prije rata: raspad jugoslavenske historiografije, u: *Cijena Bosne*, Zagreb 1994.

² Treći kongres historičara Jugoslavije, *Historijski pregled*, 1 (1962), str. 79-80; Hrvatska historija na III kongresu historičara Jugoslavije u Ljubljani, *Historijski zbornik*, br. XIV (1961), str. 355; Fran Zwitter, Tretji kongres zgodovinarjev FLR Jugoslavije, *Jugoslavenski istorijski časopis*, 1/1962, str. 135-137.

³ Fran Zwitter, Tretji kongres..., str. 136.

dok su Hrvati stali na stranu reakcionarnih snaga. Vaso Bogdanov predavao je na Filozofskom fakultetu sve do smrti 1967. godine, ali se njegov utjecaj bitno smanjio zbog sukoba s Jaroslavom Šidakom, koji datira najkasnije od polovice 1950-ih.

Rasprava "Porijeklo i ciljevi šovinističkih teza o držanju Hrvata 1941." izdana je u povodu dvadesetogodišnjice ustanka u *Zborniku Historijskog instituta Jugoslavenske akademije*.⁴ Bogdanov je osjetio potrebu da polemizira sa "šovinističkim tezama" o držanju Hrvata u vrijeme napada na Jugoslaviju 1941. godine. Iako u prvoj rečenici tvrdi da je već u Zaključcima savjetovanja KPJ iz svibnja 1941. godine "fiksirano" "tko je prvi lansirao tezu o izdajničkom, antinacionalnom, proustaškom i prookupatorskom držanju hrvatskog naroda", očito je da se ne osvrće na te glasove iz 1941. godine i vremena Travanjskog rata, već na neke njemu suvremene glasove koje točno ne definira.⁵ Ta rasprava Vase Bogdanova možda ne bi bila toliko značajna da nije zapravo savršen primjer "službenog" stajališta o sukobima između Hrvata i Srba u doba kada je obvezujuća bila teza o "bratstvu i jedinstvu". Vrlo slična, iako često još više simplificirana interpretacija, ponavljala se i u udžbenicima povijesti. Stoga ćemo se upravo na te teze ovdje ukratko osvrnuti.

Primjerice, Vaso Bogdanov citira Titov govor kao krunski argument da su takve optužbe neutemeljene: prema Titu, za slom Jugoslavije bila je kriva "srpska vladajuća klika".⁶

Bogdanov kaže da su sumnje prema Hrvatima bile dio stavova emigrantske vlade te zarobljenih oficira jugoslavenske vojske.⁷ Ustanovio je da su slični stavovi postojali i ranije (šezdesetih godina 19. stoljeća u realizaciji *Načertanija*) – stavovi iz ranijeg vremena opravdavali su se srpskom misijom oslobođenja drugih Slavena; poricanjem hrvatske nacije u *Srbobranu* i Pašićevom politikom u Prvome svjetskom ratu.

Vaso Bogdanov dalje tvrdi da su optužbe na račun Hrvata vezane uz odnos prema Austriji i germanstvu neutemeljene. Prema njegovu mišljenju, političari takvih orijentacija bili su u Hrvatskoj u manjini, a viši slojevi – koji su pokazivali tak-

⁴ Vaso Bogdanov, Porijeklo i ciljevi šovinističkih teza o držanju Hrvata 1941. (Povodom dvadesetogodišnjice ustanka), *Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije*, vol. 4, Zagreb 1961, str. 5-92.

⁵ Budući da u svojoj polemici osporava tvrdnje o tome da je bilo određenih "specifičnosti", čini se da je bio potaknut referatom Metoda Mikuža iznesenom na plenumu Trećeg kongresa jugoslavenskih historičara *Specifični elementi v NOB (revoluciji) jugoslovenskih narodov*.

⁶ V. Bogdanov, nav. dj., str. 5-6; citat (prema Titu) iz njegova razgovora s Dražom Mihailovićem iz kolovoza 1941, u kojem potonji kaže da treba kazniti Hrvate i druge za navodnu izdaju (prema: Josip Broz Tito, *Govori i članci*, I, str. 188).

⁷ Nikola Vujanović, Partijski rad u zarobljeničkom logoru u Osnabriku, *Četrdeset godina*, VII, str. 522; Većeslav Vilder, *Bitka za rogove*, London 1957.

ve sklonosti – bili su u stalnom “klasnom sukobu” s nižim slojevima društva. Kao potvrdu navodi sve moguće pobune te kaže da je “puk” u Hrvatskoj bio “uglavnom politički obespravljen”. Njegove je teze gotovo bez dodatnog pojednostavljivanja moguće svesti na tvrdnju da je za sve pozitivne pojave u povijesti zaslužan puk, a da su za sve negativne krive političke elite.⁸ Protuaustrijske motive nalazi i u književnosti pod utjecajem Stranke prava.⁹

Bogdanov pobija i teze o privrženosti Hrvata Rimu i katoličanstvu. Tvrdi da je postojalo neprijateljstvo između seljaka i feudalne Katoličke crkve, a kao dokaz navodi pobune i narodne pokrete, koji su, prema njegovu mišljenju, imali “antiklerikalno i anticrkveno obilježje”.¹⁰ Crkvu smatra zaprekom u ostvarenju ilirske ideje, a ističe i anticrkveno stajalište koje se manifestiralo u *Zahtijevanjima naroda* iz 1848: “antiklerikalno, protujezuitsko raspoloženje izbilo je na početku Četrdesetosme i u Zagrebu, tako da poglavar katoličke crkve u Hrvatskoj biskup Haulik, omrznuti mađaron, bježi u Beč gdje se mjesecima krije od straha da ga ne ubiju”.¹¹ Spominje antiklerikalni karakter pokreta 1903-1904. te da su svi veliki hrvatski političari bili antiklerikalci.¹² Nadalje, opširno piše o odnosu Hrvata prema jugoslavenstvu¹³ i zajednici sa Srbima i ostalim južnoslavenskim narodima nakon propasti stare Jugoslavije (u NOB-u).¹⁴

Osvrćući se na odnos Hrvata prema okupatorima i Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, Bogdanov navodi da je to od ključne važnosti: “Na osnovi čitave svoje prošlosti i svog nacionalno-političkog iskustva, hrvatski puk, hrvatsko seljaštvo bilo je od samog početka antiokupatorski, antiustaški nastrojeno”.¹⁵ Bogdanov teško optužuje Hrvatsku seljačku stranku i Vladka Mačeka, tvrdeći da su se istrošili pristajući na Banovinu Hrvatsku.¹⁶ Govoreći o kolaborantima, uz pomoć citata iz Rankovićevih i Titovih govora opet ističe opoziciju puk – ustaše. Tu tezu argumentira izbjegavanjem mobilizacije, držanjem domobranskih jedinica, pojavom prebjega u partizane, sukobima ustaša i domobrana, suradnjom domobrana s partizanima te “protustaškim raspoloženjem hrvatske omladine”.¹⁷

⁸ V. Bogdanov, nav. dj., str. 11-18.

⁹ Isto, str. 17.

¹⁰ Isto, str. 19.

¹¹ Isto, str. 21.

¹² Isto, str. 24.

¹³ Isto, str. 27-42.

¹⁴ Isto, str. 42-44.

¹⁵ Isto, str. 45.

¹⁶ Isto, str. 47-50.

¹⁷ Isto, str. 71-74.

Bogdanov kaže da ne valja govoriti o “specifičnosti” hrvatskog držanja. Ni je bilo specifičnog držanja naroda, već samo društvenih klasa, jer suradnja je bila tipična za buržoaziju iz svih naroda. Tu spominje srpske i slovenske kolaboracionističke grupe te nabraja i pasivne elemente kod drugih naroda. Zaključuje da “stvarno historijsko zbivanje u Hrvatskoj godine 1941. neosporno svjedoči o tome, da su ustaški koljači bili relativno brzo raskrinkani i omraženi kao zločinci i sluge okupatora...”¹⁸

U SR Hrvatskoj očito je nedostajalo stručnjaka koji bi se bavili najnovijom poviješću. Tome se nastojalo doskočiti osnivanjem Instituta za historiju radničkog pokreta (1961). Od tog vremena započinju istraživanja koja su kasnije rezultirala i brojnim publikacijama. Međutim, jasno je da partijske vlasti nipošto nisu bile spremne odreći se kontrole nad istraživanjem tema koje su njima bile toliko značajne – ne samo da je Institut utemeljen partijskim odlukama (što možemo reći za manje-više sve što se zbivalo u tadašnjem društvu) već je u upravnim strukturama uvijek bilo ljudi koji su istovremeno uživali i visok položaj u Partiji. Ukupna ocjena koliko su ozbiljna i profesionalna bila istraživanja provedena unutar Instituta, i koliki je, ustvari, bio utjecaj komunističke ideologije, svakako zahtijeva intenzivno istraživanje.¹⁹ Svakako se može konstatirati da su istraživanja najnovije povijesti – barem u kvantitativnom smislu – započela upravo tada. To je dobro uočljivo ako pogledamo bibliografiju *Časopisa za suvremenu povijest* – periodičke publikacije spomenutog Instituta – koji izlazi od 1969. godine.²⁰ I programski namijenjen objavljivanju radova o novijoj povijesti, ČSP znatno se razlikovao od tradicionalnih časopisa, u kojima su dominirali tekstovi o ranijim razdobljima.

Već 1971. godine u broju posvećenom “30. godišnjici početka oslobodilačke borbe i socijalističke revolucije naroda i narodnosti Jugoslavije” pojavljuje se više radova o toj problematici. Primjera radi valja spomenuti da su u *Historijskom zborniku*, čak i u brojevima koji su prigodničarski posvećeni godišnjicama te vrste, radovi koji govore o novijoj povijesti vrlo rijetki.²¹

¹⁸ Isto, str. 78-90.

¹⁹ Jure Krišto, Ideologija/politika i historiografija: primjer *Časopisa za suvremenu povijest* (1969.-1999.), u: *Hrvatska historiografija XX. stoljeća: između znanstvenih paradigmi i ideoloških zahtjeva*, ur. S. Lipovčan i Lj. Dobrovšak, Institut za društvena istraživanja Ivo Pilar, Zagreb 2005, str. 73-98.

²⁰ *Časopis za suvremenu povijest. Tridesetogodišnjica izlaženja (1969.-1999.). Bibliografija*, priredio Stjepan Matković, ČSP 31/1999; vidi također: Jure Krišto, Hrvatska historiografija kroz trideset godišta *Časopisa za suvremenu povijest* (1969.-1999.), *Društvena istraživanja*, 11 (2002), 1 (57), str. 171-186; Jure Krišto, Ideologija/politika i historiografija: primjer *Časopisa za suvremenu povijest* (1969.-1999.), nav. dj., str. 73-98.

²¹ Vidi: Bibliografija *Historijskog zbornika 1948-2007*, *Historijski zbornik*, LXI, br. 1.

Ne čudi što su se upravo u ČSP-u 1973. godine u okviru "Aktualne teme" pojavili osvrti i polemike vezani uz *Istoriju Jugoslavije* (izd. Prosveta, Beograd 1972). Kritični su se glasovi poglavito odnosili na dio koji je govorio o razdoblju Drugoga svjetskog rata, koji u *Istoriji Jugoslavije* potpisuje Vladimir Dedijer. Dedijeru se zamjeraju brojni faktografski i drugi stručni propusti, no stječe se dojam da je takav naglasak polemike zamjenska forma za istinska interpretativna razmimoilaženja. Iako hrvatskim povjesničarima nije bilo beznačajno što se u drugim republikama piše o povijesti zajedničke države, u diskusijama su se zaobilazili suštinski problemi.

Svakako se mora naglasiti da su istraživanja, koja su započela šezdesetih godina, rezultirala značajnim publikacijama tijekom sedamdesetih i početkom osamdesetih. Ponajprije valja spomenuti radove Fikrete Jelić-Butić. Njezina kapitalna knjiga *Ustaše i NDH* ugledala je svjetlo dana 1977. godine i bila je najvažnije i najutemeljenije djelo o povijesti Nezavisne Države Hrvatske.²²

U ČSP-u redovito se obilježavala godišnjica "oslobodilačke borbe i socijalističke revolucije naroda i narodnosti Jugoslavije". Na 40. godišnjicu 1981. godine tome je posvećen poseban broj časopisa, no u njemu objavljeni članci nisu donijeli ništa novo u istraživanju povijesti Drugoga svjetskog rata ili Nezavisne Države Hrvatske. Naglasak je i dalje bio na ulozi Komunističke partije Jugoslavije i organizaciji tijela narodnooslobodilačkoga pokreta. O tome se raspravljalo i na sjednici Komisije predsjedništva CK SKH za historiju SKH 1983. godine.²³

Ipak, kako su odmicale osamdesete, u ČSP-u sve je više prisutna polemika sa stavovima srpskih historiografa, i to ne samo o pitanjima vezanima uz Drugi svjetski rat (primjerice, vidi polemiku Vasilija Krestića i Mirka Valentića o Srbima u Vojnoj krajini, ČSP, 3/1983, ili tekst Petra Korunića o Vasiliju Krestiću, ČSP, 1/1984). U trećem broju ČSP-a iz 1983. godine objavljena je polemika Ljube Bobana s tezama generala Velimira Terzića (tezama starim već najmanje dvadeset godina) o krivnji Vladka Mačeka i o navodnoj izdaji hrvatskog naroda 1941. godine. Terziću se u njoj zamjera neznanstvenost i prilagođavanje argumentacije unaprijed stvorenim pretpostavkama. To bi se moglo objasniti na način kako to u svojim ocjenama čini Jure Krišto, koji kaže: "Prigovor i oporba Terzićevim zaključcima bili su razumljivi s hrvatske strane u danom političkom trenutku, jer hrvatski političari, a onda i povjesničari, nisu mogli dopustiti ni umanjivanje hrvatskog doprinosa 'narodnom oslobođenju' pod vodstvom Saveza komunista ni bilo kakvo opravdanje monarhi-

²² Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, II. izd., Zagreb 1978.

²³ *Vjesnik*, 28. 1. 1983; prema S. Antoljak, *Hrvatska historiografija*, Matica hrvatska, Zagreb 2004, str. 837.

stičke Jugoslavije...”²⁴ No jednako bi se tako taj Bobanov glas moglo smatrati prekidom “hrvatske šutnje” i pokušajem otpora porastu srpskog nacionalizma.

Krišto smatra kako su kritike hrvatskih povjesničara bile pretjerane. On je ipak u pravu kada upozorava kako kasnije ocjene Mačekovih postupaka, nastale nakon osamostaljenja Hrvatske, idu u smjeru “velikosrpskih” Terzićevih teza. Je li to dokaz pretjeranosti kritika ili toga da su one išle u posve krivom pravcu? Krišto to smatra potvrdom “kako je historiografija podložna političkim promjenama”,²⁵ što je neupitno. Polemike koje se javljaju u historiografiji i argumenti koji se u njoj rabe vrlo jasno ocrtavaju prostor intelektualnih kretanja u situaciji u kojoj je dotična historiografija funkcionirala. Generalno gledano, uočava se nespornost hrvatske historiografije za neke izravnije rasprave, jer u slučaju hrvatske historiografije polemika gotovo nikad nije bila izravna, ili je to bila vrlo rijetko. Ni u slučaju Memoranduma SANU-a nije bilo izravnog odgovora na argumente druge strane, već kritika općih trendova i postupan porast broja radova koji su bili posvećeni temama iz nacionalne povijesti, i temama koje su se izbjegavale u ranijem razdoblju, što je također odraz promijenjene opće situacije.

U povodu 50. obljetnice početka antifašističke borbe u Institutu za suvremenu povijest (kako se od 1990. do 1996. godine zvao nekadašnji Institut za historiju radničkog pokreta) održan je okrugli stol.²⁶ Na njemu su tada vodeći povjesničari i znanstvenici koji su se bavili tim razdobljem (Ivan Jelić, Ljubo Boban, Vladimir Đuro Degen, Darko Bekić, Gordana Vlajić, Zorica Stipetić, Mihael Sobolevski, Drago Roksanđić, Dušan Bilandžić, Petar Strčić) raspravljali o perspektivama istraživanja 1941. godine. Dobro se osjećalo novonastalo stanje, ali i neizvjesnost situacije. Sudionici skupa – neki više, neki manje – bili su svjesni novonastale situacije, koja otvara nove vidike istraživačima novije povijesti.

Raspravu je otvorio Ivan Jelić, koji je, iako je na početku naglasio kako ne namjerava držati uvodno slovo, opsegom svoga priloga to ipak učinio. Navodeći Erica Hobsbawma, Jelić upozorava na tri osnovne zapreke s kojima se suočava povjesničar koji istražuje revolucije. Prva je od njih “javno mnijenje, na koje utječe mitska vizija događaja”, druga je vladajući politički poredak koji posebno tumačenje prošlosti rabi kao temelj svoga autoriteta. Trećom zaprekom smatra nužnost odgovarajuće povijesne distance. U svome razmatranju 1941. godine Jelić nastoji analizirati “kako je danas s navedenim zaprekama”. Nadalje ocjenjuje kako se javno mnijenje uvelike mijenja. Jasno je kako se pred očima povjesničara mijenja i politički pore-

²⁴ Jure Krišto, *Ideologija/politika i historiografija: primjer Časopisa za suvremenu povijest* (1969.-1999.), nav. dj., str. 87-88.

²⁵ Isto.

²⁶ *Časopis za suvremenu povijest* 23 (1-3), Zagreb 1991, str. 57-104.

dak, pa – kako kaže Jelić – “nestaju opasnosti posebnog tumačenja povijesne prošlosti”, ali istovremeno upozorava i na “nove opasnosti”. Što se tiče treće zapreke, Jelić smatra da je nužna povijesna distanca prema 1941. već ostvarena, te da se u trenutku održavanja rasprave može svjedočiti “eksploziji povijesne literature o toj godini” i “pozamašnih arhivskih istraživanja”. U svome izlaganju nastoji ocrtati složenost te povijesne teme, brojne političke sile koje se 1941. pojavljuju na pozornici hrvatske povijesti. Svjestan je da je u dotadašnjim istraživanjima komunistički pokret imao privilegiran položaj, te zacrtava potrebu novih istraživanja drugih čimbenika, tj. seljačke stranke, ustaškog i četničkog pokreta, novih nesputanih istraživanja uloge Josipa Broza Tita i komunista, te mnogo prostora posvećuje svojim spoznajama o tome i postavljanju brojnih novih pitanja. Drugim političkim silama posvećuje znatno manje prostora, što je vjerojatno odraz i njegova znanja i razine istraženosti tih sila. Ipak, svakako se mora primijetiti da je Jelić itekako svjestan potrebe popravljavanja zacrtanoga istraživačkog disbalansa.

Ljubo Boban svoje izlaganje posvećuje specifičnostima hrvatske situacije 1941. godine. I on postavlja nova pitanja te polemizira s nekim tezama koje su očito prisutne u javnosti, a koje su vezane uz problematiziranje uloge Vladka Mačeka i mogućnosti drugačijeg raspleta situacije 1941. godine i nakon toga. U svim istupima na okruglom stolu uočljiv je odraz tadašnjega političkog trenutka, određena uznemirenost zbog ne posve izvjesnih promjena i prisutnih tendencija da se rehabilitira NDH.

Situacija se u hrvatskoj historiografiji u prvoj polovici devedesetih sve više mijenjala. Zbog nagle smrti s pozornice su sišli do tada značajni i utjecajni povjesničari, aktivni u prethodnom razdoblju (primjerice Ivan Jelić, a nešto kasnije i Ljubo Boban), što je svakako značajno uzdrmalo odnose u hrvatskoj historiografiji. Način razmišljanja i perspektive gledanja na 1941. sve su se više prirodno mijenjali što je više zajednička jugoslavenska država odlazila u prošlost, i to kao propao/neuspjao projekt. Što zbog rata i – posljedično – porasta antisrpskog raspoloženja, što zbog utjecaja emigrantske literature i ideologije. To je utjecalo i na pojavu koja se često zove revizionizmom. Dakako, historiografija više nije bila nimalo homogena i tek bi dodatna istraživanja mogla opravdati tezu kako je revizionizam postao dominantnim trendom unutar povjesničarske struke, no svakako su u javnosti takvi stavovi često bili prisutni.

Iako takvih primjera ima dosta, ovdje ćemo navesti samo jedan. Radi se o pojedinačnom događaju iz 1941. godine, o tzv. Bjelovarskom ustanku, tj. otkazivanju poslušnosti 108. pješačke pukovnije 7-8. travnja 1941. godine. Fikreta Jelić-Butić u knjizi *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska* taj događaj zove “značajnijom ustaškom akcijom” i “pobunom u Bjelovaru” koju je izvelo “oko 200 naoružanih članova

Hrvatske seljačke zaštite, uz pomoć manjeg broja vojnika iz 108. i 42. puka...”. Istovremeno kritizira teze Velimira Terzića, za kojega je taj događaj bio dokaz da je za propast prve Jugoslavije bila kriva pobuna/izdaja Hrvata, tvrdeći da on nekritički za bjelovarskim gradonačelnikom Julijem Makancem, koji je u Bjelovaru proglasio Nezavisnu Državu Hrvatsku, ponavlja (da bi opravdao svoje tvrdnje) kako se radi o “plamenu koji se širio po svim oblastima Hrvatske”.²⁷ Godine 1994. u *Bjelovarskom zborniku* izlazi tekst Tomislava Heresa “Bjelovarski ustanak i proglašenje Nezavisne Države Hrvatske 8. travnja 1941. godine”.²⁸ Iako se Heresa nikako ne može smatrati reprezentativnom figurom hrvatske historiografije, njegov je tekst izvrsna ilustracija jedne šire pojave. On smatra da je Bjelovarski ustanak zanemarivan u ranijoj historiografiji te navodi citate iz knjiga koje ga ipak tretiraju, a posebno relaciju samog Makanca koju je on zapisao već u jesen 1941.,²⁹ *Hrvatsku enciklopediju* i knjigu Rudolfa Horvata *Hrvatska na mučilištu*.³⁰ O istom se događaju pisalo i ranije. Velimir Terzić, kao što je već spomenuto, pripisuje taj ustanak aktivnosti ustaša i tretira ga kao izdaju.³¹ Heres ne odbacuje samo teze srpske historiografije, nego kritizira i hrvatske povjesničare, primjerice Zdravka Dizdara, koji je u svome članku događaje u Bjelovaru nazvao pobunom.³² Za Heresa je taj ustanak dokaz teze da NDH “nije bila plod želja i nastojanja ni talijanskih fašista ni njemačkih nacista, već je bila rezultat dugogodišnje borbe hrvatskog naroda, koju je čitavi svijet poznao, ali koju nitko nije htio pomoći”.

Heresov je tekst jedan od ekstremnijih slučajeva. Srećom, iako je dosta revizionističkih (ili kvazirevizionističkih) teza prodrlo i u udžbenike povijesti, s normalizacijom situacije u Hrvatskoj i promjenama koje su se dogodile nakon 2000. godine povećava se i prostor za znanstvena istraživanja koja nisu pod izravnim teretom politike.

U skladu s vladajućom ideologijom u hrvatskoj se historiografiji nakon Drugoga svjetskog rata u istraživanjima o 1941. godini naglasak stavljao ponajprije na ulogu komunista u pripremama, organizaciji i započinjanju ustanka i antifašističke borbe. Takav je pristup vodio zanemarivanju drugih aspekata kompleksnog pitanja 1941. godine u Hrvatskoj. Slično kao i u drugim slučajevima istraživanja tema iz

²⁷ Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, II. izd., Zagreb 1978, str. 77.

²⁸ Tomislav Heres, Bjelovarski ustanak i proglašenje Nezavisne Države Hrvatske 8. travnja 1941. godine, *Bjelovarski zbornik*, 4-5, 1994, str. 109-116.

²⁹ Julije Makanec, Sjećanje na bjelovarske događaje 8.-10. travnja 1941., *Hrvatski narod*, 1, 2. i 3. listopada 1941.

³⁰ Rudolf Horvat, *Hrvatska na mučilištu*, Zagreb 1942.

³¹ Velimir Terzić, *Jugoslavija u aprilskom ratu 1941*, Titograd 1964.

³² Zdravko Dizdar, Bjelovarska pobuna, *Bjelovarski zbornik*, 1, 1989, str. 27.

najnovije povijesti utjecaj vladajuće ideologije bio je primjetan ponajprije na izboru tema koje su se istraživale. Ako su i provođena, istraživanja drugih tema imala su uglavnom unaprijed zadan smjer.

Iako situacija nije bila jednaka u cijelom socijalističkom razdoblju, generalno gledano, pozornost se i dalje posvećivala ponajprije NOP-u i spomenutoj ulozi komunista. Stoga se s pravom – kao što je to napravio Hrvoje Matković³³ – literatura o NDH može podijeliti na onu emigrantske provenijencije i onu nastalu u domovini, a potonja se pak dijeli na radove napisane prije i nakon osamostaljenja Hrvatske.

U članku “Hrvatska historiografija u Drugom svjetskom ratu” Nada Kisić-Kolanović historiografski model pisanja o Drugome svjetskom ratu do 1991. “uvjetno” zove “marksističkim” te smatra da se on “nikada nije realizirao u tradiciji kritičke tradicije [...] već je prije bio ideološko ustrojavanje protiv nacionalizma”. Istovremeno emigrantski historiografski model naziva “nostalgično-apologetskim”.³⁴ Ona u istom tom članku iznosi uvjerenje kako se situacija nakon osamostaljenja Hrvatske znatno poboljšala (navodi podatke o porastu broja publikacija o NDH) te kako “najnovija historiografija nije ustrojena jednostrano” poput one ranije. Ipak, primjećuje kako je koncept koji pretpostavlja “senzibilitet” pojedinih autora na “mnostrukost povijesne stvarnosti ... teže ostvariv” zbog toga što “interpretativna razina još uvijek ovisi od ideološke i političke sfere”.³⁵

Značajan dio onoga što je u Hrvatskoj o 1941. napisano u doba socijalizma, kao i nakon 1991. godine, može se svesti pod zajednički nazivnik “polemike” sa srpskom historiografijom, polemike u kojoj su dvije strane navodile svaka svoje argumente, *a priori* zanemarujući argumente druge strane. Selektivno su se birali elementi koji su potvrđivali jedino vlastite teze, a cijela se “polemika” vodila uz potpunu odsutnost dijaloga kao takvog. Jasna je tu – posebno u slučaju hrvatske historiografije – privrženost pristupu koji je diktirala vladajuća komunistička ideologija, koja je zacrtavala prostor sigurnog i neupitnog. Tim je više promjena u ocjenama 1941. postala vidljiva nakon osamostaljenja Hrvatske. Težište se premješta na dotad zanemarena pitanja vezana uz istraživanja postanka i funkcioniranja NDH. Objavljen je niz radova koji su s drugih, pa i revizionističkih, pozicija nanovo tumačili početak rata u Kraljevini Jugoslaviji, odnosno u Hrvatskoj, naravno, i oni pod utjecajem tadašnje situacije u Hrvatskoj – situacije koju su obilježili rat, ideološka lutanja i pomanjkanje istinski demokratskog ozračja.

³³ Hrvoje Matković, Obilježja radova o Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, u: *Hrvatska historiografija XX. stoljeća: između znanstvenih paradigmi i ideoloških zahtjeva*, nav. dj., str. 197-212.

³⁴ Nada Kisić-Kolanović, “Hrvatska historiografija o Drugom svjetskom ratu: metodologija i prijepori”, u: *Hrvatska politika*, ur. Lj. Antić, Matica hrvatska, Zagreb 2006, str. 235-249.

³⁵ Isto, str. 238.

Zaključno bi se još jednom moglo ponoviti da historiografija ne govori mnogo o vremenima kojima se bavi koliko nam mnogo toga može reći o vremenu svoga nastanka. Kao što je to zapanjujuće jasno izrazio Drago Roksandić na jednome okruglom stolu 1991. godine: "Nikada nije bilo jednostavno istraživati 1941. godinu. Nije to jednostavno danas. Nikad neće biti jednostavno. Ljudi bilo kojeg vremena skloni su tražiti u njoj prije svega potvrde za svoje aktualno shvaćanje prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Instrumentalizacija 1941. godine, nasuprot historijsko-znanstvenim interpretacijama, takvih je razmjera da svaki pokušaj kritičkog utemeljivanja činjenica izaziva lavine osporavanja."³⁶

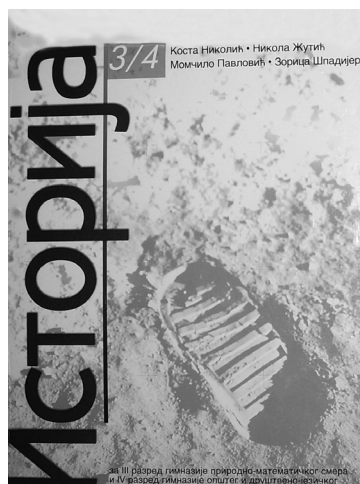
Croatian Historiography on 1941 – Discussion Without Dialogue?

Summary

In Croatia, after WWII, in historical writing and historiographical research on the events of the year 1941 – according to the ruling ideology – stress was put first of all on the role of communists in preparing, organizing and starting the uprising and the antifascist struggle. In such an approach, other aspects of the externally complex issue of 1941 were neglected. If conducted at all, other researches took the direction defined by ideological presumptions. After Croatia became independent, the gravity centre was moved to the previously neglected aspects connected with the founding and existence of the Independent State of Croatia. From the beginning of 1990s many works were published which tended to give new explanations about the beginning of the Second World War in Yugoslavia, or Croatia. Some new interpretations were not free of revisionist positions. A great deal of the works written during the communist period and after 1991 can be called a "discussion" with the Serbian historiography. However, this kind of "discussion" does not mean a dialogue: both sides stress their own arguments, and selectively pick up elements which confirm their own theses.

³⁶ *Časopis za suvremenu povijest* 23 (1-3), Zagreb 1991, str. 94.

Dubravka Stojanović

REVIZIJA REVIZIJE

“1941” u udžbenicima istorije u Srbiji

Promene koje su unete u tumačenje 1941. godine u Miloševićevo vreme bile su prava ideološka slika tog vremena. Radilo se o specifičnoj smeši komunističke i nacionalističke ideologije, koja je izjednačila partizanski i četnički pokret kao antifašističke, ali zadržavajući primat partizanskom. Posle 2000. godine u udžbenike u Srbiji uneta je nova verzija svih događaja iz Drugog svetskog rata, koju možemo nazvati revizija revizije. Sada su uloge glavnih aktera rata u potpunosti izmenjene u odnosu na komunističko vreme: četnici su postali *good guys*, a partizani *bad guys*. Radi se o veoma opasnom zahvatu koji dodatno destabilizuje vrednosno poremećeno srpsko društvo.

Naslovnica
udžbenika Koste
Nikolića, Nikole
Žutića, Momčila
Pavlovića i Zorice
Špadier *Istorija 3/4*
za 3. razred
gimnazija prirodno-
matematičkog smera
i 4. razred gimnazije
opšteg i društveno-
jezičkog smera.

U srpskom iskustvu istorijska nauka i nastava istorije češće su imali funkciju neke vrste predvojničke obuke nego discipline kritičkog mišljenja. One su često upotrebljavane da bi se istorija koja se dogodila prilagodila potrebama one koja je bila u toku, da bi se prošlost “promenila”, da bi se opravdala sadašnjost ili da bi se sadašnji motivi stavili u prikladan, mada ne i realan, istorijski kontekst. Istorija nije više bila samo puki dobavljač mitova potrebnih za kreiranje nacionalnih identiteta, ona je postala i deo “ratnih arsenala”, ona je pomagala da se ratovi, pa tako i oni devedesetih u

bivšoj Jugoslaviji, opravdaju, utemelje i, kasnije, opevaju. Tako su udžbenici istorije, koji su uvek pouzdano ogledalo za istraživanje društva i njegovih vrednosti, tokom poslednje dve decenije u Srbiji i susednim zemljama, postali i aktivni učesnici u kreiranju “novih društava” i “novih svesti”, u mnogo čemu čak i “avangarda”, jer su kao istorijske istine plasirali ideje koje su do tada bile marginalne.

To se, u prvom redu, može reći za najnoviju generaciju udžbenika koji su u upotrebi u Srbiji od 2002. godine. Interpretacije prošlosti koje su u njih unete pripadale su do tada jednoj uskoj i marginalnoj grupi mlađih istoričara koji su svoje karijere posvetili “istorijskom čišćenju” slike o četnicima i njihovoj ulozi u Drugom svetskom ratu. Njihova ranija aktivnost na tom polju imala je, bez sumnje, svoje poklonike, ali je ostajala zatvorena u krugovima koji su ideološki bliski četničkom pokretu i nije uspevala da bitnije utiče ni na historiografiju, pa ni na promenu slike o Drugom svetskom ratu. Međutim, posle promene vlasti u Srbiji 2000. godine ta grupa je, bez javnog konkursa, dobila priliku da napiše nove udžbenike istorije za 8. razred osnovne i 4. razred srednje škole. Zbog monopola Zavoda za izdavanje udžbenika koji, bar kad je u pitanju istorija, u Srbiji još uvek traje, to su poslednjih godina i jedini udžbenici u kojima se izlaže istorija 20. veka. Jedan od najvećih problema s tim učilima nastao je upravo zbog toga što su interpretacije Drugog svetskog rata u njima doživele drastične transformacije koje imaju dimenzije potpune revizije prošlosti, čime je u istorijsku svest đaka u Srbiji uneta nova matrica mišljenja o odnosu između fašizma i antifašizma.

U udžbenicima koji su u Srbiji bili u upotrebi tokom 90-ih godina 20. veka Drugi svetski rat bio je predstavljen kroz specifičnu ideološku konfuziju koja je i inače obeležila vreme vladavine Slobodana Miloševića.¹ U tumačenje partizanskog i četničkog pokreta unet je specifičan i ambivalentan ideološki amalgam komunističke i nacionalističke ideologije, tako da je ranije nesporna slika Josipa Broza Tita i njegovog partizanskog pokreta bila mehanički spojena sa idealizovanom slikom Draže Mihailovića i njegovih četnika. Oba pokreta predstavljena su kao antifašistička, kao oni koji su se borili protiv nacističke okupacije. Time je drama građanskog rata bila u potpunosti potisnuta, a pozicije dve zaraćene strane ostale su nejasne da bi se među njima mogao napraviti veštački balans, koji je trebalo da posluži kao tranziciono premošćavanje do neke buduće istorijske situacije koja bi omogućila i jasniji odnos prema Drugom svetskom ratu u Srbiji.

Ta situacija kao da je, bar za autore novih udžbenika, došla posle promena 2000. godine. Udžbenik istorije za završni razred srednjih škola (objavljen 2002)² i

¹ O tome vidi: D. Stojanović, “Udžbenici istorije kao ogledalo vremena”, u: *Ratništvo, patriotizam, patrijarhalnost*, ur. V. Pešić, R. Rosandić, Beograd 1994.

² K. Nikolić, M. Pavlović, N. Žutić, Z. Špadijer, *Istorija za 3. i 4. razred srednjih škola*, Beograd 2002.

onaj za završni razred osnovnih škola (objavljen 2006)³ kao svoj prvenstveni zadatak stavili su reinterpetaciju i reviziju Drugog svetskog rata. Način na koji su ti događaji viđeni u ovim knjigama bili su direktno suprotni njihovim interpretacijama tokom komunističkog perioda. Najvažnija promena dogodila se u tretmanu četnika i partizana, s tim što je izmenjena i ocena kolaboracionističkog režima Milana Nedića. General Milan Nedić, predsednik srpske vlade pod okupacijom, predstavljen je kao čovek “velikog ugleda kod Srba”, koji je, kako piše, spasavao “biološku supstancu srpskog naroda”, jer je “smatrao da je Nemačka trenutno suviše moćna i da se sa okupatorom, kako bi se sprečilo dalje stradanje srpskog naroda – mora saradivati. Zbog strahovitih odmazda nad civilima protivio se svim nepromišljenim pokretima protiv okupatorske vojske.”⁴ U novim udžbenicima bitno je ublažena i ocena uloge koju je imao Dimitrije Ljotić i njegov Srpski dobrovoljački korpus, koji su bili glavni pomagači SS jedinicama i Gestapu u masovnim hapšenjima i zločinima vršenim po Srbiji. U udžbenicima su, bez pominjanja njihove stvarne uloge, prikazani jednom rečenicom koja više skriva nego što otkriva: “njihov ideološki fanatizam bio je veći i od komunističkog”⁵.

Ipak, najveći napor uložen je da bi se promenio lik četničkog vođe Draže Mihailovića i njegovih vojnih jedinica. Da bi četnici i partizani izmenili mesta kao *good guys* i *bad guys* bilo je potrebno učiniti duboke rezove na tri najvažnija pitanja: 1. pitanje tumačenja međusobnog odnosa četnika i partizana, 2. pitanje kolaboracije i 3. pitanje zločina nad civilima. Suština tih promena bila je da se četnici prikazuju kao istinski i jedini predstavnici srpskih nacionalnih interesa, koji su, iako, kako se u udžbeniku neprestano insistira, pokretači antifašističkog otpora, na kraju izdati od saveznika. Ta saveznička “izdaja” ostala je neobjašnjena, ali se pojavila kao jedino obrazloženje četničkog poraza. Četnici su prikazani kao jedini istinski pokret protiv okupatora, kao “jezgro srpskog građanskog otpora”, koji je, “za razliku od komunista koji su nameravali da podele srpski etnički prostor, pod srpskim zemljama, pored Srbije, podrazumevao Crnu Goru, celu Bosnu i Hercegovinu, deo Dalmacije uključujući i Dubrovnik i Zadar, ceo Srem uključujući Vukovar, Vinkovce i Dalj, Vojvodinu, Kosovo i Metohiju i južnu Srbiju (Makedoniju)”⁶, čime su autori udžbenika iscrtali svoju željenu kartu etničkih granica.

Kada je reč o izmenama koje su unete u tumačenje odnosa četničkog i partizanskog pokreta, prikazano je da se radi o dva ravnopravna pokreta otpora, ali već čitav niz detalja otkriva koji je pokret ideološki bliži piscima udžbenika. Tako je, na

³ K. Nikolić, S. Rajić, N. Jovanović, *Istorija za 8. razred osnovne škole*, Beograd 2006.

⁴ *Istorija za 4. razred*, str. 173.

⁵ Isto.

⁶ Isto, str. 175.

primer, iako se navodi da su nastali istovremeno, prvi deo teksta posvećen četnicima, dok se tek posle nekoliko strana pojavljuju i partizani. Ili, još rečitiji primer: slika Josipa Broza Tita nalazi se tek na osmoj strani od početka lekcije posvećene Drugom svetskom ratu na tlu Jugoslavije. Takođe, u uporednim biografijama dvojice vođa, navodi se da je Dragoljub Mihailović bio čovek koji je obrazovan u Francuskoj i koji je voleo francusku književnost, dok je Tito kratko predstavljen kao “notorni agent Kominterne”⁷.

Da bi se prikrla suština građanskog rata u Srbiji i četnički napadi na slobodnu teritoriju koju su partizani stvorili u okolini Užica u leto 1941. godine, bilo je potrebno u velikoj meri izmeniti istorijske činjenice. Tako se govori o oslobođenoj teritoriji, ali se ni na jednom mestu ne navodi da su je vojno oslobodili partizani i držali je pod svojom vlašću, jer bi to značilo priznavanje partizanskog vojnog uspeha. Autorima je bilo važno da se taj deo ratne istorije iskoristi samo da bi se stvorio utisak da su partizani prvi napali četnike i time izazvali građanski rat a da se, pritom, prikrije činjenica da su četnici, zajedno sa nemačkim snagama, napali slobodnu teritoriju i time pomogli da dođe do kraja borbi u Srbiji.⁸

Sledeće pitanje koje je autorima udžbenika predstavljalo problem u interpretaciji jeste pitanje kolaboracije. Da bi se sa četnika skinula odgovornost kolaboracije, bilo je potrebno primeniti čitav niz retoričkih sredstava i prikriti veliki broj istorijskih činjenica. U prvom udžbeniku, koji je objavljen 2002. godine, primeri četničke kolaboracije nisu ni bili navedeni, ali se posle kritika u javnosti, u drugom udžbeniku, onom iz 2006. godine, pojavio čitav niz argumenata koji suštinski opravdavaju kolaboraciju. Jedan od tih argumenata jeste stalno insistiranje na tome da su svi učesnici u ratu na jugoslovenskom tlu kolaborirali sa okupatorskim snagama, čime je već unapred nabavljena indulgencija za četničku saradnju. To, međutim, autorima nije izgledalo dovoljno, pa su dodali i eksplicitno opravdanje takvog postupanja: “Među mnogim četničkim starešinama prevladalo je mišljenje da je italijanska vojska znatno manje opasna od ustaša i da stoga treba obustaviti dalju borbu. Italijanska okupacija bila je najbolje ‘ratno rešenje’ za očuvanje golog života Srba, naročito na prostoru Like, severne Dalmacije i Hercegovine, a italijanski vojnici najmanje zlo od svih zala s kojima su imali da se nose”, ili, na istom mestu, još jasnije: “Jedan četnički komandant iz Dalmacije pisao je Mihailoviću da bi rat sa Italijanima predstavljao početak potpune katastrofe srpskog naroda. Zato je on svesno zagovarao kolaboraciju sa njima, kao ‘jedan i jedini preostali put’ za spasavanje naroda, koji je u NDH već ‘iskrvavljen i slomljen.’”⁹

⁷ Isto, str. 168-169.

⁸ *Istorija za 8. razred*, str. 143-144.

⁹ Isto, str. 153.

Kada je kolaboracija u pitanju, poseban problem za reinterpretaciju istorije autorima udžbenika predstavljala je bitka na Neretvi u kojoj su četnici zajedno sa italijanskim trupama sa brda napadali partizane koji su preko te reke prenosili ranjenike. Da bi se izbeglo objašnjenje te ratne situacije napisan je sledeći tekst: "Tako je nastao najdramatičniji trenutak između dve vojske i moralna dilema kod četničkih komandanata zbog sudbine narodnog zbega u slučaju da dođe do odsudne bitke. Kod partizanskih komandanata takve dileme nije bilo."¹⁰ Kasniji napad četnika i italijanskih trupa na kolonu ranjenika nije pomenut.

S druge strane, partizanska kolaboracija prikazana je kao daleko uspešnija i sasvim drukčije motivisana. Sudeći po tekstu udžbenika, partizani nisu imali namere da sačuvaju narod kao četnici i nedićevci, već je navedeno da su oni ušli u saradnju s Nemcima radi jasnih vojnih interesa. Njihov prvi ratni cilj, reklo bi se sudeći po udžbeniku, bio je da poraze četnike, pa je tako saradnja sa okupatorima trebalo da posluži da bi "svoj glavni udar usmerili na četnike"¹¹. Na drugom mestu partizanska vojna strategija i saradnja s Nemcima prikazana je i kao ozbiljna ratna politika koja je ugrožavala i međusavezničke odnose i dogovore velikih sila. Partizani se, u tom delu teksta, više ne prikazuju samo kao neprijatelji četnika, već i kao protivnici savezničke Velike Britanije i kao snaga koja je imala za cilj da poremeti plan savezničkog iskrcavanja na Balkanu. Podrazumevajući da bi to iskrcavanje četnicima donelo pobedu u Drugom svetskom ratu, autori udžbenika navode: "Visoka partizanska delegacija predlagala je (Nemcima) obustavu neprijateljstva u obostranom interesu. A obostrani interes i partizana i Nemaca u tom trenutku bio je da ne dođe do iskrcavanja Engleza na Jadransku obalu." Navedeno je da su partizani s Nemcima imali oko 40 sastanaka, kao i da je partizanska delegacija "putovala sa urednim ustaškim propusnicama i u nemačkoj pratnji"¹².

Treće pitanje koje je doživelo suštinske izmene u najnovijim udžbenicima jeste pitanje ratnih zločina. U prvom udžbeniku objavljenom posle promena 2000. godine bilo je navedeno da su partizani na oslobođenim teritorijama "hapsili, maltretirali i streljali ne samo one za koje je postojala sumnja da sarađuju sa okupatorom, već i one koji su bili potencijalni klasni neprijatelji", dok se za četnike samo kaže da su ponegde i oni "učestvovali u nemilosrdnom građanskom ratu"¹³, ali se ne pominju njihovi zločini nad civilima nesrpskog porekla u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Posle kritika u javnosti, isti autori su u svom novom udžbeniku za 8. razred osnovne škole dodatno pojačali svoju poziciju. I dalje se ne navode četnič-

¹⁰ *Istorija za 4. razred*, str. 188-189.

¹¹ *Istorija za 8. razred*, str. 154.

¹² Isto.

¹³ *Istorija za 4. razred*, str. 186.

ki zločini nad drugim bivšim jugoslovenskim narodima, već isključivo, kako kažu, nad “komunističkim jatcima”, što, pretpostavlja se, samo po sebi daje iskupljenje. Podvučeno je i da su ta ubistva činile pobunjene četničke jedinice koje nisu bile ni pod čijom kontrolom. Uz to se dodaje da je jedna od “najprimenjivanijih mera zastrašivanja kod četnika bilo batinanje”¹⁴.

S druge strane, za partizane se kaže da su za sobom ostavljali “pasja groblja”, dakle neobeležene masovne grobove svojih protivnika, i da je u narodu postojao strah od partizana čiji su “preki sudovi i ne trepnuvši osuđivali ljude na smrt. (...) Tajna i javna ubistva uglednih ljudi i običnih seljaka, ubistva iz osвете, kao i onih članova KPJ koji su se tome suprotstavljali, bila su skoro svakodnevne pojave.”¹⁵

Sam kraj rata i partizanska pobjeda opisani su u potpoglavlju čiji je naslov “Ofanziva na Srbiju”¹⁶, čime se već jasno stavlja do znanja da se nije radilo o onome što se donedavno zvalo oslobođenjem, već o “komunističkoj okupaciji”, čime je svim događajima dat potpuno suprotan predznak. Kao glavni razlog koji je doveo do partizanske pobjede navedena je činjenica da su njih podržali saveznici, dok njihova brojčanost, organizacija i vojni uspjesi nisu pomenuti. Ujedinjavanje snaga četnika, nedićevaca i ljotićevaca protiv partizana prilikom njihovog prelaska u Srbiju u leto i jesen 1944. godine objašnjeno je kao nužnost proistekla iz činjenice da su saveznici ostavili svoje stare saveznike četnike, priklonili se partizanima i time izazvali otpor jedinica Draže Mihailovića, nateravši ih na kolaboraciju: “prednost koju su saveznici dali partizanima učinila [je] da su se sada na istoj strani našle do tada politički veoma udaljene vojske: četnici, nedićevci i ljotićevci, Nemci i Bugari”¹⁷. Naglasak je, dakle, stavljen na odgovornost saveznika za četničku kolaboraciju i na, kako kažu autori, činjenicu da su te snage ranije bile “veoma udaljene”, čime je ponovo izbegnuto da se kolaboracija nazove svojim imenom i da se pokaže ideološka bliskost tih pokreta.

Budući da je četnički pokret u novim udžbenicima prikazan kao jedini koji je izražavao “srpske nacionalne interese”, i sam kraj Drugog svetskog rata dobio je sada sasvim izmenjen smisao. Srbija se, po novom udžbeniku, logično, porazom četnika, našla na strani poraženih u Drugom svetskom ratu, što nedvosmisleno kazuje završna, boldovana, rečenica dela udžbenika posvećenog Drugom svetskom ratu: “U Drugom svetskom ratu srpsko građanstvo bilo je uništeno, nacionalni pokret razbijen a inteligencija je doživela slom”¹⁸. Poraz četnika time je izjednačen s po-

¹⁴ *Istorija za 8. razred*, str. 152.

¹⁵ Isto.

¹⁶ Isto, str. 156.

¹⁷ Isto.

¹⁸ Isto, str. 159.

razom Srbije, čime joj se oduzima njena partizanska i antifašistička tradicija, kao i činjenica da se, zajedno sa drugim jugoslovenskim narodima, našla na strani sila pobednica kao važan saveznik. Autori udžbenika bili su spremni, dakle, čak i da izmene ishod Drugog svetskog rata i da Srbiju stave na stranu poraženih da bi sproveli svoju ličnu, četnicima naklonjenu verziju događaja.

Dramatične izmene koje su doživela ne samo tumačenja prošlosti, već i sama prošlost, odnosno istorijske činjenice, dokazuju tezu iznetu na početku da je nastava istorije u Srbiji još uvek politička disciplina *par excellence*. Ideološka dvosmislenost Miloševićevog režima učinila je da je i samo viđenje prošlosti ostalo negde između komunističke i nacionalističke interpretacije, ili, češće, njihov spoj. Postmiloševićvske vlasti su, takođe, uprkos demokratskoj retorici, ostavile istoriju u ulozi svoje legitimacijske baze. Može se prihvatiti argument da svaka tranzicija traga za svojim istorijskim utemeljenjima i da je nastava istorije bila žrtva ideoloških tumačenja u većini postkomunističkih zemalja.

Ono što u srpskom slučaju posebno brine jeste identifikacija sa antidemokratskim vertikalama prošlosti, a kad je Drugi svetski rat u pitanju, sa onim strujama koje su se u tom ratu našle na strani gubitnika. Jasna je logika koja antijugoslovenstvo i antikomunizam pretvara u anti-antifašizam, što može biti opasan doprinos opštem ideološkom i političkom lutanju Srbije. Ipak, još više brine činjenica da nastava istorije i dalje može biti područje najvećih manipulacija, pa čak i da udžbenici mogu imati, da tako kažemo, avangardnu ulogu. Radi se o tome da su ovakve interpretacije nastanka Jugoslavije i Drugog svetskog rata ušle u udžbenike pre nego što su se pojavile u naučnoj historiografiji, što nije uobičajeni put. Uz to, udžbenici istorije postali su i politička prethodnica. Tako je, u Narodnoj skupštini, posle usvajanja zakona u kome se izjednačavaju četnici i partizani, na pitanje novinara na kojim naučnim činjenicama se temelji takva politička odluka, jedan uticajni poslanik tada vladajuće stranke Vojislava Koštunice odgovorio da to piše i u udžbenicima za osnovnu školu. Tako su udžbenici postali više od prostora za manipulaciju prošlošću, postali su argument u političkoj borbi, čime su se još više udaljili od svoje obrazovne funkcije.

Revision of the Revision. '1941' in History Textbooks in Serbia

Summary

Changes made in interpretations of the Second World War in Serbian history textbooks done during Milošević's regime were the result of the ideological mixture of the period. Communist and nationalist ideology were mixed, which resulted in the equalising of perceptions of chetnik and partisan movements during the war. Still, partisans retained their priority. But, in the textbooks published after Milošević's fall, we can find an example of the revision of the revision. Chetniks became good guys, and partisans became bad guys. It is a very dangerous mystification that can further destabilize the Serbian society.

PRILOG

Goran Gretić

O ZLOČINU, OPROSTU I ZABORAVU

Nacizam bi se u svom pokušaju uspostavljanja novog svijeta vrijednosti mogao shvatiti kao nastojanje da se dokine postojana i postupna dinamika moralnog i političkog univerzalizma, koja je započela s Američkom i Francuskom revolucijom. Prema tome, nacizam se pokazuje kao negacija tradicija i postignuća tih revolucija, dok se mi istovremeno identificiramo sa samo-razumijevanjem tih tradicija, i to negirajući nacizam kao takav. U toj se perspektivi otkrivaju novi uvidi u međusobnu povezanost morala i povijesti, a pritom sfera politike zadobiva konstitutivno značenje, tj. politika postaje pozornica na kojoj se iskazuju epohalna moralna samoodređenja, kako u onome dobrom tako i u lošem.

F. de Goya,
*Los desastres
de la guerra*
(1808-1814).

Razdoblje nacionalsocijalističke vladavine u Europi moglo bi se označiti i kao kriza pojma ljudskog roda ili kao slom ideje ljudskog roda, odnosno to bi se razdoblje pobliže moglo okarakterizirati kao nacistički pokušaj uspostavljanja novovrsnoga moralnog svijeta, nepoznatog u dotadašnjoj europskoj povijesti. Deklariranom namjerom odstranjenja židovskog naroda iz ljudske vrste ideolozi nacizma, moglo bi se reći, vrše osobitu samo-interpretaciju onoga moralnog Drugog, tj. drugotnosti. Na taj se način otvara problem kako se to moralno Drugo uopće može pojmovno odrediti. Dru-

gim riječima, postavlja se problem kako okarakterizirati taj novovrsni ne-moral nacizma i istovremeno priznati činjenicu da je svjetonazorna, vrijednosna snaga nacizma očito bila toliko snažna da je proizvela moralnu transformaciju i promjenu samo-razumijevanja golemog broja ljudi. Očito se u nacizmu razotkriva nemali potencijal moralne transformacije ljudi, koji ruši dotadašnje važeće granice morala, te je stoga u pokušaju razumijevanja nacizma potrebno govoriti o široko postavljenom projektu transformacije morala ili stvaranja novoga "ljudstva". Valja naglasiti da se toj specifičnoj moralnoj samo-preobrazbi podvrgnuo znatan broj ljudi, i to ne samo iz nacističke elite, a posljedice toga najekstremnije su osjetili predstavnici židovskog, ali i drugih naroda.

Iz toga proizlaze raznovrsne posljedice za etičko poimanje čovjeka i njegova položaja u svijetu. Kao prvo, u okviru toga "duhovnog pokreta", kako je nacizam sam sebe nazivao, može se ustanoviti napuštanje Kantove paradigme ljudskog roda, koja je do danas uglavnom općeprihvaćena i mjerodavna. Kant povezuje sadržajnu predodžbu univerzalističkog morala, a to znači poštovanje svakog čovjeka kao čovjeka, s predodžbom općeg važenja toga univerzalnoga rodnog, ljudskog morala. Međutim ta se univerzalna povezanost počinje gubiti, jer nakon pojave modernih totalitarizama više očito ne postoji pojmovna povezanost sadržaja moralnog univerzalizma i ideje rodne općenitosti, odnosno rascjep u moralnoj slici čovjeka potire nadu u apriornu izvjesnost jedinstva ljudskog roda.

Nacizam bi se u svome pokušaju uspostavljanja novog svijeta vrijednosti mogao shvatiti kao nastojanje da se dokine postojana i postupna dinamika moralnog i političkog univerzalizma, koja je započela s Američkom i Francuskom revolucijom. Prema tome, nacizam se pokazuje kao negacija tradicija i postignuća tih revolucija, dok se mi istovremeno identificiramo sa samo-razumijevanjem tih tradicija, i to negirajući nacizam kao takav. U toj se perspektivi otkrivaju novi uvidi u međusobnu povezanost morala i povijesti, a pritom sfera politike zadobiva konstitutivno značenje, tj. politika postaje pozornica na kojoj se iskazuju epohalna moralna samoodređenja, kako u onome dobrom tako i u lošem.

Promišljajući sudbinu europskog ljudstva nakon II. svjetskog rata, filozof E. Levinas daje sljedeći moto jednom od svojih glavnih djela: "U spomen na najbliže srodnike među šest milijuna koje su nacionalsocijalisti poubijali, uz milijune i milijune ljudi svih vjera i nacija, žrtava iste mržnje spram drugog čovjeka, istoga antisemitizma".¹

O toj tragediji europskog ljudstva i holokaustu pisalo se jako mnogo. Usprkos svemu mi još uvijek, i opet, stojimo pred nizom nerješivih i neshvatljivih pitanja.

¹ E. Levinas, *Autrement qu'être ou au-delà de l'essence*, Martinus Nijhoff, 1978.

Možda bi se moglo reći da se nalazimo pred nečim što Kant naziva “radikalno zlo”, a koje ne možemo ni shvatiti ni razumjeti, iako smo u nedavnoj prošlosti imali puno prilika da se suočimo s njime. Takvu vrst zla zapravo se ne može niti kazniti niti oprostiti, odnosno, “radikalno zlo” nadmašuje područje onoga ljudskog i na taj se način izmiče čovjekovoj moći.

Levinas konstatira da se, kad je riječ o krvavom barbarstvu nacionalsocijalizma, ne radi o nekoj slučajnoj anomaliji ljudskog prosuđivanja niti pak o nekakvu ideološkom nesporazumu. Izvor tog zla Levinas vidi u bitnoj mogućnosti nečega što on naziva “elementalno zlo” (njegova kovanica sastavljena od riječi elementarno i mentalno), a time se hoće reći da naša tradicionalna zapadnjačka logos-filozofija može voditi k nečemu kao što je nacionalsocijalizam i da istovremeno ta zapadnjačka misao, tj. duhovna tradicija, nema dovoljno unutarnje snage da spriječi takav razvoj. Odnosno, neophodno je promisliti koji su to elementi naše zapadnjačke filozofijske tradicije koji u sebi sadrže klicu jednoga takvoga mogućega negativnog razvoja?

Drugim riječima, neophodno je ozbiljno shvatiti nacionalsocijalizam, tj. filozofiju hitlerizma, jer taj svjetonazor, ta ideologija nije nikakav nagli preokret niti kraj jedne društvene epohe na zalazu, neka kobna zaraza, režim koji će propasti u ludilu. Bilo bi neoprostivo lakomisleno na sve to gledati kao na učinke djelovanja neke perfidne propagande, jer to je izraz osebujnih elementarnih osjećaja, a vrsta filozofije koja proistječe iz tih osjećaja dovodi u pitanje našu civilizaciju, tj. Europu. Zbog toga prije svega valja pojmiti “temeljno načelo” filozofije nacizma, odnosno izvor, začetak ili pak “prvobitnu odluku” hitlerizma. A kao prvo i načelno, može se ustanoviti da je tako shvaćena filozofija hitlerizma raskid s temeljnim polazištima i usmjerenjima europske kulture, sa židovstvom, kršćanstvom, prosvjetiteljstvom i iz njega proizišlim liberalizmom. To je, naglašava Levinas, raskid s “duhom slobode”, koji je oduvijek i bezuvjetno obuhvaćao raznolike oblike političke slobode. Međutim taj je raskid znatno dublji, jer je doveo u pitanje specifično poimanje čovjekove sudbine, jer je misao Europe izgrađena u duhu slobode.²

U tom se obzoru novost hitlerizma iskazuje kao potpadanje pod osebujno ropstvo, a ono je nešto puno više i dublje od gubljenja samo političke slobode, jer se tu radi o novom shvaćanju egzistencije i odnošenja spram bitka, a sve zajedno jest sasvim specifičan udar na dotadašnju ideju ili bit čovjeka, i to bez presedana. Više nije riječ o upitnosti pojedinih dogmi demokracije, parlamentarizma, diktature ili slobode vjere, već je u pitanje dovedena sama čovječnost čovjeka. U okviru toga “duhovnog pokreta” prividno izgleda da se radi o nekoj apoteози konkretnosti,

² Usp. E. Levinas, *Quelques réflexions sur la philosophie de l'hitlérisme*, Paris, 1997; E. Levinas, *Nekoliko refleksija o filozofiji hitlerizma*, Beograd, 2000.

konkretna egzistencije, a zapravo je riječ o kobnoj zbrci. To znači da se ideologija hitlerizma formira u liku primata biološkog tijela, a tome odgovara posebno uzdizanje krvi i rase, te se iz toga onda nadaje i osebujući način egzistiranja. To je put kojim se stvara i zadobiva novi lik porobljenog čovjeka i načina njegova egzistiranja, uz istovremena ograničavanja raznovrsnih moći te egzistencije. Utoliko je hitlerizam nešto osobito anti-suvremeno, jer je negacija ljudske slobode, naime shvaćanja slobode koja se u duhu prosvjetiteljstva određuje kao oslobođanje od raznovrsnih determinizama. Tome oprečno, u ovakvoj se novoj konstelaciji egzistencija podvrgava raznim tjelesnim, biološkim ili zavičajnim porobljavanjima, a te je nove vrste i načine porobljavanja prisiljena prihvatiti, i to radi ponovnog zadobivanja navodno izgubljene ljudske autentičnosti.

To se zatim nadopunjuje osebujućim, novim i jedinstvenim iskustvom bitka-zajednice, koje je u svakom pogledu negacija projekta prosvjetiteljstva, odnosno tu smo suočeni s bezizlaznim zatočeništvom pojedinca u liku masovnog, sirovog identiteta, bez pukotine i nagovještaja drugotnosti, tu se na zapanjujući način susrećemo s pojavom naroda gotovo u cjelini prikovanog za tlo, povezanog i održavanog u tome zatočeništvu navodnim krvnim srodstvom (tzv. ideologija Blut und Boden). Može se reći da se radi o političkom i duhovnom stanju koje je krajnja suprotnost idejama i dostignućima prosvjetiteljstva, jer vidimo kako se čovjek odriče svog habitusa kritičkog prosuđivanja i svoje odriješnosti od raznovrsnih prirodnih determiniranosti. Drugim riječima, događa se povratak u animalnost, u pred-političko stanje, gubi se *status civilis*, tj. prisustvujemo svođenju politike na ono biološkijsko.

Francuski filozof Vladimir Jankelevitch pita se u svome eseju *Oprost*³ (1971) je li nakon toliko godina došlo vrijeme za opraštanje ili za zaborav. Jankelevitch ističe da je svjetska katastrofa prouzročena nacionalsocijalizmom u osnovi imala dva lica; jedno je bilo *resistance*, a drugo *holocaust*. Pritom se, prema njegovu mišljenju, holokaust može shvatiti kao specifična tajna II. svjetskog rata, dapače, tajna modernog čovjeka, ili, drugim riječima, holokaust u razdoblju II. svjetskog rata opći je teret modernog čovjeka, koji se iskazuje kao nevidljiv i nedohvatljiv osjećaj krivnje. On također ističe kako smo suočeni s jednom sasvim osobitom ideologijom, koja dovodi u pitanje dotadašnje poimanje samog čovjeka, njegov *esse*, odnosno nacistički je rasizam napad na *ipseitet* bitka ili na ljudskost čovjeka. Jankelevitch taj zločin naziva ontologijsko zlo, a to zlo nije bilo počinjeno iz nekih nižih motiva, niti je ono djelo običnih fanatika ili samo slijepih dogmatika. Naprotiv, tu se radilo u doslovnom smislu o "monstrumima". Njihov čin naime negira bit čovjeka kao čovjeka, te su stoga zastara i oprost tih čina s moralnog stajališta nedopustivi. A da je

³ V. Jankelevitch, *Pardoner?* (1971), u: *L'Imprescriptible*, Paris, 1986.

jedan dobroćudan i kulturnar narod mogao, kaže Jankelevitch, do te mjere pobjesnjeti, ostaje “neiscrpan predmet zbunjenosti i nijemog zaprepaštenja”.

U neumoljivoj beskompromisnosti svoga moralnog držanja, podjednako spram (nekadašnjih) neprijatelja kao i spram domaćih kolaboracionista, Jankelevitch postavlja sljedeća pitanja: kao prvo i načelno, je li nas tko molio da oprostimo? I zatim ono što smo očekivali i što je bilo neophodno, a nije se dogodilo: to je, dakako, trebalo biti približavanje žrtvama, trebalo im je izići u susret, zamoliti ih za oprost. Ili, zašto opraštati onima koji tako malo i tako rijetko žale zbog svojih nedjela? Odnosno, i prije svega, jesu li preživjeli uopće opunomoćeni, imaju li pravo opraštati, ili to pravo opraštanja pripada isključivo i samo žrtvama?

Zatim je Jankelevich ustvrdio sljedeće: “Osjećam obvezu da u sebi produžim patnju koje sam bio pošteđen”. On je to rekao u trenutku kada gotovo nitko nije htio preuzeti na sebe tu patnju. Dapače, cijeli je civilizirani svijet bio zaokupljen postizanjem normalnosti zaboravom, potiskivanjem i prešućivanjem onog što se zbilo. I, kao što je poznato, to su činile, ili su na to bile prisiljene, i same preživjele žrtve, koje o tome nitko ništa nije pitao.

Parafrazirajući H. Arendt, može se reći da je u šest godina II. svjetskog rata razoren moralni ustroj zapadnog svijeta, i to zločinom koji nitko nije držao mogućim. U tome kontekstu Arendt smatra da najveća opasnost za moderno doba ne proizlazi iz privlačne snage nacionalističkih i rasističkih ideologija, već iz nečega što ona naziva osebnim gubitkom zbiljnosti. Takva se jedinstvena konstelacija čovjekove zbilje mora shvatiti kao specifičan nedostatak otpora u samoj stvarnosti, odnosno tada u toj istoj stvarnosti načelno sve postaje moguće. To znači da se u toj situaciji uspostavlja ideja o mogućnosti potpunog preoblikovanja zbilje, koja onda zamjenjuje zbiljnost koja je izgubljena, tj. deformirana do ne-stvarnosti, ne-prepoznatljivosti. Dapače, sam taj nevjerojatni preokret funkcionira kao činjenica.

Kao što je poznato, H. Arendt se u svojim pokušajima interpretacije i razumijevanja moralnog i civilizacijskog sloma koji je nastupio s nacizmom poslužila Kantovom sintagmom o “radikalnom zlu”. Pritom se za H. Arendt nije radilo samo o specifičnosti toga Kantova pojma, već je ona pomoću te sintagme o “radikalnom zlu” pokušala razumjeti specifičnosti “totalitarne vladavine”, koja je kulminirala u činjenici da je u tome razdoblju doista bila “na kocki bit čovjeka”. Ona nam otkriva “da ono radikalno zlo zbilja postoji i da se svodi na ono što ljudi ne mogu niti kazniti niti oprostiti”.⁴ Prema njezinu mišljenju, to se radikalno zlo izmiče bilo kakvu svrstavanju u nama poznata moralna određenja, odnosno neophodno je uvidjeti da su protagonisti tih zlodjela prekoračili granice od nas priznatih i nama

⁴ H. Arendt, *Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft*, München, 1986, str. 701.

poznatih pojmova o općoj moralnoj jednakosti među ljudima. H. Arendt to obrazlaže ovako: "Prema smislu cjeline naše filozofijske tradicije pokazuje se da mi ne možemo imati nikakav pojam radikalnog zla. To važi i za kršćansku teologiju, koja je i samom Sotoni priznala nebesko podrijetlo, kao i za Kanta. On je bio jedini filozof koji je u jednom iskazu naslutio njegovu egzistenciju, iako je tu slutnju odmah racionalizirao iz pojmljivih motiva, i to u pojmu pervertirano-zle volje. Tako mi nemamo ništa na što bismo se mogli osloniti da bismo pojмили ono s čime smo konfrontirani, naime zbiljnost koja je užasna i koja razbija sva mjerila."⁵

Po svemu sudeći, za nacionalsocijalističke vladavine uništene su pretpostavke zaokruženog i u sebi konzistentnoga moralnog pojma ljudskog roda. U tom okviru postavlja se pitanje kako se pojava radikalnog zla može uvrstiti u cjelovitu i utemeljenu moralnu koncepciju o čovjeku. Stoga je svakako uputno, sasvim ukratko, razmotriti Kantovu koncepciju radikalnog zla da bi se pokušalo uvidjeti koliko se Kantovom etikom koja, kao što je poznato, pretpostavlja konzistentni moralni pojam ljudskog roda, može zadovoljavajuće razjasniti fenomen civilizacijskog sloma koji je uzrokovao nacizam.

Prema Kantovu je shvaćanju moralni zakon, u smislu kategoričkog imperativa, tako duboko ukorijenjen u ljudskoj prirodi, u čovjekovoj umnoj prirodi, da, kako kaže, ni najgori zločinac, ako se inače služi umom, nije u stanju, tj. nema nikakvu mogućnost odbaciti umni uvid u svoje moralne obveze.⁶ Jedino što ga od toga može odvratiti jesu sklonosti i nagoni, koji su mu svojstveni kao prirodnom biću i pripadniku osjetilnog svijeta, međutim on se od te svoje povezanosti i određenosti osjetilnošću može odriješiti samo na jedan način, naime prihvaćajući stajalište da je on isto tako "pripadnik razumnog svijeta". Upravo će ga taj uvid, po Kantu, neminovno dovesti, dapače, prisiliti na djelovanje u skladu s kategoričkim imperativom. Jer čovjek, kao pripadnik toga razumnog svijeta, može i mora slijediti sigurnu moralnu smjernicu kategoričkog imperativa, a to znači da se na svakog čovjeka, na svakoga drugog mora gledati kao na biće kojemu pripada dostojanstvo i koje se stoga načelno i bezuvjetno mora poštovati. O samom problemu radikalnog zla Kant iscrpnije raspravlja u djelu "Religija unutar granica pukog uma", u kojemu se njegova načelna pozicija iz etičkih spisa ne mijenja, ali pridodaje neka razlikovanja koja su povezana s problemom uklapanja onog zla u okvir njegove koncepcije autonomije i pojma slobode. Naime kod Kanta su, po svemu sudeći, izjednačeni pojam autonomije i moralnog zakona, dok se prostor i mogućnost odbacivanja moralnog zakona shvaćaju u smislu namjerne, voljno izabrane protu-čudoredne maksime djelovanja.

⁵ H. Arendt, *ibidem*.

⁶ Usp. I. Kant, *Osnivanje metafizike čudoređa*, Zagreb, 1995.

U Kantovoj sistematici ono zlo može se pojaviti i biti utemeljeno samo u odgovarajućoj maksimi, i to u liku pravila koje samovolja bira za uporabu, tj. prakticiranje svoje slobode. Prema tome, u samom je Kantovu pojmu “sloboda samovolje” pretpostavljena, tj. obuhvaćena orijentacija k moralnom zakonu, ali isto tako i “otklanjanje od moralnog zakona”. Stoga za Kanta ta sklonost ka moralnom zlu ima navlastito subjektivno utemeljenje, tj. takvo koje omogućuje da se maksima djelovanja izmiče ili otklanja od moralnog zakona. Ta je sklonost u čovjeku, po Kantu, tako duboko ukorijenjena da se on upravo može promatrati kao onaj koji je “po prirodi zao”, ili se, štoviše, može označiti kao onaj koji je zao “po svome rodu”. Međutim ta se prirodna sklonost istovremeno može vidjeti i odrediti kao nešto samo-skrivljeno, pa se zato ona može nazvati radikalnim i urođenim zlom u ljudskoj prirodi. No ovdje je neophodno naglasiti da se radi o nečemu što smo si sami prikrbili, za što smo sami odgovorni.

Te Kantove pesimistične i mračne teze proizlaze iz iskustvene spoznaje o čovjeku, naime temelje se na mnoštvu primjera ljudskog ponašanja i njihovih čina. Upravo stoga, po Kantu, ta dijagnoza o radikalnom zlu u ljudskoj prirodi ne treba neki poseban “formalni dokaz”. Dapače, Kant navodi kako je za spoznaju tako nečega dovoljno pogledati raznolike okrutnosti “prirodnih naroda”, ili poroke “kulture i civilizacije” u liku prijetvornosti, podmuklosti, mržnje, ili pak brutalnosti koje civilizirani narodi čine jedni drugima u “sirovome prirodnom stanju”, tj. u ratovima. Sve zajedno za Kanta je dovoljna empirijska potvrda za njegovu tezu o radikalnom zlu u ljudskoj prirodi. Ovdje svakako valja primijetiti da nikakav niz primjera ne može dostatno potvrditi neku opću tezu o ljudskoj prirodi, i to zasigurno ne u obzoru Kantove filozofije, te da bi u tome smislu prikladnije bilo govoriti samo o mogućnosti radikalnog zla.⁷

Međutim u okviru Kantove sistematike moralne filozofije ta sklonost zlu interpretira se na dva načina; kao prvo, zastupanjem, moglo bi se reći, transcendentale čistoće moralnog principa, te zatim pokušajem razumijevanja empirijske pokvarenosti čovjeka u smislu izokretanja čudorednog poretka. Što se tiče moralnog principa, sam se moralni zakon ne dovodi u pitanje, odnosno on ostaje netaknut u svome važenju, jer se temelj onog zla ne može postaviti u neku “pokvarenost moralno-zakonodavnog uma”. To je inače nemoguće i zato što se čovjek ne može odriješiti od moralnog zakona, odnosno takvo odrješenje bilo bi moguće samo za neki “gotovo zao um”, ali to bi istovremeno učinilo subjekt nekim “vražjim bićem”. Iz toga na koncu proizlazi da čovjek može biti sklon zlu, ali samo pod uvjetom da se istovremeno ne odbacuje važenje moralnog zakona, jer je moralni

⁷ Usp. Ch. Schulte, *Radikal Böse. Die Karriere des Bösen von Kant bis Nietzsche*, München, 1988.

zakon čovjeku neopozivo nametnut, i to na osnovi njegovih vlastitih rodni "moralnih zasada".

I u djelu "Metafizika ćudoređa" Kant je razlikovao razbojničko otklanjanje od javnog zakona i odbacivanje samog zakona, a pritom je odbacivanje zakona opet bilo sa svoje strane zasnovano u obzoru kategoričkog imperativa. Iz toga se nadaje sljedeći sklop: ako bi postojao neki "zao um", koji se namjerava pobuniti protiv kategoričkog imperativa ili autoriteta zakona, morao bi se pripisati nekomu ne-ljudskom biću (vražjem), ili u najboljem slučaju čovjeku samo kao graničnoj ideji. Prema tome, može se reći da je u obzoru Kantova moralnog učenja svakako nemoguće djelovati posve protivno ili negativno spram moralno-pravnog uma, odnosno takvo je što za čovjeka isključeno.

Zato se može ustvrditi da je radikalno zlo o kojem Kant govori i raspravlja nešto što je oduvijek postojalo, a njegova se egzistencija može objasniti na sljedeći način: budući da je moralni zakon "neodoljivo" zadan čovjeku kao umnom biću, čovjek ne bi nikada djelovao protiv vlastitog uma ako na njega ne bi istovremeno djelovale i druge nagonске sile. Odnosno, kada te druge nagonске sile ne bi postojale, um bio uvijek bio jedina i najviša maksima, tj. bio bi ono što pokreće čovjekovu samovolju. Kako međutim čovjek u skladu sa svojom prirodnošću na isti način ovisi i o nagonским silama osjetilnosti, on nužno preuzima i te osjetilne uvjetovanosti u svoje maksime. Iz toga se onda nadaje sljedeće: kada bi čovjek u okviru moralnog zakona slijedio isključivo intelektualne nagonске sile, bio bi moralno dobar; ako bi slijedio isključivo nagonске sile osjetilnosti, bio bi moralno loš. No kako čovjek s obzirom na svoju prirodnu ustrojenost ne može izbjeći zahvaćenost, obuhvaćenost objema nagonским silama, iz toga onda proizlazi da se razlikovanje moralno dobrog i moralno lošeg uspostavlja preko načina poretka nagonских sila u čovjeku, tj. preko maksima njegova djelovanja. Stoga se ta sklonost zlu, po Kantu, može objasniti time da čovjek "izokreće ćudoredni poredak nagonских sila preuzimajući ih u maksime: da u maksime preuzima moralni zakon, doduše, pored samoljublja, ali budući da uviđa kako jedno ne može postojati pored drugog, već da se jedno drugome mora podvrgnuti kao njegov najviši uvjet, to on čini nagonске sile samoljublja i njihove sklonosti uvjetima za slijeđenje moralnog zakona, jer ovo posljednje, štoviše, kao najviši uvjet za zadovoljenje prvog, treba biti preuzeto u opću maksimu samovolje kao jedina nagonска sila".⁸

Zato se u Kantovu obzoru može ustanoviti kako je izokretanje unutarnjega ćudorednog poretka ono što je u osnovi čovjekove sklonosti zlu, a to je "zlo radikalno jer uništava temelj svih maksima". Jer, kada čovjek podleđe iskušenju da svoje sa-

⁸ I. Kant, *Die Religion innerhalb der blossen Vernunft*, Kants Werke, Akademie Textausgabe, sv. VI, Berlin, 1968, str. 36.

moljublje, egoizam, nadredi poštovanju drugog čovjeka, on tim činom, moglo bi se reći, potire proporcije općega moralnog poretka. Međutim za Kanta i dalje ostaje mjerodavno to da se tu ne radi o nečemu što bi se moglo označiti “zlo kao zlo”, jer tada bismo imali posla s nečim što bi se moglo odrediti kao ono “vražje”. Oprečno, ovdje se, po Kantu, radi o nečemu drugom, a to se može okarakterizirati kao “izokrenutost srca”, koja “može postojati zajedno s jednom općenito dobrom voljom, a koja izvire iz slomljivosti ljudske prirode, one koja nije dovoljno jaka da slijedi preuzeta načela”.⁹

Iz dosada izloženog jasno proizlazi da se kod Kantova određenja pojma radikalnog zla prije svega radi o tome da se obuhvate i protumače svakodnevna ljudska iskustva moralnih posrtaja i raznolikih slabosti, a da se zatim u okviru njegove sistematike moralnog učenja obuhvate i posebno teški slučajevi nemorala. Pritom stalno valja imati na umu da za Kanta u oba ta područja moralni zakon u liku kategoričkog imperativa ima bezuvjetno značenje. Tek sada potpuno jasno izlazi na vidjelo u čemu se sastoji to radikalno zlo, odnosno na koji način može postojati; u slučaju radikalnog zla očito se radi o otkazivanju, odbacivanju samoga moralnog zakona. Drugim riječima, radi se o razbijanju okvirnoga moralnog poretka u kojem uopće može djelovati kategorički imperativ, odnosno prostora gdje je uopće moguće postulirati ostale imperitive i vrijednosti.

Stoga bi se moglo reći da nacistički impetus za stvaranjem “novog ljudstva”, koji se izvodi iz jednoga novovrsnoga rodnog pojma ljudstva, ide upravo u tome smjeru. Na temelju do sada rečenog moglo bi se pretpostaviti da Kantova sintagma “pervertirana zla volja”, pomoću koje H. Arendt nastoji pojmiti izuzetnost i epohalnost nacističkih zločina, ipak nije dostatna za objašnjenje toga civilizacijskog sloma. Jer, po svemu sudeći, čini se da radikalno zlo koje Kant promišlja, a čije je postojanje bilo itekako potvrđeno povijesnim iskustvom, nije nikakav povijesni novum u okvirima moralne tradicije, nikakav izuzetan fenomen, te stoga nije, poput nacističkih zlodjela, izvan dimenzije ljudskih pogrešaka i moralnih nedjela. Štoviše, izgleda da bi trebalo razmišljati o maksimi rodnog sloma i vrednotama koje proizlaze iz takva preokreta, a što bi iz Kantova obzora svakako bilo paradoksalno. Na taj bismo se način možda mogli primjerenije približiti stanju stvari koje je H. Arendt označila kao vrijeme u kojem je sama “bit čovjeka” bila na kocki.

Međutim vratimo se problemu gubitka zbiljnosti, koji je za H. Arendt bioosebujna indicija totalitarno preoblikovane svijesti, jer se paralelno s procesom gubljenja zbiljnosti odvija još jedan, ne manje opasan proces, a to je preobrazba činjenica u mišljenje i mnijenja. Drugim riječima, pod izlikom da svatko ima pravo na vlasti-

⁹ I. Kant, *op. cit.*, str. 37.

to mišljenje uspostavlja se neka vrsta, kako kaže H. Arendt, *gentlemen's agreement*, po kojem svatko ima pravo na neznanje. No iza toga skriva se prešutna i kobna pretpostavka da na koncu ni sama ta mišljenja nisu presudna.

Stoga se može reći da se tu ne radi o nekoj opasnoj indoktrinaciji, već o nesposobnosti i nevoljkosti da se razlikuju činjenice i mnijenja, jer ne može se na isti način raspravljati o nekome konkretnome povijesnom događaju i, na primjer, o teorijskim prednostima i nedostacima demokracije.

Istovremeno, mi smo, naglašava H. Arendt, u povijesno-političkim zbivanjima neprestano konfrontirani s problemom laži u politici, a pritom sama ta mogućnost laži proizlazi iz slobode djelovanja i mijenjanja svijeta. Jer činjenice same po sebi ne sadrže nikakvu nužnu istinu, a istinoljubivost nikada nije bila politička vrlina, pa iz toga slijedi da se valja boriti za istinu u području političkoga. U totalitarnim je društvima uništena sposobnost razlikovanja istine i laži, štoviše, uništava se svijet samih činjenica. Upravo u toj pojavi može se vidjeti osobita opasnost za ljudski svijet, jer su činjenice i događaji, kao rezultat ljudskog djelovanja i zajedničkog života, ono što čini navlastito svojstvo političkog. Ako se dokine sjećanje na neki događaj, onda je on bespovratno izgubljen; ako se ljude učini suvišnima, ili ako se zatru svi tragovi njihove egzistencije, to je isto kao da ti ljudi uopće nisu postojali.

Međutim H. Arendt opetovano naglašava da je ovaj svijet jedino mjesto čovjekova obitavanja, a mi smo osuđeni na poimanje tog svijeta kako bismo se zatim na osnovi toga razumijevanja mogli s njime i pomiriti. To je i razlog što je u svijetu uopće moguće ozbiljenje nečega takvog kao što je novi početak, naime jedino kada je dan povijesni i pravno-politički okvir koji omogućuje slobodu onom koji djeluje. Po H. Arendt, političke zajednice i zakoni pružaju "jedan određeni slobodni prostor"¹⁰ u kojem građani mogu vjerovati u svoju sigurnost, u suprotnom bi mogućnosti slobodnog djelovanja bile prepuštene slučaju ili dobroj volji dotičnih ljudi, a to bi načelno moglo uništiti slobodu djelovanja pojedinca. I, konačno, samo djelovanje kao neki novi početak nije moguće bez oslobođenja onog koji djeluje od njegove hotimične i nehotimične krivnje, a takvo oslobođenje slijedi samo nakon oprosta. Na taj način u slučaju djelovanja imamo posla s neopozivošću i nepredvidljivošću samog djelovanja, odnosno tu se radi, kako ona naglašava, o "nesposobnosti da opozovemo ono što smo učinili" kao i o nemogućnosti predviđanja "kaotične neizvjesnosti budućnosti".¹¹ Iz toga proizlazi da su te dvije sposobnosti, naime praštanja i obećanja, mogućnosti samog djelovanja, dapače, one su nešto zajedničko i imanentno samom djelovanju. Za H. Arendt te su dvije sposobnosti

¹⁰ H. Arendt, *Vom Leben des Geistes*, München, 1979, str. 189.

¹¹ H. Arendt, *Vita Aktiva*, München, 1983, str. 131.

modusi djelovanja preko kojih se djelujući subjekt oslobađa prošlosti i osigurava se, makar polovično, od neizvjesnosti budućnosti. Otkrivanje sposobnosti praštanja H. Arendt pripisuje Isusu od Nazareta, a, po njezinu mišljenju, taj njegov nauk nema samo religiozno značenje. Budući da su ljudske slabosti i pogreške svake vrste nešto svakodnevno, nešto što leži u samoj prirodi ljudskog djelovanja, iz toga slijedi da su sposobnosti ili moći zaborava i oprosta nešto neophodno, jer inače ljudi ne bi mogli zajedno živjeti. I konačno, jedino takvim međusobnim razrješenjem, oslobađanjem od prošlih događaja ljudi mogu uvijek iznova pokušavati započeti novi zajednički život, odnosno samo u slučaju kada su spremni na razborito ophođenje s “užasno opasnim sposobnostima kao što su sloboda i započinjanje”.¹² Drugim riječima, ovdje se nalazimo pred doslovnom aporijom, jer ono prošlo ne možemo jednostavno zaniijekati i dokinuti, dok se istovremeno moramo osloboditi svoje određenosti prošlošću u smislu neprestane vezanosti uz nju.

On Crime, Forgiving and Forgetting

Summary

In its attempt of establishing a new world of values, Nazism could be understood as a way of abolishing the persevering and gradual dynamic of moral and political universalism, which started with the American and French revolutions. Accordingly, Nazism proves to be a negation of traditions and accomplishments of these revolutions, while on the other hand we identify ourselves with the self-understanding of these traditions through denying Nazism as such. In that perspective, new insights are opened into the mutual connection of morality and history, and the sphere of politics attains constitutive significance, i.e. politics becomes the stage where one can witness epochal moral self-determination, in all its impressions.

¹² H. Arendt, *op. cit.*, str. 235.

O AUTORIMA

Damir Agičić

Povjesničar. Rođen 1963. Doktorirao na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 1997. obranom disertacije *Hrvatsko-češke veze i odnosi na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće*. Bavi se problemima povijesti Srednjoistočne Europe u drugoj polovici 19. stoljeća, te istraživanjima udžbenika. Glavni urednik časopisa *Povijest u nastavi*. Izvanredni profesor na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

Sulejman Bosto

Filozof i sociolog. Rođen 1950. u Bugojnu. Doktorirao s temom "*Hermeneutička teorija jezika. Problem jezika u filozofskoj hermeneutici Hansa-Georga Gadamera*". Profesor na Odsjeku za filozofiju i sociologiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu. Objavio knjige *Hermeneutička teorija jezika*, 1986. i *Svijet i kontingencija*, 1997.

Tihomir Cipek

Politolog. Rođen 1962. u Zagrebu. Profesor na kolegiju "Povijest hrvatske političke misli" na Fakultetu političkih znanosti u Zagrebu. Objavio knjige *Hrvatska politološka tradicija* (suautor), *Ideja hrvatske države u političkoj misli Stjepana Radića*, *Hrestomatija liberalnih ideja u Hrvatskoj* (suautor) i *Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina 1842.-1914.* (suautor). Dobitnik državne nagrade za znanost Republike Hrvatske za 2006. godinu.

Šaćir Filandra

Filozof i politolog. Rođen 1961. godine u Stocu. Doktorirao s temom *Koncept uma u klasičnoj Kritičkoj teoriji*. Šef Odsjeka za sociologiju na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu. Predaje "Političku filozofiju" i "Sociologiju jezika". Autor knjiga *Bošnjaci i Moderna*, *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, *Bošnjačka ideja*.

Goran Gretić

Filozof. Rođen 1945. u Zagrebu. Doktorirao na univerzitetu u Kölnu temom "Das Problem des absoluten Wissens in Hegels Phänomenologie des Geistes". Radio na Institutu za filozofiju Sveučilišta u Zagrebu, Institutu za povijesne znanosti, a trenutno je profesor na Fakultetu političkih znanosti u Zagrebu.

Aleksandar Ignjatović

Povjesničar arhitekture. Rođen 1969. Docent na Katedri za istoriju i teoriju arhitekture i umetnosti Arhitektonskog fakulteta u Beogradu. Doktorirao tezom *Jugoslovenski identitet u arhitekturi 1904-1941*. Autor je knjige *Arhitektonski počeci Dragiše Brašovana 1906-1919*, koautor monografije *Arhitektura u Srbiji XX veka*.

Đokica Jovanović

Sociolog. Rođen 1952. Izvanredni profesor na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Objavio knjige *Sunovrat u zajednicu*, 1995. i *Parodija tragičnog. Kič kao konstituens političke i kulturne ideologije u Srbiji* (socioempirijsko istraživanje 1999-2001), 2002, te oko 100 stručnih, publicističkih i novinskih članaka. Snimio četiri dokumentarna filma.

Olga Manojlović Pintar

Povjesničarka. Rođena 1966. Znanstvena suradnica Instituta za noviju istoriju Srbije. Doktorirala temom "Ideološko i političko u spomenicima Prvog i Drugog svetskog rata na tlu Srbije". Objavila: *Istorija i sećanje*, 2006; "Tito je stena", (Dis)kontinuitet vladarskih predstavljanja u Jugoslaviji i Srbiji XX veka, 2004, "Balkanski rašomon", 2002.

Olivera Milosavljević

Povjesničarka. Rođena 1951. u Beogradu. Profesorica na Odeljenju za sociologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu. Objavila knjige *Srpska elita, U tradiciji nacionalizma ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o "nama" i "drugima"*, *Potisnuta istina: kolaboracija u Srbiji 1941-1944.* i oko pedeset znanstvenih radova u stručnim časopisima i zbornicima sa temama iz područja srpske povijesti 20. stoljeća. Radovi su joj prevedeni na njemački, francuski, engleski i mađarski jezik.

Asim Mujkić

Politolog. Rođen 1968. u Brčkom. Izvanredni je profesor na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu na predmetima "Uvod u filozofiju" i "Etika". Autor je sljedećih knjiga: *Neopragmatizam Richarda Rortyja, Kratka povijest pragmatizma, Mi, građani Etnopolisa.*

Magdalena Najbar-Agičić

Povjesničarka i prevoditeljica. Rođena 1970. Studirala na Jagelonskom sveučilištu u Krakówu i Srednjoeuropskom sveučilištu u Budimpešti. Autorica i urednica udžbenika povijesti, bavi se teorijom nastave povijesti i istraživanjem udžbenika. Suradnica Instituta Georga Eckerta u Braunschweigu (2000-2002). Dobitnica odlikovanja *Zasluzna za poljsku kulturu* (2002).

Vjeran Pavlaković

Povjesničar. Rođen 1974. Viši asistent na Sveučilištu u Rijeci, odsjek Kulturalni studiji. Suurednik knjige *Serbia since 1989: Politics and Society under Milošević and After.* Godine 2005. bio je znanstveni suradnik na Woodrow Wilson International Center for Scholars, gdje je istraživao politički utjecaj ICTY-a na hrvatsku politiku. Bio je na postdoktorskoj stipendiji NCEEER-a u Hrvatskoj za istraživački projekt *Red Stars, Black Shirts: Commemorations, Symbols, and Contested Histories in Croatia.*

Radmila Radić

Povjesničarka. Rođena 1958. u Beogradu. Znanstvena savjetnica u Institutu za noviju istoriju Srbije u Beogradu. Autorica više desetaka članaka i monografija: *Verom protiv vere*, 1995; *Hilandar u državnoj politici Kraljevine Srbije i Jugoslavije 1896-1970*, 1998; *Država i verske zajednice 1945-1970*, I-II, 2002; *Život u vremenu: Gavrilko Dožić (1881-1950)*, 2006.

Dubravka Stojanović

Povjesničarka. Rođena 1963. u Beogradu. Doktorirala 2001. na Filozofskom fakultetu u Beogradu temom "Evropski demokratski uzori kod srpske političke i intelektualne elite 1903-1914". Radi kao docent na Odeljenju za istoriju. Objavila *Iskušavanje načela. Srpska socijaldemokratska partija i ratni program Srbije 1912-1918*. Za knjigu *Srbija i demokratija 1903-1914. Istorijska studija o zlatnom dobu srpske demokratije* dobila je 2004. Nagradu grada Beograda za društvene i humanističke nauke.

DISPUT d.o.o.
za izdavačku djelatnost
Dubrava 37, 10 040 Zagreb
/redakcija: Grižanska 11/
tel. 01/2949-921; telefaks 2949-920
disput@disput.hr
www.disput.hr